

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӨ ӘСЭРЛӘР

Идел – эчкән су булыр... (С.ХӘКИМ, Х.ТУФАН, Һ.ТАКТАШ, Ә.ФӘЙЗИ шигырьләре).	3
Марат КӘБИРОВ. Шамил. Романнан өзек.	7
Мөхәммәт МИРЗА. Мохтар. Драматик поэма.	41
Айдар ХӘЛИМ. Өч аяклы кеше. Хикәяләр.	80
Татарстан дигән Ватаным бар. (Г.АФЗАЛ, Н.АРСЛАНОВ, И.ЮЗЕЕВ, С.СӨЛӘЙМАНОВА шигырьләре).	128
Айдар СӘХИБЗАДӘ. Хикәяләр. (Вакийф НУРИЕВ тәржемәсе).	131
Иле белән кеше канатлы (Роб.ӘХМӘТҖАН, М.ӘГЪЛӘМОВ, ЗӨЛФӘТ, Р.ФӘЙЗУЛЛИН, Л.ШАГЫЙРЬҖАН, Р.ВӘЛИЕВ, Г.МОРAT, Р.ЗӘЙДУЛЛА шигырьләре).	150
Рабит БАТУЛЛА. Вөҗдан чакырды. Хикәя.	154
Ренат ХАРИС. Татар атлары. Поэма.	164
Һәрбер заман үзе тарих ыза (Л.ЯНСУАР, Л.ШӘЕХ, Г.БАТТАЛОВА, Й.МИҢНУЛЛИНА, Л.ГЫЙБАДУЛЛИНА, Ф.ГЫЙЛӘҖЕВ, Р.СӘЛАХ, Р.МӨХӘММӘТШИН, Б.ИБРАҺИМ шигырьләре).	182

ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТ

Дания ЗАҺИДУЛЛИНА. Чал татар әдәбиятының 100 елы.	72, 138, 174
---	--------------

БӨЕК ЖИҢҮГӘ – 75 ЕЛ

Без көрәшләр кичтек жир тетрәтеп... (М.ЖӘЛИЛ, Ф.КӘРИМ, Н.БАЯН, Г.КУТУЙ шигырьләре).	77
Фәнил ГЫЙЛӘҖЕВ. «Исән калсак – жирдә җәннәт көтә!».	125
«Илең турында уйла» әдәби конкурсы: Рифә РАХМАН. Вәриснең әтисе кайта. Хикәя.	112
Тарих: Лирон ХӘМИДУЛЛИН, Булат ХӘМИДУЛЛИН. Татарстаннан – сугышка.	118

ХӨТЕР

Луиза ЯНСУАР, Айдар ӘХМӘДИЕВ. «Бәхетле мизгелләренң килүен тизләтербез...».	134
Рәдиф ГАТАШ. Ижади-рухи аралашулар.	169
«Казан утлары» архивынан.	70, 110, 172
Шаян сәхифә: Уены-чыны бергә. Сәхифәне Марсель ГАЛИЕВ әзерләде.	187
ТАССРга – 100 ел: чорлар, вакийгалар, шәхесләр.	190

**БАШ МӨХӘРРИР –
Рөстәм Госман улы
ГАЛИУЛЛИН**

ИДАРӘ:

**Ирада Әюпова
Разил Вәлиев
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжәв
Ринат Закиров
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Илгиз Зәйниев
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Ким Миңнуллин
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Данил Салихов
Айдар Сәлимгәрәев
Равил Фәйзуллин
Илсур Һадиуллин
Ленар Шәех**

Баш мөхәррир урынбасары: Вакыйф Нуриев.

Жаваплы сәркатип: Ландыш Әбүдәрөва.

**Бүлек мөхәррирләре: Фәнил Гыйләжәв, Фирүзә Җамалетдинова,
Айсылу Имамиева, Камил Кәримов.**

Мөхәррирләр: Лилия Гатауллина, Элеонора Җамалиева, Илгизә Сабирова.

Сайт мөхәррире: Рәзилә Хәйретдинова.

Исәп-хисап бүлеге: Эльвира Камалова (өлкән бухгалтер).

Машина йөртүче: Наил Кадыйров.

✉: Редакция адресы: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎: Баш мөхәррир – 222-05-50 (өст. 1618).

Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст. 1617).

Баш мөхәррир урынбасары – 222-09-83 (өст. 1612).

Шигърият, сәнгать һәм хатлар бүлеге – 222-09-83 (өст. 1616).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст. 1266), касса – 222-09-84 (өст. 1874).

Сайт: kazanutlary.ru; электрон почта: kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнми һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хақында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Гамәлгә куючы – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче адресы: 420097, Казан, Академия урамы, 2.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 30.04.2020, график буенча 30.04.2020, басылып чыгу вакыты 15.05.2020.

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70X108¹/₁₆.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ А-1027. Тираж 4568.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм гаммәви коммуникацияләргә күзәтү буенча федераль хезмәтнең Татарстан Республикасы идарәсендә 2011 елның 23 мартында теркәлде.

Теркәлү таныклыгы ПИ № ФС77-44362.

Индекслар: 73210 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен), П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), 16262 (Татарстаннан читтәге юридик затлар өчен), П2368 (Татарстандагы юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

12+

ИДЕЛ – ЭЧКӘН СУ БУЛЫР...

Сибгат ХӘКИМ

Без Казаннан, Иделдән

– Сез кайдан? – дип сорыйсыз.
– Без Казаннан, Иделдән.
Идел – эчкән су булыр.
Иделдә иген иккән,
Яшәгән, көнен иткән
Татарстан шул булыр.
– Сез кайдан? – дип сорыйсыз.
– Без Казаннан. Казанны
Идел кичкән – шул белер.
Урамнары ак ташлы,
Жырлый Сәйдәш, Такташны –
Татарстан шул булыр.
Сез кайдан? – дип сорыйсыз.
– Без Иделдән. Жиреннән
Кара алтын ургылыр.
Туфрагына Лениннан
Мәңгелек бәхет иңгән –
Татарстан шул булыр.

Хәсән ТУФАН

Алмаз

И туган тел, и матур тел...

Г. Тукай

Бронза Тукай
Телнең сакчысыдай
Мәйданнарда басып торганда,
Жәлилләрнең үлмәс жырын илләр
Байракларга язган елларда, –

Димәк, минем әткәм-әнкәм теле
Коммунизмга кереп барганда,
Өч яшь кеше белән очрашырга
Туры килде миңа
Казанда.

Исемнәре: Марго, Зигфрид, Нэрик,
Ягъни: Мәрьям, Фэрит, Нургали.
Очрашканда,
Безнең арабызда
Тел хакында бәхәс булгалый.

«Безгә, – диләр алар, – яшь буынга,
Берничә тел белгән яшьләргә,
Чабаталы әби-бабайларның
Культурасыз теле нәрсәгә?!»

Туган телләр дә бит законный дип,
Папочкалар юкка чуала:
Ана теле дигән «алмазыгыз»
Бездә, имеш, барыбер югала...»

Сездә, белмим, бәлки, югаладыр,
Ә халыкта ләкин бу алмаз
Чыра яктысында югалмады,
Ильич яктысында югалмас!

Һәр авылга, өйгә,
Һәр йөрәккә
Коммунистик бөөк фикерне,
Ильич үзе әйткән кебек итеп,
Шул туган тел азмы китерде?!.

Гасырларны кичте, исән калды
Туган телебез булган бу алмаз.
Чабаталы чакта югалмады,
Татарстанлы чакта югалмас!
Югалмас!

Һади ТАКТАШ

Әйдә, энем!

Үләрмен дә,
онтырлар, дип,
Юкка гына, йөрәк, янасың,
Тамбов урманнары саг(ы)ныр әле –
Үзе үстергән бунтарь баласын!
Әйдә, энем, ташла фуражкаңны,
Төкер пиджагының өстенә,
Галстугың белән билең бу да
Бишмәтеңне киен өстенә, –
Киттек!
Бүген бүлмәм өчен акча сорап,
Коммунхоздан килеп керделәр,
Акча таба алмагач, усал кешеләр
Квартирдан тотып сөрделәр...
Шулай, энем!

Монда акча кирәк,
Юкка гына йорттан кузгалдык,
Юкка гына шәһәр урамына
Чабатадан кереп югалдык.
Әйдә,
Егет, чишен аягыңны,
Төкер сандалына! –
Яланаяк кына кайтырбыз,
Авылыбызга кайткач:
– Шәһәрләрен яратмадык! –
Диеп әйтербез...
Их!
Шәһәр гудоклары безне чак(ы)рып,
Көрәш таушы белән үкерсә,
Очкын атлар безгә ВКПның
Чак(ы)ру әмрен тагын китерсә,
Без шәһәргә кире кайтырбыз!
Еллар!..
Авыр еллар,
Сезнең кулыгызда
Күрәчәкне бик күп күрдөк без,
Буржуй халкы белән сугышып алдык,
Ертык чалбар киеп йөрдөк без!
Әй, сез,
Килер кешеләр! –
Әле безнең хатыннарың
Каннарыңда аккан «түрәләр»,
Менә
Сезгә бабай булып кешеләр
Шулай итеп газап күрәләр!
Белегез!
Сыйнфый көрәш тарихында беренче кат
Жиңүчеләр булып чыктык без,
Үзебез өчен дүрт кат чүкөч суксак,
Сезнең өчен биш кат суктык без!
Еллар үтәр,
Безнең аркабызда
Иркен, рәхәт көннәр күрерсез,
Бәлки, көнгә дүрт-биш сәгать эшләр,
Сигаралар тартып йөрерсез.
Ә без,
Һаман ертык чалбар киеп,
«Трезвон» тартып, постта калабыз!
Онытмагыз безне, карагыз!
Сезгә бәхет белән тәүфыйк теләр,
Сәлам яза Такташ бабагыз!..
Их!
Илебезнең чиге тар әле,
Анда соңгы көрәш бар әле!
Әйдә, энем,
Ташла фуражкаңны,
Төкер сандалыңның өстенә,

Галстугы белән билең бу да
Бишмәтеңне киен өстенә, –
Киттек!
Жәен үсәр зәңгәр чәчәкләрнең
Жырын иштәм инде –
Яз килер,
Карлар эрер,
Бозлар китәрләр;
Тау битләре ачылып,
Безнең кырда
Зәңгәр гөлләр күкрәп үсәрләр.

ӘХМӘТ ФӘЙЗИ

Умырзая

(Кыз җыры)

Боз катлавы эрегәч, жир өстенә
Умырзая чыга, карагыз:
Умырзая чыга,
Умырзая калка,
Умырзая суза сабагын.
Боз катлавы кебек көнкүрештән
Чыгасым ла килә тизрәк,
Умырзая кебек,
Умырзая кебек,
Умырзая кебек тиз үрләп.
Умырзая бик тиз үсеп чыга,
Бик аз гына яши тураеп,
Умырзая бик тиз
Башын аска ия,
Умырзая сула моңаеп.
Юк, мин яшәр идем озак, озак,
Минем килми алай буласым:
Умырзая кебек,
Умырзая кебек,
Умырзая кебек суласым...
Юк, мин яшәр идем жәй ясаучы
Зур чәчәкләр белән жыелып,
Юк, мин үлмәс идем
Умырзая кебек,
Умырзая кебек боегып.

Марат
Кәбиров

ШАМИЛ

РОМАННАН ӨЗЕК

1

Кышкы якты кич. Жилнең әсәре дә юк. Талгын гына кар ява. Кар бөртекләре электр баганаларыннан иңгән яктылыкта төрле төсләргә кереп уйнаклашып, жиргә төшәләр, жиргә төшеп житәлмәгәннәре агач ботакларына сарыла, перронда ары-бире килгән кешеләрнең фуражкаларына, бүрекләренә, мамык шәлләренә куна. Кышның гамьсез тынлыгын бозып, шомлы дөбердәү авазы якынлаша. Башта ул ерактан сизелер-сизелмәс кенә ишетелә, тора-бара көчәеп, шом тарата, котылгысыз бер афәт вәгъдә итүче дәһшәтле дулкынга әверелә.

Дөпе-дөпе... Дөп-дөп... Рельслар буйлап килгән тәгәрмәчләрнең дөньяда яман үче бардыр сыман тоела. Алар авыр хезмәтнең аяусыз эшчесе шикелле туктаусыз рәвештә жирне селкетәләр, торган саен ныграк көчәнеп, аның бер өлешен уеп төшерергә тырышалар кебек. Дөп-дөп... Тәгәрмәчләр һөжүменә жир дә түзәлмичә дерелдәп куя. Поезд якынлашкан саен бу калтырау көчәеп, ешаебрак кабатлана, жир тетрәнеп ала һәм ул менә-менә убылып китәр сыман тоела. Янәшәдә торган кызыл кирпеч вокзал бинасының тәрәзә пыялалары коелып төшәрдәй булып зеңләп куя. Тәгәрмәчләр тавышы һәм паровоз ажгыруы перронда юан чемоданнар, олы төенчәкләр күтәрәп пыр тузышкан халыкның шау-шулы авазларын күмеп китә. Меңнәрчә кешеләрнең язмышын төягән поезд аяусыз бер дәһшәт белән Казан вокзалына якынлаша...

Ниһаять, тәгәрмәчләр тавышы акрынайды һәм бөтенләйгә тынып калды. Түбәсенә капланган ярымай рәвешендә «исТАЛин» дип язылган, астарак кызыл йолдыз сурәте төшерелгән паровоз вокзал бинасын беркадәр узып туктап калды. Үз урыннарын чамалап, анда-монда йөгәрешкән чуар киёмле пассажирлар, чемоданнарын, зур-зур төенчәкләрен иңнәренә күтәрәп, вагоннарның ишек төпләренә өелешә башлады.

Паровозга якынак урнашкан йомшак вагонның ишекләре ачылуга зур гына чемодан күтәргән уртача буйлы, нык гәүдәле кырык яшьләр тирәсендәге ир күренде. Ул киёмнәренә пөхтә һәм килешлелеге белән дә перрондагы чуар халыктан беркадәр аерылып тора иде. Олпатлыгына хас булмаган житезлек

белән жиргә төште дә чемоданын һәм кечкенә сандык сыман нәрсәне читкәрәк алып куйгач, артыннан ияргән ундүрт яшьләр тирәсендәге кызны күтәрәп алды. Кыз моны көтмәгән иде бугай, карышырга да өлгермичә калды.

– Әти, – дип кыенсынды соңыннан, – мин бәби түгел бит инде.

Әтисе аңа елмаеп, күз сирепеде дә чемоданына үрелде. Тик аның куйган урынында юклыгын аңлап, тирә-ягына караш ташлады һәм ашыгып-ашыгып атлаучы бер ирнең кулында күрәп, артыннан ыргылды. Мизгел эчендә куып житеп, чемоданын эләктәргә, каракның кулында нәрсәдер ялтырап китте. Пычак! Ир күнегелгән житез хәрәкәт белән аның пычагын сугып төшерде, икенче мизгелдә сул кулы белән якасыннан алды. Ә уң кулында тиз арада пәйда булган пистолет көпшәсе каракның ияк астына төбәлдә.

Перронда шау-шу, кемнәрдер озата, кемнәрдер каршы ала. Анда-монда чабучылар да житәрлек. Шуңа күрә әлеге икәүнең ни кыланганына артык игътибар бирүче табылмады. Ә ирнең тәжрибәле кулындагы пистолет бик жайлы ята һәм төбәлеп карамасаң, күзгә ташланырлык түгел иде. Шуңа болар көтмәгәндә очрашкан иске танышлар кебек күренәләр һәм игътибар жәлеп итмиләр. Унтугыз яшьләр тирәсендәге жинаятчынең күзләреннән нәфрәт чәчрәп торса да, пистолет салкынын тоюдан ул чарасыз калган иде.

– Ярамый алай эшләргә, – дип шелтәлдә ир.

Егет зур ачылган күзләрен аңа төбәп, баш какты. Хәзер аның чаялыгы да, карашларындагы очкын да юкка чыккан, бөтен кыяфәтен курку биләп алган иде.

– Ычкын моннан!

Көчәнүсез генә читкә этәрүгә, карак жиргә барып төште. Яңа яуган кардан беркадәр шуып, шул уңайга ук кабат аягына басты һәм йөгәрә-йөгәрә кешеләр арасына кереп югалды. Ир пистолетын кабат үз урынына яшерде дә чемоданын эләктәрәп, кызы басып калган якка борылды һәм аның юклыгын күрәп адымнарын тизләтте:

– Айсылу!

– Шамил Хәйрулла улы!

Көтмәгәндә ишетелгән таныш тавышны ишетеп, ир туктап калды. Бу тавышның бар булмышын яулый барган хәвефне таратучы яктылыгы ихлас елмаю булып йөзгә бәрәп чыкты. Ул арада каршысында иң газиз кешесенең елмаюлы йөзе күренде:

– Сөз кая ашыгасыз?!.

Шамил бер кулы белән кызын кочып алды да кычкырып көлөп жибәрде:

– Мин сине югалттым дип торам...

Шамил күрәп күзгә авыр тоелган сандыкны да эләктәрәп, вокзал ягына атлады. Айсылу аңа иярде. Бер мизгелдән каршысына таза гына ике малай килеп басты:

– Саумысыз! – дип елмайды аларның калкурагы, күптәнге танышларыдай.

– Сөзгә ярдәм итәргә мөмкинме?

Шамил баш кагып, йөген малайга тоттырды.

– Таксистлар янына кадәр.

– Ямщиклар, – дип төзәтте йөкче малай. Шамил баш какты, тик шундук:

– Камера храненияга, – диде.

– Ярый...

Малайлар чемоданны сандык өстенә салдылар да икәүләп күтәрәп, ишек ягына атладылар. Әйберләргә калдыру урынында чират зур түгел иде, иң кирәккеләрен үзләре белән алырга дип, аерып куйганчы килеп тә житте.

– О, кар шундый күп монда, – дип, тирә-ягына каранды кыз, вокзал бинасыннан урам ягына чыккач. – Ә йортлар шундый кечкенә...

Шамил елмаеп куйды. Мәскәүнең ялтыратып куелган асфальтларыннан сон, кар чынлап та күп шикелле тоела иде. Көрткә күмелеп утыручы өйләр дә Мәскәүнең әллә ничәшәр катлы биек йортлары белән чагыштырырлык түгел.

– Кемдә кунабыз инде?

– Абдрахман абыеңнарда.

– О, әбиләрдәмәни! – Айсылуның балкып алуы мизгеллек кенә булды. – Аларда гел кеше күп була.

– Бераздан үзебезгә фатир бирәчәкләр.

– Бирмәсәләр?

Шамил кызына сәерсенүле караш ташлап алды. Нәрсә сөйләнеп торасың, янәсе. Әтиеңнең кем икәнен белмисеңме әллә? Кыз, әлбәттә, белә иде. Шуңа ул «ирештерәм генә бит» дигәндәй, иреннәрен бүлтәйтеп, күзләрен акайткандай итте дә көлеп жибәрде.

Әти белән кыз шатланыша-шатланыша кичке Казан куенына атладылар. Монда инде перрондагы дәншәтле авазлар да, күңелгә шом салучы башка күренешләр дә юк иде. Талгын гына кар ява. Ут баганаларыннан төшкән нурларда төрле төскә кереп, кар бөртекләре биешә. Күктә ак болытлар, жирдә саф һава, аяк астында назлы шыгырды торган якты кар. Бөтен дөнья аклык, сафлык, яктылыктан гына тора сыман. Бернәрсә дә хәвеф-хәтәр вәгдә итми иде.

* * *

Поезддан төшкәндә, көн бик жылы кебек тоелса да, ямщикның арыш саламы өстенә иске кәжән жәелгән арбасында Карл Маркс урамына хәтле килгәнче, кыш икәне бераз сизелде. Айсылу таныш урыннарны барлап, әле анда, әле монда күрсәтеп, үзгәрешләргә искәртеп барса да, бераздан басылыбрак калды, пәлтәсенә өске сәдәфләрен каптырып куйды. Шамил эндәшмәде. Тиздән тар гына итеп көрәлгән сукмактан юл читенә чыгып, йорт алдына килеп туктадылар.

– Ә монда бернәрсә дә үзгәрмәгән! – диде Айсылу чанадан төшү белән. – Юк... Үзгәрмәгән...

Шамил тирә-ягына каранып алды да таныш фатир ягына атлады. Ишек төбенә житкәч, туктап калды.

Егерменче елларда алар шушында яшәделәр. Ишле гаилә, бөтен туганнары, дуслары жыелышып ятса да, фатир зур иде. Тик хәзер ул шактый кысылган, алты кешелек гаилә бер кечкенә бүлмәдә гомер итә. Энесе Абдрахман, ике баласы һәм хатыны белән, әниләре Гайшә, авылдан килеп, йорт эшләрендә булышучы кыз Әнисә. Хәзер менә тагын ике кеше... Моңсу иде Шамилгә. Яраткан шәһәрәндә, менә дигән фатирда яшәп яткан чакта кинәт кенә менә шушылай итеп Казанга кайтып төшү... Нишлисең инде...

Уйларга бирелеп басып торыу озаккарак китте бугай, Айсылуның тавышы ишетелде:

– Керәбезме без, әти?

Шамил кызына елмаюлы караш ташлады да ишек тоткасына үрелде.

– Һо, менә сиңа мә! Шамил! Айсылу! Мәскәүләр! – дип колач жәеп каршылады Абдрахман. – Әйдә, узыгыз! Аш та пешеп кенә чыкты...

– Мактап йөрибез, димәк... – диде Айсылу.

Дәү әнисе аны шатланып кочаклады:

– И балакаем, Мәскәүдә булса да, онытмаган әле үзебезнең гадәтләргә.

Шулай шау-гөр килешеп, шатланышып күрешкән арада Әнисә кибеттән урап килде. Гайшә бүлмә уртасындагы зур өстәлгә табын әзерләргә кереште, кулларын чайкап алгач, Айсылу да ана ярдәмләшергә тотынды.

* * *

Хатын-кызлар аш-су әзерләгән арада, бүлмәнең аргырак почмагында урын табып, Абдрахман белән Шамил хәл-әхвәлләрне белеште. Өлкән абыйлары Гали күптән түгел генә Ашхабадка күчкән икән, агрономия буенча курслар алып бара, дәрәслекләр чыгара. Әледән-әле открыткалар жибәреп йә хат язып, хәбәр биреп тора. Ә Хәмзә энекәшләрә ул яктан ялкаурак. Хатыны Лида язмаса, уйлап та бирми. Наман да Үзбәкстанда ул, коммерсант булып киткән. Әле эшләрә буенча Коканд шәһәрәнә барып кайткан. Гөрләп чәчәк ата, ди, сәүдәсе.

Моңы ишеткәч, Шамил кашларын жыерды:

– Бәләгә тарымасын инде. – Аның тавышында борчылу ишетелде. – Башка да сыярлык хәл түгел. СССРда нинди шәхси эшмәкәрлек булырга мөмкин?!. Яшерен рәвештә эшләмидер бит?

– Юк инде, син нәрсә, – дип елмайды Абдрахман. – Жифәк туку артеле ачкан ул. Кечкенә инде, аннан соң берничә сәүдә ноктасы бар. Эшләрә әйбәт бара, дип язалар.

– Вәт, шайтан алгыры! – дип елмайды Шамил. – Ә совет власте кая карый?!. Бертуган энемнең буржуйга әйләнәчәген күз алдыма да китерми идем. Аптыраш!

Абдрахман сизелер-сизелмәс елмаю белән аңа текәлде.

– Нәрсә? – дип житдиләнде Шамил.

– Үзең дә сәер сөйләшәсең син, – дип кеткелдәде Абдрахман. – Соң, Урта Азияне аркылыга-буйга айкаган кешесең бит. Бер Ташкентта гына да күпме гомереңне уздырдың... Ә Үзбәкстан турында бала-чага кебек фикер йөртәсең. Нинди совет власте турында әйтәсең син? Урта Азиядә ул мәңгә булмады һәм булмаячак та.

Шамил кычкырып көлеп жибәрде:

– Ну, сөйләп тә күрсәтәсең! Бәлки, син Үзбәк Совет Республикасы да юк дип уйлыйсыңдыр?

Абдрахман сер бирмәде:

– Ник булмасын?!. Бар, әлбәттә... – дип, кулларын жәйде ул. – Картада. Кәгазьдә.

Шамил урыныннан ук сикереп торды:

– Ничек кәгазьдә генә булсын, ди! Син нәрсә?!. Безнең анда халык власте урнаштырырга тырышып, ничә еллар буена сугышып йөрүбез... Шунда ятып калган иптәшләр, үзәбезнең Габбас энекәш... Алар бер дә юкка гына башын салган дип уйламыйсыңдыр бит?

«Кайдан килеп төштең син? Кайда яшисең? Ник бу тормыш турында бернәрсә дә аңламыйсың? Яки аңларга теләмисеңме?» – дигәндәй, Абдрахман аңа сәерсенеп карады. Карашындагы гажәпләнү безардан кызгану тойгысы сыманрак бер рәвешкә керде. Ул нәрсәдер әйтер, абыйсын наданлык сазлыгыннан тартып алырга тырышыр шикелле иде. Тик көрсенеп кенә куйды:

– Димәк, шулайрак килеп чыга.

Шамил да нәрсәдер әйтергә, аңа каршы төшәргә теләгәндәй, баскан урынында талпынып куйды. Һәм нәрсәнендер исенә төшәргәндәй, тынарга мәжбүр булды. Кабат урынына утырды. Башын иеп тынып калды.

Моннан берничә ел элек Казанга кайтышлый, Хәмзә үзе дә Мәскәүгә кагылып, Шамилләрдә берничә көн торып киткән иде. Шул чакта ук ул үзенен шәхси эшмәкәрлек белән шөгыльләнүен хәбәр итте.

– Син бит бөтенләй башка дөньяда яшисең, абый, – дигән иде ул, Шамилнең аптыравын күреп. – Син аңлый алмыйсың. Ә анда, Урта Азиядә, барысы да диярлек шәхси эшчәнлек хисабына яши, чөнки зарплата бернәрсәгә дә җитәрлек түгел. Менә мин дә... Банктан ссуда алдым. Зур гына сарай төзеп, корылмалар җыеп, артель ачып җибәрдем.

– Эшчеләр ялладың, димәк? – дип, зәһәр елмайды Шамил ул чакта. – Хужага әверелдең?

– Теләсәң, шулай дип әйт. Әмма безнең һәркайсыбызның үз өлеше бар. Килешү төзелгән. Яхшы сыйфатлы җифәк житештереп сатабыз. Әйбәт үтә. Берничә ел эчендә банкка бурычымны түләп бетердем.

Шамил ул чакта да нәкъ әлегә кебек, юк, әлегедән күпкә хәтәррәк итеп, кызып киткән иде. Унсигезенче елларда совет власте урнаштырырга тырышып йөрүләрен, шунда һалак булган иптәшләрен хәтергә төшереп... Советлар Союзында зур адымнар белән социализм төзү бара, ә Үзбәкстан... Үзәк Комитет, коммунистлар кая карый соң?

Энекәше бу сүзләргә кулын гына селтәде:

– Тынычлан, абый, – диде ул, сабый балага сабак аңлаткандай. – Син бигрәк айдан төшкән кебек кыланасың. Нинди Үзәк Комитет? Син анда хәзер кемнәр утырганын беләсеңме? Шул ук байларның нәсел-нәсәбе! Туганнары, балалары. Моңың караңгы кышлакның иң надан дехканы да белә.

Шамил кинәт кенә нәрсә дип җавап бирергә дә белмәде. Хәмзәнең сүзләре адәм ышанырлык түгел, әмма туганыңа ышанмыйча да булмый иде.

– Ничек шулай булсын, ди? Син ни сөйлисең?..

– Хәзер мин сиңа гап-гади итеп аңлатам, – диде Хәмзә. – Әгәр югарыда утыручыларның берәрсе минем Михаил Фрунзе гаскәрләре сафында Үзбәкстанда совет власте урнаштырып йөргән татар бригадасының комиссары Шамил Усмановның бертуган энесе икәнәмне белеп алса, икенче көнне үк чәнчеп китәчәкләр. Юк, әйдә, сүзне шушында тәмамлыйбыз. Югыйсә сугышып туктаячакбыз.

Әле дә Шамил башын иеп, тын калырга мәжбүр булды. Абдрахман белән бу турыда сөйләшәргә кирәкми, сүзне өзәргә, башка юнәлешкә күчәргә кирәк иде. Әмма күңеленең бер почмагында үзенек хаклыгына шикләнү ачысы да сизелеп калды. Энеләренең сүзләре хак икән, димәк, чынбарлык ул уйлаганча түгел, аз гына башкачарак.

– Шундый хәлләр, абый, – дип, кулын Шамилның иңенә салды Абдрахман. – Заман үзгәрә, ә кайбер яңалыкларны аңга да сыйдырып бетереп булмый.

Шамил битараф бер кыяфәттә баш кагып кына куйды. Ул арада аш-су өлгерде һәм табынга утырдылар. Ачыктырган иде. Бер арада сөйләшүчеләр бөтенләй тынып калды, бары тик калакларның тәлинкәгә бәрелгән тавышы гына ишетелеп торды.

– Шамил, улым, син Йосыф янына бардым дип язган идең, – диде Гайшә, кашыклар шапылдавы беркадәр тына төшкәч. – Хатың бик кыска иде. Җентекләбрәк сөйлә әле.

– Әйе, – дип элэктереп алды Абдрахман, сүзнен яна юнәлешенә сөөнгәндәй.
– Төрмәдә утырамы соң ул? Бер-бер ярамаган нәрсә эшләгәнме?

– Нәрсәдер эшләгән булса, жиңелгәрәк төшәр иде... – диде Шамил, үзе дә аңламастан. – Тик монда эш күпкә житдирәк шул.

Һәм үзенең болай диюенә үкенеп куйды, әнисе мөлдәрәмә күзләрен аңа төбәп тынып калды:

– Сузма, балам, әйт... – Гайшәнең бөтен барлыгы әрнү белән тулы иде. Көндәлектә бик сиздермәскә тырышса да, күңеле тыныч түгелдер инде әнисенен дә, әллә нәрсәләр уйлап өзгәләнәдер. Соңгы чорда сәбәпләре дә күп булды шул: Габбас яуда ятып калды, этиләре дөньяны ташлап китте. Тормыш та төрле кыяфәتكә кереп кенә тора. Өнә бит, Хәмзә – ялчылар тотучы шәхси эшқуар, ә Шамил – ярлы халык та рәхәт күрсен дип тырышучы комиссар. Бер ата балалары. Заманында иңгә-иң терәп, татар азатлыгы, милли республика төзү өчен көрәшкән иптәше Мирсәет Солтанғалиевне егерме өчөнчә елдан бирле анда-монда сөйрәп йөртәләр. Һәм менә чебенне дә рәнжетә белмәгән Йосыф та...

– Борчылма, әни, – диде Шамил, тавышын көррәк чыгарырга тырышып. – Берни дә майтармаган ул, бер гаебе дә юк. Бары тик Кировны үтерүдә шик астына алынуы жиде миллион ленинградлылар арасында булган.

– Инде Йосыфның ниндидер көрәшче икәнә ышанырлык та түгел бит, – дип сулқылдады Гайшә. – Бигрәк йомшак бит ул. Мәмәй! Шундый кешене төрмәгә утырталармыни?!

– Төрмәдә түгел ул, әни, – дип тынычландырырга ашыкты Шамил. – Горький өлкәсендәге Сейма дип аталган бер посёлокта. Сөрөлүчеләр аны үзләре төзөгән. Өнә шундагы матур ғына баракларның берсендә яшәп ята. Мин анда кичкырын ғына килеп төштем. Баракларның берсе янына килүгә, ике кораллы сакчы каршы чыга. Мин кемлегемне аңлаткач, Йосыф Усмановны ничек табарга икәнән сорыйм. Берсе дә белми. Иңнәрен жыерып, жилкәләрен кашып, тик торалар. Мин аңлатам инде, сурәтләп күрсәтәм, кайсы яктан, ничегрәк сөйләшә... Шуннан берсе маңгасна «шап» итеп сугып алды. «Сезгә бит Юлий Харитонович кирәк! – ди. – Сөз бер дә борчылмагыз, Юлий Харитонович әлегә монда түгел, ул концерт белән китте», – диләр. Нинди концерт?! Инженер бит ул, дим. Тегеләр көлө. «Юлий Харитонович мондагы кешеләрдән менә дигән оркестр оештырды, хәзер концертлар биреп йөри», – диләр.

Моны ишетүгә Абдрахман кычкырып көлеп жибәрде. Аның кәефе башкаларга да йокты, иреннәренә елмаю кунды. Ә Айсылу аның исемен кызыкка күреп, көлө-көлө кабатлады:

– Юлий Харитонович!

– Хәтерегездәме, бер мәлне Акчуриннар чүплегеннән ике аяклы рояль күтәреп кайтканнар иде, – диде Абдрахман, көлүеннән һаман туктый алмыйча. – Әни, син әле тиргәп тә алган идең. Тизрәк чыгарып ташлагыз дип...

– Соң, өй кечкенә бит, аны кайда куйсаң да, тыгынлап кына тора, – дип акланды Гайшә. – И балакаем, болай булырын белсәм...

– Сәләте бар Йосыфның. – Шамил табынга күтәренкелек өстәргә тырышты. – Уйнавын яраталар. Посёлок халкы танып тора, хөрмәт итә. Яшәгән жирләре бик әйбәт...

– Ашаулары ничек? Ачыкмыйлармы?

– Юк, әни... Бик яхшы ашаталар...

Гайшә Шамилнең күзләрен күрергә теләгәндәй, берәз төбәлеп торды да авыр сулап куйды:

– И мескен Йосыф, Ходай сабырлык бирсен инде... Бигрәк йомшак бит ул... Түзә алыр микән?..

– Түзәр, – дип күтәрәп алды Абдрахман. – Барысы да түзә. Йосыфның үзгә нык аның.

Шамил энесенә юаныч өстәргә тырышуын аңлап дәшми калды. Йосыф чынлап та йомшаграк. Ул кечкенәдән шулай булды. Һәм сөргенлеккә күнәгү аның өчен бик авыр, мондый шартлар нечкә күңелле үткән хисләр егетне генә түгел, әллә кемнәрне дә сындырырга мөмкин иде. Тик Шамил бу хакта сүз кузгатып, әнисенә күңелен яраларга теләмәде.

* * *

– Ә сезнең чемоданнарыгыз кайда? – диде Гайшә табын жыештырып йөргән арада һәм Айсылуның җавабыннан соң, Шамилгә борылды. – Барып алырга кирәк, улым. Шунда калдыралармыни инде? Һич югында, урын җәймәләрен булса да алырга кирәк. Безнең бит монда ни мендәр юк, ни җәймә дигәндәй...

– Җәймәләр безнең дә юк ул, – дип елмайды Айсылу. – Шуңа йомшак поездда килдек. Анда үзләре бирәләр.

Бу Гайшә карчыкны кыздырып кына жибәрде:

– Ничек инде, җәймә дә алмадыгызмыни?!.

– Юк бугай... – Шамил иңнәрен жыерды.

– Кара әле син менә моңа?! – дип тиргәргә кереште Гайшә. – Кунакка килгән, диярсен. Ничек яшәгәнне аңлап торасың бит... Кул селтәп йөриләр, диме шулай?!

Шамил дәшмәде. Гайшә аңа бер тын текәлеп торды да тынычланып сорап куйды:

– Без синең хатыңны дәрәс аңладыкмы соң? Казанга бөтенләйгә күчкән кайтуың дәрәсме?

– Дәрәс! – дип сөрәнләде Айсылу. – Без хәзер Казанда яшәячәкбез.

– Кайтып кермәс борын тирги башламагыз әле кешене, – диде Абдрахман, шаяруга борырга тырышып. – Һич югы берәр кич булса да кунганын көтегез.

Тик улын калаклап ашатып утырган хатыны Фатыйма авызын ачып өлгергән иде инде. Ул сорамайча тыела алмады:

– Туктале, Абдрахман... – диде ул каршы килә алмаслык ягымлылык белән. – Чынлап та кызык бит... Шамил абый бер дә болай итми торган иде. Берәр көтелмәгән хәл килеп чыктымы әллә? Юньләп жыенмайча, кинәт кенә йортыннан кубып китми бит инде адәм баласы... Асия кайда соң? Авырмый торгандыр бит?

Шуны гына көтеп торгандай, Гайшә дә улына төбәлдә:

– Әйе... Килең кайда? Сәламен дә тапшырмадың.

Шамил карашын түбән кадады. Мондый сорауларга ул эзәр түгел бугай. Тик җавапсыз да калып булмый.

– Асия тәртиптә, – диде ул, үз тавышының мескенлегеннән үзәр өркәп. – Һәм без дәрәс аңлаган булсак, ул кияүгә чыгарга жыенып йөри.

Бер мәлгә йорт эчендәгә бөтен нәрсә катып калгандай тоелды.

Бөтен өй эчен өнсез калдырган бу халәтне ничектер жимерергә кирәк иде. Шамил үзенең нидер әйтергә тиешлеген аңласа да, тиз генә булдыра алмады, бары тик беркадәр вакыт узгач кына:

– Аерылыштык без, – дип көрсенде. – Шуңа Казанга кайттым.

Һавадагы киеренкелек берәз кимегәндәй булды. Тик беркем дә сүз әйтергә ашыкмады. Гайшә Шамилгә төбәлдә. Тик улының башы иелгәнгә, күз карашларын таба алмады һәм башын чайкап куйды:

– Аерылыштыгызмыни, балакайларым?.. – диде ул жан түрөттөн сыгылып чыккан тавыш белән. – Э мин жэймэ сөйлим... Эй Аллам...

– Без монда озак мәшәкәтләмәбез, – диде Шамил акланган сыман. – Язучылар союзуннан фатир вәгъдә иттеләр. Тиз арада булыр, диделәр.

2

Урынга яткач та, тиз генә йокыга китә алмады. Уйлары гел Мәскәүгә, Асия тарафына эйдәде. Бер дигән яшәп яткан жирдән кинәт кенә барысын да үзгәртеп, яңа тормышка күчү жиңел түгел иде. Бәлки, дөрөс эшләнгәндер инде ул, арага жил кергән икән, гаиләмне саклайм дип тырышудан файда юктыр. Барысының да дөрөсләгән аңлаган хәлдә дә күңеленнән ниндидер авыр тойгы таралмады. Заяга үткән еллар өчен үкенүме соң инде ул, әллә буш хыяллар артыннан чабуынчы аңлау ачысымы?.. Э бит барысы да матур башланган иде...

Асия белән танышулары көтмәгәндә генә килеп чыкты. Шамил бер иртәне Хөсәен исемле дустаны кагылып чыгарга уйлаган иде. Гадәтәнчә, ишек тукулдатты да хужаларның жавабын да көтөп тормастан, эчкә узды һәм үз күзләренә үзә ышанмыйча катып калды. Шамил генә түгел, хәтта вакыт та агымын берәз акрынайткандай тоелды. Бүлмә уртасындагы көзгә алдында соклангыч бер гүзәл иңнәренә сибелгән аксыл чәчләрен тарап басып тора иде. Аны-моны көтмәгән кыз башта бернигә дә игътибар итмәде, ә егетнең карашлары чәч бөртөкләре буйлап түбәнгәрәк төштә, юка эчкә күлмәктән сизелер-сизелмәс кенә төртеп торган күкрәкләрендә бер генә мизгелгә тоткарланды да озын күлмәк аша да нәзеклегә беленеп торган билләренә шуышты, читтән караганда, тартылган жәядәй киерелгән очаларына... Һәм үзенең кыргый бер халәттә икәннән аңлауга, кыз аңа сирпеп карады... Озын керфекләр арасынан мизгел эчәндә тылсымлы зәңгәрсү йолдыз атылгандай тоелды. Икесе дә бер мәлгә аптырап калдылар, бары тик кыз үзенең ни кыяфәттә икәнлеген исенә төшереп, «аһ» итеп, чаршау артына кереп йөгөргәч кенә, Шамил әле күргәннәренә чынбарлык икәннә шикләнгәндәй, башын чайкап куйды.

Ул арада хужабикә килеп чыкты:

– Нихәл, Шамил? – дип елмаиды ул, аның кыз кереп киткән яктан күз алалмый торуын күреп. – Эйдә, чэй эчәргә...

Чэй кайгысы калмаган иде инде. Шамил чаршау ягына ымлады:

– Нинди асылкош бу, Хәдичә?

– Сембердән ул, – дип, мут елмаиды хужабикә. – Шакир дустаның сөңсәсе. Асия.

– Шакирга миннән каты шелтә! – дип пышылдады егет ясалма усаллык белән. – Ник аны Сембердә яткырган ул?!

Хәдичә көлеп жибәрде:

– Алты кыз алар, Шамил. Әкияттәгә шикелле. Барысына да шелтә житкәрә алмассың.

– Алайса, бер сөңсәсен миңа кызганмый инде ул.

Ул арада чаршау артыннан Асия күренде. Гади ситсы күлмәгә өстеннән иңнәренә яткан ике толымы тибрәлә. Кыз шәүлә булырга теләгәндәй, дәмми генә ары шуышты. Тик Шамил инде сихерләнеп өлгөргән иде, ул гүзәлнең каршысына чыгып, кулын бирде:

– Асия, димәк... Э мин Шамил булам. Шакирның дустаны.

Кыз да көтөлмәгән көчлелек белән егетнең кулын кысып, бер генә күз сирпеп алды да керфекләрен түбән кадады. Шамилнең бөтен барлыгын ниндидер

тетрәнү тибрәндереп үтте, бар булмышы яңарып, жанланып киткәндәй тоелды. Югыйсә тормышның ачысы-төчесен татыган, житди ир-ат бит инде, ә үзе үсмер бала сыман жебеп тора. Хәлдән котылырга тырышып, ул Хәдичәгә эндәште:

– Хөсәен өйдә юк, димәк?..

Бу сүзнен ни дәрәжәдә ясалма һәм никадәр ахмакларча яңгыравын үзе дә ишетте, күз алдында кечерәеп калгандай тоелды.

– Таң белән чыгып китте, – дип елмайды Хәдичә, аның һаман Асиянең учын жибәрмәвен күреп. – Ә синең керүең бушка булмады бугай.

Шамил кызның кулын ычкындырды да уңайсызланып, тирә-ягына күз йөртеп алды һәм ишеккә юнәлде.

– Килгәләп йөрә, – дип көлдә Хәдичә. Шамил дәшмәдә, тизрәк чыгып китәргә ашыкты. Ишекне дә катырак шапылдатты бугай, хужабикәнең астыртын кеткелдәве шунда кысылып калгандай тоелды.

Шулай жебеп төшүе уңайсызрак булса да, күңелендә канәгатьлек тойгысы да бар иде. Үзен тиешле югарылыкта тоталмады бугай... Асия... Бу егет хиссияткә бик тиз бирелүчән, һәрбер кыз алдында жебеп төшүчән икән дип уйлый инде хәзер... Уйласын! Анысы хәтта мөһим дә түгел. Әмма кызның карашындагы тылсымлы яктылык күңелендә өмет уятты. Ә егетлек эшләргә мөмкинлек чыкмый калмас. Барысы да алда әле...

Баскычтан төшкәндә, үзалдына елмаеп куйды. Гомерен көрәшкә биреп, шәхси хис-тойгылардан өстен булуны алга сөрүче комиссар, имеш. Бөтен булмышының астын-өскә китерү өчен кайчагында ниндидер гүзәлнең бер күз сирпеп каравы да житә икән бит. Юк, мондый йомшаклыкка бирелергә ярамый. Кайдандыр килгән бер озынчәч алдында коелып төшү егет эше түгел.

* * *

Башы белән эшкә чумды Шамил. Казан пехота командирлары курсында иде ул чакта. Политбүлек начальнигы буларак та, театр жене кагылган язучы буларак та, гомумән, кызыксынучан, аралашучан кеше буларак, аңа шөгыл гел табылып кына торды. Ут-суларны кичеп, гражданнар сугышын узып чыккан ныклы кеше инде үзе. Ә Асияне оныта алмады.

Онытырга кирәк иде, әлбәттә. Күңеле гел талпынып торса да, хәтта кичексез сәбәпләре табылганда да, кыз яшәгән йортның ишегенә бүтән якын да килмәде, иптәшләрен жибәрде. Онытачак ул аны.

Кайчагында күңеленнән генә кызны кимсетүгә кадәр барып житте. Ул кем дә Асия кем дигән әле син. Гади бер авыл кызы. Әллә ни белемә дә, акылы да юктыр әле. Беренче карашка гына кызлар матур, ымсындыргыч булып тоела ул, ныклабрак танышып китсәң, әллә нәрсәләре бардыр әле. Шәһәргә килүче кызларны, үзләре нинди сәбәп тапса да, юкка гына: «Кияү эзләп килгән», дип көлмиләр бит кайберәүләр. Асия да артык әллә кем түгелдер. Якыннан белмәгәнә генә ымсындыргыч тоеладыр.

Йөрәк ялкынын шулай басарга тырышкан саен, бу бары тик янып торган дегет өстенә су сипкән сыман гына булды, күңеленә иң түрәндә ниндидер көч каршы төште һәм хисләренә тагы да ныграк котыртып, ялкынны отыры дөрләтеп жибәрде. Юк инде! Асия нишләп андый булсын! Асия бит ул! Аның бер күз сирпеп алулары гына да тәнеңнең һәрбер күзәнәген земберләтеп алырга сәләтле. Югыйсә Шамил хатын-кыз игътибарыннан мәхрүм зат түгел бит инде. Таза тәнәнең бергеп торган гимнастёркасын, галифе чалбарын киеп, хәрби фуражкасын кырын салып, ялттырап торган хром итекләрендә ут уйнатып, яннарына килеп басуга ук, күпләренәң

күзгә очкыннар уйный башлый. Кайберләрен танцыга чакырганы да, озатып куйганы да бар. Тик ул кызларның берсе дә Асия шикелле түгел. Кайберләренен исеме дә истән чыккан инде, ә Асия һәрвакыт күз алдында тора.

Яхшы түгел инде бу. Кем-кем, ә кызыл комиссарның бу дәрәжәдә жебеклеге куркыныч та хәтта. Сугыш чоры, ди, мәсәлән. Пыр тузышып дошман белән алышканда, каршыңа шундый кыз килеп чыкты, ди. Нәкъ менә әлегә шикелле бар дөньяңны онытып, жебеп төшәрсенме?!. Сугыш кына димәгән, тыныч тормышта да... Шәхси эш бар, бар уртақ эш. Көрәш. Уртақ эш һәрвакыт шәхсидән өстен булырга тиеш. Чөнки синең уртақ эштәгә ялгышың, уңышсызлыкны да, хәтта бәхәтсезлекне дә уртақ итә. Ә шәхси өлкәдә... Анысының авырлыгын нибары үзгә генә күтәрәсен. Анысына түзәргә була.

Шушы фикергә ныграк берсәңгә тырышты Шамил. Бары тик шулай фикер йөртү генә әлегә галәмәттән коткарып калыр сыман тоелды. Бер карасаң, чыны да шулай бит инде. Уйланып йөри торгач, хәтта күңеленә ниндидер әсәр дә килгән кебек булды.

Шәфкать туташына гашыйк булган сугышчы турында ул. Егетнең жәрәхәте авыр түгел, тиз савыга, ә анда сугышка китәргә кирәк. Аның монда, госпитальдә, сөйгәнә янында озакка каласы килә:

– Менә шулай айлар, еллар буена йөрөп, рухың арыгач, сезнең шикелле бер жанның канаты астында ятып, ял итәсе килә. Аз гына түгел, бер-ике көн генә түгел, еллар буена тынасы килә. Башка кешеләр кебек үк тыныч бер почмакта, жылы өйдә, гаиләң янында яшисе иде, – ди.

Ә кыз катгый каршы төшә:

– Мин тормышта рәхәт күргәннәрне сөймим, мин тормышның авырлыгына каршы күкрәк киереп көрәшүчеләрне, авырлыктан михнәт кичкән халыкны коткару юлында тырышучыларны сөям.

Шамил моны, гадәтенчә, бер утыруда язды. Тик кабат укып карагач, ничектер сәер шикелле тоелды. Егет кеше үзе баш тартырга тиеш иде ләбаса. Бу тиклем үк жебеп төшәргә тиеш түгел иде шәфкать туташы алдында. Ә хикәя аның үз хисләрен кабатлый, өстәвенә исеме дә әле «Краском мәхәббәте» дип атала. «Шамил мәхәббәте» дип кенә үзгәртәсе калган аны. Шәфкать туташы... Моңысы да сәер... Сөю сырхавыннан шәфкать туташы булып, Асиянең дәвалап жибәрүен көтеп йөргән шикелле. Ә хикәя үзе болай ничавы да кебек.

Шамил аны кулында берәз әйләндергәндә дә кәгазьләре арасына ташлады. Ни генә әйтсәң дә, бүген бастырып чыгарырык, һич югы кешегә күрсәтерлек нәрсә түгел инде бу.

Ләкин мәхәббәт һөжүме дә, аңа бирешмәскә тырышу теләге дә тукталмады. Шулар тәэсирендә тагын бер хикәя язып ташлады әле ул. Моңысы инде бөтенләй башкача булып төсле иде. Батыр егет үз хисләреннән баш тартырга тиеш. Ләкин егет дип уйлаганы, һич көтмәгәндә, кызга әйләнде һәм авторының үзе кебек жебеп төшкән гаскәригә:

– Их син, халыкка хезмәт итү хакына көрәшкә яшь тормышын корбан кылырга әзер булган егет! Яңа тормыш төзәргә хәзерләнгән, шул юлда кан түгкән батыр! Ни өчен табигать сиңа шул тиклем көч биреп тә, үзеңнең тойгыларыңа хуҗа булырың ирек бирмәгән? – дип сөйли башлады. Моңысы инде чынлап та ил кызы иде. Һәм ул хикәяне дә башка язмалар арасына ыргытырга туры килде. Бүтән мондый темаларга тотынмаса тырышты Шамил, чөнки барысы да аның йомшаклыгын ача, хатын-кыздан ярдәм көткән бахыр хәлгә күрсәтәләр иде.

Бәлки, күңелендә яралган хискә теше-тырнагы белән каршы торырга тырышуының сәбәбе дә хатын-кыздан, дөрөсрәге, мәхәббәттән курку булгандыр. Дастаннарда данланса да, мәкерле нәрсә бит инде ул сөю дигән тойгы. Бөтен дөньяңны нурга манып, ожмах рәхәтлекләре вәгъдә итеп килеп керә дә күңелеңне талап, төзөк тормышыңда хәрабәләр генә калдырып чыгып китә. Шамил моның нәкъ шулай икәннен беренче кат кына сынамаган инде.

Беренчесе кечкенә чагында ук булды бугай. Хәзер бу хакта уйлавы да көлке шикелле. Тик ул вакытта егет бик авыр кичергән иде. Унөч яшьләр тирәсе булгандыр... Бер туганнарына кунакка кайткач, Вера исемле кыз белән танышканнар иде. Егет белән бер шәһәрдән ул, үзе дә монда кунакка кайткан. Танышып, якынаеп китүләренә, бәлки, шул да сәбәп иткәндер әле: авыл... Жәй. Рәхәт. Менә шунда бергә уйнап, су кереп йөргөндә, Вера белән нык кына дуслашып киттеләр. Авыз ачып берсе бер сүз әйтмәсә дә, арада дуслык кына түгеллеген икесе дә сизә иде бугай. Һәрхәлдә, егет моны яхшы тоя иде. Әллә нинди халәт ул менә! Бөтен дөньяңны актарып, уй-хисләреңне, тормышны кабул итүеңне үзгәртә торган. Ә үзе беркемгә дә буйсынмый.

Егет тә уенга чыгып, Вераны очрату мизгелләрен зарыгып көтеп алды. Очрашкан, һәр секундның аның янында уздырырга, аның белән бер һаваны суларга, бер суда чыланарга, бер дулкында тибрәнергә омтылды. Моның өчен төшкә аштан баш тарту да, иң дус малайлардан аерылып китү дә, хәтта кичләрен соңлап кайту да берни түгел иде. Кыз үзе дә ана тартылды, ул да шундый ук халәттә иде бугай.

Жәйге яллар матур гына узды да аерылышу көне килеп житте. Авыр иде егеткә. Бөтен булмышы белән Вера янында калырга тели иде. Тик бу хакта беркемгә дә әйтеп булмый, хәтта кызның үзенә дә. Хәер, ана сүзләр кирәк түгел иде бугай, күзләрендәге тирән монсулык үзе үк кызның эчке халәтен, нинди ялкыннарда янып, ничекләр өзгәләнгәннен күрсәтеп тора иде.

Шәһәргә кайткач, күрешергә сүз биреп аерылыштылар. Тик хисләр дулкынында йөзеп, аңнары томаланган чак булганмы, башка бүтән сәбәп табылганмы – адресларын алышырга онытканнар иде. Хисләре – күкрәкләренә, үзләре дөньяга сыймыйча, тылсым илендә яшәгән ике үсмергә, бәлки, шәһәр бик кечкенә булып тоелгандыр.

Кайткач, егет аны озак эзләде. Урамнан үзләре яшендәге кызлар узуын күрсә дә, гел энә күзеннән уздырды: ул түгелме? Бу сорау үзе үк йөрәк тибешен ешайтты, бөтен күзәнәкләрен изрәп китәргә мәжбүр итте. Ләкин Вера очрамады. Кайсыдыр чалымнары сагаерга мәжбүр итсә дә, якынайгач, кызларның берсе дә ул булып чыкмады. Хәтта якин да килмәгән, бөтенләй икенче төрле кешеләр. Кайсы вакытларда егет үзенең шулай алдануына аптырап та куйды, ничек шулай юкка ымсынырга мөмкин икән – Вераны беркем белән дә чагыштырырлык түгел бит инде. Ләкин ул эзләнүдән туктый алмады, болай кылануы ахмаклык икәннен аңлаган хәлдә дә күзләре үзлегеннән йөгәрде, таныш адымнар, таныш чалымнар эзләде.

Очрашу көтелмәгәнчә килеп чыкты. Урам буйлап бара иде егет. Кайда икәннен бик хәтерләми инде, яки берәр дустиңадыр шунда, йә әнисе берәр йомыш белән җибәргәндер. Кинәт колагына кемнәндер челтерәтеп көлгәне ишетелде дә егет шул якка борылды һәм үз күзләренә үзе ышанмыйча катып калды. Кисешкән урам буйлап аның ягына табан атлаучы ике кызның берсе

Вера иде. Ул зэнгэр жирлектә ак борчак төшкән затлы күлмәк кигән, матур итеп таралган аксыл чәчләрендәгә зэнгәрсу тасма да, күлмәк изүендәгә ак бантик та аның матурлыгын тагы да арттырып жибәргән кебек. Ә зэнгәр күзләреннән очкыннар чәчеп, ахирәте белән ихлас күнелдән сөйләшеп килүе... Егет бер мизгелгә баскан урынында катып торды да моның чынлап та Вера икәннәнә тәмам төшөнгәч, елмаеп жибәрде. Елмаю аның иреннәрендә генә түгел, күзләрендә дә, яңак очларында да, хәтта өстендәгә абыйсыннан калган иске бишмәттә дә чагылган кебек булды. Ул инде кызларга каршы йөгөрүдән үзен чак-чак тыеп калды, һәм шундук колак төбөндә таныш аваз яңгырап китте:

– Вера!

Бу үзенә тавышы иде. Кызларның икесе дә аның ягына борылып карады. Егет куанычны чигенә житеп, елмаеп, кул болгады. Һәм ашыга-ашыга кызлар ягына атлады. Бер мизгелгә генә аңа нидер дәрәс түгел кебек тоелды. Тик моны аңы кабул итмәде. Аның бөтен игътибары Верада иде. Икенче мизгелдә егет елмаеп, кызлар алдына килеп тә басты:

– Верочка, сәлам!

Аның тавышындагы самими яктылыктан, кыяфәтендәгә ихласлыктан күктәгә болытлар таралырга, жирдәгә моң-зарлар жуелырга, гонаһлар юылырга, гомумән, бөтен дөнья тылсымлы бер якты әкияткә әйләнергә тиеш иде. Тик бернәрсә дә үзгәрмәде.

Иске бишмәт киеп, каршысына елмаеп килеп баскан беркатлы үсмерне күрүгә, Вераның челтерәвек тавышы өзелде, иреннәрендәгә елмая куып төште, күзләрендәгә нурны курку һәм гарьләнү пәрдәсә каплады, йөзә агарынып китте. Егет бер мизгелгә югалып калды, ул үзен ярамаган ниндидер гамәл кылган кечкенә малай итеп тойды. Хәтта үзенә кечерәя баруын да кичергәндәй булды. Менә ул Вераның күлмәгендәгә ак бөрчәкләр арасынан аска тәгәри һәм аның туфлие белән бер тәңгәлдә торып кала, хәтта ул туфлиның бантик рәвешендә бәйләнгән кара шурун да күрә, ә шуңа аны ирештергәндәй, кара каш кыяфәтенә керә... Юк, бу чынлап та каш икән... Вера янындагы кызның чиксез бер гажәпләнү һәм жирәнү белән чөерелгән кашы. Һәм мыскыллы елмаюы... Ул каршыларында басып торган егетне күз карашы белән тибеп очырды да Вераны алга этәрде. Берни дә дөшмәде. Беркадәр атлагач, алар өзелгән сүзләрен давам иттеләр. Ә егет нәрсә булганын, үзенә кая барганын һәм бу дөньяга ни өчен килгәннән дә аңлый алмаслык бер халәттә артларынан карап калды. Бер сүз дә дөшмичә, хәтта исәнләшмичә дә киткән Вераның борылып каравын көттә. Тик бер генә тапкыр, бер генә мизгелгә. Ахирәте шулай әйдәлсә дә, ул бит борылырга, һич югы бер омтылыш ясарга тиеш иде...

Бераздан ул авыр сулап, башын түбән иде. Һәм үзенә күп йөрүдән жәелеп беткән ботинкасын, тезләре чыгып торган төссез чалбарын күрдә. Ә кызлар шундый матур киенгәннәр иде. Мондый кыяфәттә алар белән сөйләшәргә маташу, чынлап та, беркатлылык, ахмаклык, хәтта әдәпсезлек тә булган икән шул.

Ә берничә көннән ул Вераның абыйсын очратты. Гимназист. Теге чакта кәефе бик кырылса да, үзе барып исәнләште, кызның хәл-әхвәлен сорашты. Абыйсы аның белән сөйләшәргә атлыгып тормый иде. Тик Вера турында ишеткәч, бөтен игътибарын егеткә бүлде. Берничә сүз әйткәнчегә кадәр.

– Вера сиңа бүтән аның янына килеп, бимазалап йөрмәскә кушты, – диде ул, һәрбер сүзен сөндерергә теләгәндәй. – Кечкенә вакытта бергә уйнау әле дуслыкны аңлатмый. Сөз икегез ике дөнья кешеләре икәнне аңла...

– Ничек инде? – Егетнең күзләре маңгаена менде.

– Син аңа тиң түгел, – диде Вераның абыйсы.

Егетнең бөтен булмышында давыл уйнарга тотынды. Күңелдәге давыл күзләрнен нурын сүндөрдө, кашларны жимереп төшөрдө, иреннәрне тартышып кысылырга мәжбүр итте. Егетнең йодрыклары йомарланды. Моңы күрөп, гимназист арткарак чигенеп куйды һәм тиз генә хушлашып китеп барды. Егет аның артынан укталды, тик урыныннан кузгалмады. Абыйсының гаебе юк иде. Һәрхәлдә, ул уратып-чуратып, кыландырып тормый гына чын дөрөслөккә ырып салды. Ул Верага тиң түгел. Тиң түгел. Әгәр кыз үзе үк шулай дип тора икән, чынлап та башка бимазалап йөрмәскә кирәк.

Вера татарча «ышаныч» дигәнне аңлатамы әле ул? Вера үлдә. Саф мәхәббәткә ышаныч бетте.

* * *

Өлегә хәлдән соң, Шами́л чынлап та кызлар алдында артык жебеп төшмәскә, беркем белән дә мөнәсәбәтне артык тирәнгә жибәрмәскә тырышты. Моңы ул үзенчә егетлеккә санады. Хәтта үзенә бик ошаган кызларга да сер бирмәвен ихтыяр көченә япсарды. Хәзер аңлый инде, бөтенләй дә алай булмаган икән. Зур максатлар белән яңа тормыш өчен көрәш юлларында йөргәндә, гыйшык-мыйшык турында уйларга вакыты да, ихтыяжы да булмаган. Бары тик шул гына. Ә егетлекнең һәм ихтыяр көченең монда бер катнашы да юк. Әнә бит, дөньялар аз гына тынычлану белән мәхәббәт тозагына ничек килеп капканын үзе дә сизми калды. Ул вакытта да Асия белән очрашкандагы шикелле үк хәлгә калган иде. Кинәт гөлтләп киткән ут шикелле иде тойгылары...

Бәйрәм... Чын мәгънәсендә бәйрәм иде ул көн. Татар Автоном Совет Социалистик Республикасы төзелүне игълан итү тантанасы 1920 елның 25 июнендә, Казанның Кызылармеецлар сараенда булды. Шами́л аны чын бәйрәм, милләт тарихында бик сирәк, хәтта бер генә тапкыр була торган зур вакыйга дип кабул итте. Илең, республикаң, милләтең өчен горурлык бит бу. Халык хәзер үз язмышына үзе хужа дигән сүз. Һәм иң мөһиме, монда Шами́лнең дә өлеше бар. Әгәр революция жиңмәсә, анда татарлар да актив катнашып, үз сүзләрен үткәреплек дәрәжәгә күтәрелмәсәләр, мондый көннәренң мәңгегә дә киләчегә юк иде бит. Ә ул килде. Моңы чыгыш ясаучылар да, залдагылар да аңлый иде. Шуңа да йөзләрендә, юк, йөзләрендә генә түгел, ә бөтен булмышларында елмаю, шатлык, яңа республиканы тагы да югарырак үрләргә күтәрү теләге иде. Юкны бар иткәч, барны үстерү һәм күтәрү зарурлыгын барысы да аңлый, үзләренең көченә ышана, киләчәк тормышның тагы да яктырак, тагы да شانлырак булачагына беркем дә шикләнми иде.

Фойега чыккач, Шами́л элекке иптәше, көрәштәше Әхмәтне очратты. Кәефләре күтәрәнке, күңелләре шат булгач, кочаклашып күрештеләр. Кочаклашып, бер-берсененң иңнәреннән кагыштылар да бу мизгелләренң чынлыгына ышанырга теләмәгәндәй, куеннардан арынып, йөзләренә караштылар һәм хәлнең чынлап та өндә икәннен тоеп, шатлык хисләрен тыялмыйча тагын кочаклаштылар. Революция сукмагына бергә аяк баскан ике дусның инде гражданныр сугышы башыннан бирле очрашканнары юк иде. Ә хәзер менә... Махсус заказ белән китерелгәндәй – Әлимбәков иптәш үзе.

– Тукта, Шами́л... – диде Әхмәт, күрешү шатлыгының беренче дулкыны беркадәр тынычланып калгач. – Мин бит монда үзем генә түгел. Әйдә, таныштырам.

Һәм ул Шами́лне жилтерәтеп дигәндәй, бер як читтәрәк кыюсыз гына басып торган унжидә яшьләр тирәсендәге кыз янына алып килде.

– Газизэ, таныш бул, мин сөйлэгән Шамил менә шушы инде.

«Өйләндеңме әллә?» – димәкче иде, тик авызын ачканчы, боларнын арасындагы охшашлыкны күреп таң калды. Шундый ук түгәрәк йөз, калын иреннәр, очып китәргә жыенгандай, канат жәйгән кыйгач кашлар, куе кара чәчләр. Бары тик кызың чәчләре ике толым булып үрелгән...

– Игезәкләрме әллә сез? – дип елмайды Шамил.

Бу сүздән Әхмәт тә балкып китте:

– Сеңлем, – диде ул жан эртерлек жылылык белән. – Газизэ. Уналтысын тутырды гына әле. Сембердә гимназия бетерде...

Газизэ дә елмайды һәм бер генә мизгелгә ялт итеп, Шамилгә карап алды. Егетнең йөрәге дертләп куйды. Әйтерсең, бер мизгелдә күктән йолдыз атылды да туп-туры Шамилнең йөрәгенә килеп кадалды. Хәтта тирене тишеп кергән энә сыман аз гына чәнчеп алуын да тойган кебек булды. Тик бу әрнү бик кечкенә иде. Ә яктылыгы... Шамилнең бөтен тамырлары буйлап рәхәт жылылык йөгерде, нур таралды, йөрәктәге йолдыз тәэсирендә ул үзе дә балкып киткән кебек булды. Ә икенче мизгелдә бөтен тирә-якка якты моң сирпелде...

Юк, моң аның күчеленнән түгел, ә тантанага чакырылган оркестрдан таралган икән. Бәйрәм дәртендә тибрәнүче беренче парлар инде биергә дә төшкән. Аларның саны артканнан-арта бара. Шамил Газизәгә карап куйды. Биюгә чакырырга... иде... дә бит... Юк, Шамил бии белә иде, Оренбургта чакта ук өйрәттеләр. Тик кыюлык кына кайдадыр юкка чыккан. Вальс дулкыннары күчелне иркәли, үзенә чакыра, ә зал уртасында бию агымында йөзүче парлар үзләренә бер башка үлчәмдә яшидер сыман тоела. Шул үлчәмгә Газизэ белән бергә... Әлбәттә, шулай кирәк! Шамил гәүдәсен турайтты да үкчәсен шакылдатып, кыз алдына килеп басты һәм аз гына башын ия биреп, кулын сузды:

– Мөмкинме сезне?

Кыз серле елмайды, дәшми генә сумкасын Әхмәткә тоттырды да кулын Шамилнең иңенә куйды. Һәм алар зал буйлап, тылсымлы музыка дулкыннарында мәхәббәт иленә йөзеп киттеләр...

Талгын гына башланган вальс, әйтерсең, сиздермичә генә тизләнеп, кай арададыр өермәгә әверелде. Очрашулар, паркларда йөрүләр, шәһәр урамнары, ай нурлары... Ә күчелдә, әлбәттә, татлы сөю моңы. Ай нурлары астында подъезд алдында кочаклашып торган чакта, кайдандыр Әхмәт килеп чыкты. Газизэ шундук егет куеныннан арынып, читкә тайпылды. Хәтта Шамил үзе дә дустан алдында берәз уңайсызланып калды. Ә тегесе моны күреп, кычкырып көлеп жибәрде:

– Вәт, мәхәббәт чыпчыклары, ә! – дип, төнне яңгыратты ул. – Нишләп торасыз монда бала-чага сыман?!

– Кычкырма шулкадәр, – диде Шамил.

Әхмәт аны ишетмәде дә. Икесен дә кочаклап алды да әтиләрчә хәстәрлек белән ярып салды:

– Йөрмәгез болай үзегезне үзегез жәфалап. Өйләнешегез дә куегыз. Һәм вәссәлам!

Бу сүздән Газизәнең иреннәрен елмая нуры ялмады, йөзе алсуланды. Шамил дә бер мәлгә югалып калды. Мәхәббәте чын булса да, аның әле өйләнү турында уйлаганы юк иде. Уйласа да, бу катлаулы мәсьәләнең шулай жайлы гына хәл ителә алуын башына да китермәс иде. Ә монда... кинәт кенә... көтмәгәндә... Ул ни дип әйтергә дә белми аптырап калды. Ә дустан дәвам итте:

– Хет иртәгә! Мин фатихамны бирәм.

Әхмәтнең елмаюлы ихлас йөзен күрүгә, Шамил дә һушына килгәндәй

булды. Ө нәрсә?!. Монда ике уйлап торасы да түгел. Бары тик әлеге уйның үз башына килмәве генә гажәп. Шундый мөмкинлек туганда, аны кулдан ычкындырырга ярамый. Ул Газизәгә күз салды. Абыйсының сүзләрен шаяруга алыпмы, әллә инде кинәт ачылган мөмкинлеккә шатланыпмы, кыз елмая иде. Шамил бу хакта уйлап тормады:

– Син ризамы? – диде ул, кызның кулларыннан алып. – Чыгасыңмы миңа кияүгә?

Газизә абыйсына күз сирпеп алды да:

– Риза! – дип елмайды.

Татар туйлары элгәре бөтен йоласын китереп, шау-гөр килеп уза торган булган. Ө революциядән соң барсы да гадиләште. Иске традицияләр жимерелгән, ә яңалары барлыкка килмәгән иде әле. ЗАГСка барып язылышасы да иптәшләр белән берәз табын корып аласы. Табынны да хәзинәндә бары белән эзерлисең, булмаганын иптәшләр күтәрәп килә.

Туйдан соң өч көнлек ял алып, Газизәнең эти-әнисе белән танышып килделәр. Әйләнеп кайтуларына Советларның икенче йортыннан бер бүлмә көтеп тора иде.

Газизә уңган хужабикә булып чыкты. Белмәгән нәрсәсә юк, аеруча тегү-чигү өлкәсендә оста, бернәрсәгә аптырап тормый – юк кына кебек күренгән мөндөр-жәймәләрне дә күз явын алырлык итә белә. Аның кулы тигәч, бүлмә балкып тора иде. Аш-суга да осталыгы чамасыз. Барлы-юклы азык-төлектән дә мизгел эчендә ашап туймаслык ризык эзерли.

Шамил өчен бу әйтеп бетергесез шатлык иде. Иптәшләре, дус-ишләре белән кайтканда, һәрвакыт йөзә якты була. Ө аның дуслары, танышлары, якташлары санап бетергесез һәм тәүлекнең теләсә-кайсы мизгелендә килеп керәләр. Кайчагында кичтән таңга кадәр фикер алышулар, кызу бәхәсләр дә булгалый. Дусларын диванга салып, үзләре идәнгә тәгәрәгән чаклары да әз түгел.

Газизә моны өнәп бетерми, әмма түзә. Кайсы вакытларда:

– Ялыктым, Шамил... – дип зарланып ала. – Берәр кайчан икебез генә аулакта, тынычлап яши алабызмы без?

Шамил елмаеп кына куя.

– Карт белән кортка булгач, шулай яшәрбез. Ө әлегә эшләр бар, шул эшләрне бергәләп эшли торган иптәшләр бар...

– Син бит дусларыңны гына түгел, бер белмәгән кешеләрне дә ияртеп кайтасың.

– Соң, кунып чыксыннар. Башка урыннары булмагач, урамда төн уздырмаслар бит инде.

– Шамил, аларның кайберләре артык әрсезләнә бит, – ди Газизә. – Бөтен өйне шапшак итәләр, бар ризыкны кырып-себереп ашап бетерәләр.

– Ачка интекмибез бит, – ди Шамил тыныч кына. – Ө өйне жыештырасың да аласың, ул кабат чистарып кала.

Ләкин Газизә барыбер тынычланмый:

– Эш анда түгел, Шамил.

– Нәрсәдә соң?

Газизә сабый балага сабак аңлаткандай, мөлдәрәп, аның күзләренә төбәлә:

– Шамил, син аларны хәстәрлисең, бөтен нәрсәң – уртак, – ди ул өзгеләнеп.

– Ө алар синең хакта уйлап та бирмиләр. Синнән файдаланалар гына. Син беркатлы, ихлас, ачык. Кулыңнан эш килә. Ө берәр кайчан үзең мохтажлыкка төшсәң, шушыларның берсе дә борылып карамаячак. Беркем ярдәм итмәячәк.

Монысы инде Шамилне тәмам чыгырдан чыгара. Ризык яки өйне пычрату турындагы сүзләре бер хәл әле. Өйне тәртиптә тоту өчен шулай борчыладыр. Ә менә аның дусларына, иптәшләренә ышанычсызлык белдерүе... Үзәбезнең иптәшләр бит алар, тормышның төбеннән үрмәләгән кешеләр. Ничек аларны язмыш иркәнә калдырасың, ничек ярдәм итмисең?! Халык бәхете өчен дип, көрәшкә күтәрел дә кешеләрне күрмә, имеш. Нәркем кеше турында хәстәрлек күрергә тиеш. Нәр кеше турында. Моның өчен берни дә җәмет итмичә. Гаделлеккә корылган уртаң ил төзүгә икән, аш-су да, шатлык-кайгылар да уртаң булырга тиеш. Ә Газизә нидер көтә. Әйбәтлекне ул сатып бирергә тели. Соң, шулай иткәч, ул игелек буламыни?! Өстәвенә, ышанмый әле ул Шамилнең дусларына. Иптәшләренә ышанмый!

Мондый каршылыктар сирәк-мирәк калкып торды, ә хатын авырга узгач, ешаеп та китте бугай. Хәзер Шамил моның өчен Газизә генә гаепле түгеллеген берәз аңлый инде. Тик ул вакытта чыгырыннан чыгып, тиргәп ташлаган чаклары да булгалый иде.

– Син мещаннарча кыланасың! Үзәң турында гына уйлыйсың.

Ә Газизә шуны гына көткәндәй:

– Ярый, менә син кеше хакында хәстәрлек күрәсең, халык, ил турында уйлыйсың. Ә синең турында кем уйлай? Кем хәстәрлек күрә?!

– Ә мин әле үзем хакында хәстәрлек күрә алам, – дип карыша Шамил.

Газизә елмая. Моңсу итеп. Әйтеп-әйтеп тә берни аңламый торган баланы кызганган кебек итеп:

– Шамил, – ди ул әрнү катыш, – син бит Татарстан республикасы булсын өчен жан аямый эшләгән кеше. Әхмәт абый сокланып бетә алмый: күпме оештыру эшләре, документлар, идеяләр, тагын әллә нәрсәләр... Син бит Казанда, шушы республиканы житәкләүчеләр арасында калырга тиеш идең. Ә Төркестан фронтына китәсең. Авырлы хатыныңны алып. Кешеләр синең хакта уйламый, Шамил. Алар сине кулланалар гына.

– Монысын да абың әйттеме! – ди Шамил, нәфрәттән тончыгып. – Әхмәт шулай дидеме?!

Газизә дәшми. Шамил үзен кулга ала:

– Газизә, – ди ул сискәндергеч тынычлык белән: – син бер нәрсәне аңламыйсың. Бу – яңа ил, яңа дөнья. Аны без төзүгә, гадел итеп, кешеләргә бәхет китерерлек итеп. Ә мин, кайда файда зуррак, шунда булырга тиеш.

Әледән-әле кабатланып торган мондый бәхәсләр, Казаннан киткәч тына төште. Ташкентта шартлар бүтәнрәк иде. Газизәнең дә авыры инде зурап, хәрәкәтләре талгынланып калган, кәефе дә еш үзгәрәп тора, юктан гына башы әйләнеп, күнеле уйнап китә. Дус-иптәшләренә аның янына алып кайту дәрәҗә түгеллеген Шамил инде аңлай ала иде. Ул үзе дә Газизә белән бик бәхәскә кермәскә, аның кәефен жибәрмәскә тырышты. Ә Айсылу тугач, аралары тагы да ныграк якынайды. Бишкәтә авызын чәпелдәтеп яткан кечкенә кызчык икесенә дә кадерле һәм газиз иде. Ул тугач, Шамилне әледән-әле җәфалаган каһәрле бизгәк-малярия чире дә онытылып торгандай тоелды...

Гаиләнең таркалуына да шул кызчык сәбәп булды бугай.

Лили. Газизә кызына шушы исемне кушарга тели иде. Шамил башта бик карышып маташмады, бары тик Бохарага барып, әтисен жирләп кайтканнан соң гына уйлана башлады. Шамилның әтисе Хәйрулла картның оныгына кушарга теләгән исеме Айсылу иде. Әтисенә соңгы үтенече. Казанга кайткач, Шамил шул хакта сүз кузгатты. Тик Газизә якын да килмәде. Ызгыштылар-

ызгыштылар да ахыр чиктә Лили-Айсылу дип яздырырга булдылар. Әмма Газизәнең фамилиясе дә Әлимбәк килеш иде әле. Бик үк дәрәс түгел бит инде, әтисез бала тапкан хатын кебек килеп чыга. Шамил ул хакта да сүз ачып карады.

– Ни аерма инде? – диде Газизә. – Ничек язылса да, без ир белән хатын хәзер.

– Юк, – дип каршы төште Шамил, – син – минем хатыным, Айсылу – кызым. Сөз минем фамилияне йөртергә тиешсез.

– Айсылу? – дип күзен акайтты Газизә. – Шундый исем буламыни хәзерге заманда?! Аны әбиләргә генә кушарга мөмкин. Үзәң әйтмешли, яңа чорның яңа кешесе!

Ир дәмәде... Ә бер мәлне Шамилнең кәгазьләрен аралаганда, Газизә документларга күз салган... Ә анда – Усманова Айсылу, Усманова Газизә. Шамил бу тиклем үк жәнжал чыгарын көтмәгән иде. Пыр тузды хатыны. Документ өчен генә түгелдер инде, электән жыелып, кайнап килгән бөтен зәһәрән жылгәрүе шул булгандыр. Тиргәште-тиргәште дә баланы алып апаларына чыгып та китте.

Артыннан бармады Шамил. Авыр сүз әйтмәгән, куып жибермәгән... Үзе чыгып киткән, үзе кайтып керсән. Эзләп, ялынып йөрмәсә дә көтте. Кайсы вакытларда: «Әллә барып алыым микән соң, берәрсе аша булса да, белешеп карыйммы?» дип тә уйлады. Тик сабырлыгын жуймаска тырышты. Көтәргә кирәк. Кайтыр. Еш ызгышсалар да, бер-берсен яраталар бит. Кайтачак ул. Шул ук вакытта шиге дә бар иде. Хәзер инде аз гына бүтән чор, әти-әниләре кебек гомерлеккә дип гаилә кору юкка чыгып бара. Гаилә тормышына да караш бүтәнчәрәк.

Газизә кайтмады. Ә берәздән Шамил аның берәүгә кияүгә чыгып, Үзбәкстанга китүе турында белде. Тапты аны Шамил. Коканд шәһәрәндә икән. Айсылуны үзе белән алырга теләгәнән хәбәр иткәч, Газизә каршы килмәде...

Хәзер аңлый инде Шамил, бәлки, ул чакта борылып чыккысыз бүлмәдә ачлы-туклы тормыш белән яшәп яткан хатын: «Әтисе янында булса, баламның тамагы тук, өсте бөтен булыр», дип уйлагандыр. Кызыннан жиңел генә баш тартуының сәбәбе шулдыр. Әмма гаилә тормышы Шамилнең күңеләндә авыр тойгы калдырды. Гаилә – кешене көрәштән читләштереп, аның бөтен игътибарын үзенә тартырга тырыша торган авыр йөк икән. Үзәра ызгышлардан башка берни дә бирми икән. Хәер, бирә бугай... Айсылу дип аталган «лилүс-милүс»не, мәсәлән.

* * *

Асиядән башланган уйлары менә бит кайларга алып кереп китте. Үсмер чагында да мэхәббәт, кызлар турында уйланып яткан мәлләре бар иде. Әмма ул вакытта хисләр яктырак, уйлар татлырак була. Әлегә халәте бөтенләй бүтән иде. Алда инде өмет тә, ачык ният тә юк. Күңелнең уңалып бетмәгән яралары гына сулкылдап-сулкылдап куя. Ә уйлары яралы кешенең жәрәхәтен уалап ятуы сыман. Бик нык әрнеми дә ул жәрәхәт, тынгылык та бирми. Сыйпаштырсаң, берәз хәл була.

Урамда да көн бозыла бугай. Буран чыга. Лобачевский урамы ягынан искән жыл көчәеп килеп бәрелә дә тәрәзә өлгеләрен дерелдәтеп куя. Аның артыннан, пыялага чикерткәләр сикереп төшкән тавыш чыгарып, кар бөртекләре лепелдәшә. Шуңа авазларда да кышның салкын сафлыгы чагылып киткәндәй була. Урамга чыгып, буран уйнаткан кар бөртекләре арасында йөрөп, күңеләңне жыллатеп керсәң, үзәң дә сафланып китәрсәңдер кебек тоела.

Бүлмәдә берәз тынчурак. Абдрахманның ара-тирә жиңелчә гырлаганы ишетелә. Әнисе дә йокысында авыр сулап, ыңгырашкандай итеп куя.

Көндөзлөрөн зарлану белмәсә дә, төннәрдә уфылдап ала икән. Өһәмият биреп тыңлап торсаң, кешеләрнең ничек йоклавыннан да күпмедер мәгълүмат алып була торгандыр әле ул. «Лилүс-милүс» тә тиз генә йокыга китәлмәде бугай, стена буендагы караватта озак кына боргаланып ятты. Хәзер инде ул татлы мышнап йоклый. Юлдан бит, арыгандыр. Тирә-юньдәгеләрнең йокысы сәер бер халәткә этәрә, үзенңе вокзалдагы кебек итеп, тормышның кабат әйләнеп кайтканын көтеп яткандай тоярга мәжбүр итә.

* * *

Ул чакта үз хисләрән жиңәргә тырышып, күпме генә этләнмәсен, булдыра алмады. Бөтенләй көтмәгәндә, жәйнәң бер матур көнәндә чәчәкләр алып, Хөсәеннәрнең ишек төбенә килеп басты. Ишек бикле иде. Катырак тукулдаттымы, күрше фатир хужабикәсә чыкты. Шамилгә баштанаяк күз йөгертөп алды да елмаеп куйды:

– Өйдә түгел алар. Кунак кызы белән Хәдичә Сабантуйга киттеләр.

Шамил аларның артыннан өлгерердәй булып, урамга атылып чыкты. Килгәндә, аны-моны уйламаса да, әле чәчәк күтәрөп йөрүе бик сәер булып тоелды. Таныш-белешләр күрөп калса, ни әйтмәс. Һәм ул чәчәкләрән подъездга кереп барган бер хатынга тоттырды. Төгесе аны-моны аңлап өлгөргәнче, китеп тә барды. Бу гамәле тагы да мәгънәсезрәк һәм акылсызрак булып чыкты. Ул хатынның ире көнчел булып, күрөп калса, ни хәл итәрсең? Хатын-кызлар мәсәләсә бик жиңел генә түгел икән шул, үзенңе нечкәлекләре бар икән. Юк кына урында капкынгә элөгүң дә озак түгел.

Шулай да бу гамәле өчен шатланып куйды. Кабан күле буендагы Сабантуй мәйданында чәчәк күтәрөп йөрү яхшы булмас иде. Аннан соң монда тантана гөжләп тора, халык күп, Асияне очрату бик жиңел булырга охшамаган. Өстәвенә, Берләшкән татар-башкорт хәрби мәктәбе егетләре дә килгән, атлар белән тамаша куярга жыеналар. Комиссарларының чәчәк күтәрөп йөрүе аларга кызык тоелыр иде.

Сабантуй уздыру елдан-елга матуррак, оешканрак була бара. Катнашучылары да, тамашачылары да арта, матурлана. Быел энә ат өстендә төрле тамашалар күрсәтүчеләр дә килгән. Көрәш тә бөтен халык игътибарын туплаган, хәтта кечкенә малайлар да келәм уртасына чыгып баскан. Багана башына менүчеләр дә... Тик Шамил бер тамашага да озак тукталып тормады. Карады, сокланды, алкышлады. Ни өчендер бөтен күңелен биреп, онытылып карый алмады. Хәтта танышлары, дуслары очраганда да, тизрәк аерылып китү ягын каерды. Күңеле гел эзләнеп йөрдә, күзләре тирә-якны күзәттә. Ахыр чиктә, бөтен кыз да Асия шикелле күренә башлагач, монда эзләнеп йөргәнче, иртәгә Хөсәеннәргә барырмын дип, кайту юлына чыкты. Һәм халык агымына иярөп, шәһәр ягына атлаганда, таныш тавыш ишетелде:

– Шамил!

Борылып караса, мут елмаеп, Хәдичә басып тора иде.

– Кая ашыгасың болай?

Шамил җавап бирерлек хәлдә түгел иде. Хәдичә янында балкып басып торган Асиядән күзләрен алалмады. Кыз бүген тагы да матуррак иде. Ак бөрчөклә зәңгәр күлмәгенә ак якасы өстеннән иңнәренә төшеп бөдрәләнгән чәчләре кояш нурлары белән тоташкандай булып, әкияти бер сурәт тудыра. Ө күзләре – төпсез күк йөзә. Аяз шундый, чиста, саф. Шулай да аларда ниндидер өмет, яшерен чакыру да бар сыман. Әллә кыйгач кашлары гына шундый

уйларга этәрәме? Шамилнең карашларыннан кызның йөзөндәге алсулык та куера барды. Тик егет күзләрен алалмады. Үзенең болай кылануы инде берәз әрсезлек тә булып тоела башлады. Ярый әле Хәдичә коткарды:

– Патрульдә торган егетләреннә тикшереп йөрисендер әле, – диде ул. – Күрдөк аларны. Жайдакларыгыз да яхшы чыгыш ясады.

– Рәхмәт, Хәдичә! – Шамил берәз һушына килгәндәй булды, тик шундук тагы бер сәнтый сүз әйтеп ташлады. – Ә сез монда нишләп йөрисез?

Монысы иң урынсыз сорау иде. Сабантуйда кеше нәрсә эшләп йөри инде? Һәм шундук төзәтергә ашыкты:

– Күптәнме, диюем...

Монысы да бик үк дәрәс килеп чыкмады. Шамил үзенең ник авыз ачканына үкенеп куйды. Өстәвенә, алар баядан бирле кешеләрнең юл өстендә катып торалар, узгынчылар ара-тирә килеп бәрелә, кайсы гафу үтенеп, кайсы сукранып китә. Уңайсыз иде, билләһи.

– Иртәннән бирле йөрибез инде, – дип хәлне төзәтте Хәдичә. – Бөтен тамашаларны карап чыктык, аякларым калмады. Хәзер үк кайтып егылып идем, менә бу баланың барысын да күрәсе килә. Һич аерып алмалы түгел. Бар да яңа ана, бар да кызык.

– Бәлки, берәр урында чәйләп алырбыз, – диде Шамил, хәлне берәз жинчеләйтү мөмкинлегенә шатланып. – Иртәдән бирле йөргәч, ачыккансыздыр да.

– И рәхмәт, Шамил! Әле күптән түгел генә чәйләп чыккан идек, – дип, эшнә бозды Хәдичә һәм төзәлەرگә ашыкты. – Асия генә ничектер?

Асия иннәрен генә сикертеп куйды:

– Юк, рәхмәт.

Кызның тавышы да гүзәл иде. Хәдичә дәвам итте:

– Берәр жирдә ял итеп алганда, яхшы булыр иде дә... – дип, мут елмайды ул. – Тик өйдә эшләрем күп. Хөсәен бүген кунаклар белән кайтырга да мөмкин әле, әзер торырга кирәк. Ә Асиянең һаман йөрисе килә. Үзен генә калдырсам, адашыр дип куркам. Берәр озатучы булса, калдырып кына китәр идем дә...

Шамил шундук балкып китте:

– Аңладым, – дип елмайды ул. – Әгәр Асия туташ каршы булмаса, мин озатып йөрергә әзер.

Кемдер нәрсәдер әйтеп өлгергәнче, Хәдичә кулларын селтәде:

– Каршы килми, каршы килми, – диде ул, кире какмаслык итеп һәм кызга борылды: – Бары тик соңга калмагыз гына. Борчылдырмагыз инде олы кешене.

– Бер дә хафаланмагыз, – диде Шамил, – теләгән жирләрендә йөртеп, билгеләнгән вакытка исән-сау килеш китереп куярмын.

Хәдичә мут елмаеп, Шамилгә карады:

– И рәхмәт, Шамил, зур бәладән котылдырдың!

Өчесе дә көлешеп, майдан читенә атладылар. Тик шундук диарлек Хәдичә тагын каршы төште:

– Юк-юк, мине озатып йөрмәгез, үз аягым белән кайтып җитәрмен. Гүләйт итегез рәхәтләнеп.

Шамил белән Асия аны күздән югалганчы карашлары белән озаттылар. Шамил ана шулкадәр рәхмәтле иде. Әмма рәхмәттән дә зуррак хис – Асия белән икәүдән-икәү калу шатлыгы иде бугай. Хәзер жебеп торырга ярамый инде. Егет булырга кирәк. Хәдичә күздән югалуга Шамил кызга карады. Кыз да ана карап көлеп җибәрде. Әлеге халәтләре икесенә дә кызык тоелды. Һәм икесе дә чиксез шат иделәр.

Шамил кызны култыклап алды да, алар Кабан буендагы каенлык ягына юнәлделәр.

Хәдичә апасы янында артык сүз әйтмәсә дә, Асия ачык кыз булып чыкты. Сүзләре ничектер үзеннән-үзе ялганып китте бугай. Баштарак урман читендә әүпән-тәүпән йөргән бер исеректән көлделәр. Аны иптәшләре култыклап алып киткәч, Асия, Сабантуй урынында калып, жырлап-биешеп күнел ачкан яшьләр янына әйдәде. Кай арададыр яшьләр аларны уртага алды да, бию башланды. Моңа кадәр әллә ни ямь табалмый йөргән Шамилнең дә күнеле күтәрелеп китте. Асия белән уртага чыгып, парлашып әйләнде. Кыз бик оста бии иде, татарчасын да тыпырдатып кына тора, вальсны да оста йөздәрә. Иреннәрендә елмаю, күзләре Шамилгә караган саен балкып-балкып китә. Тыелгысыз дәрт, ярсу хис бар иде аларда.

Бераздан алып баручы егет жырчылар бәйгесе игълан итте. Шамил халык арасында чыгыш ясаудан курыкмаса да, жырдан бик алдыра алмый иде. Шуңа бераз читкәрәк елышты. Ә Асиянең күзләре очкынланды.

– Әйдә, жырлыйбыз, – диде ул, Шамилне алып баручы янына тарткалап. – Жырлайбызмы?

Шамил аңа сәерсенеп һәм сокланып карады:

– Син әле жырлай да беләсеңмени?!

– Әлбәттә! – дип елмайды Асия. – Мин бит Сембердә спектакльләрдә катнашып йөрдәм. Татар драма труппасы бар анда. Кайсыбер спектакльләргә Тажи Гыйззәт үзе куя иде. Халык жырларын да жырладым. Яраталар иде.

Шамил үзенең теге вакытта Асияне түбәнсетергә маташкан чагын уйлап елмаеп куйды. Кара әле син аны, Казанга яңарак кына килсә дә, төшөп калганнардан түгел бит. Ә син, кайдандыр читтән килгән кыз, янәсе. Үзеңне үзектә итеп тою чире бар кешедә дә бардыр инде.

– Нәрсә, әллә ышанмыйсыңмы? – диде кыз егетләргә бер чаялык белән һәм Шамилнең нидер әйтүен дә көтмичә, жырчылар өчен сәхнә шикеллерәк итеп калдырылган майданга китте. Алып баручы белән бер-ике сүз алыштылар да тегесе жырчыны игълан итте:

– Бәйгебезнең чираттагы катнашучысы, Сембердән килгән кунагыбыз Асия туташ!

Шамил башта аның тәвәккәллегенә, үзаллыгына аптырап калды. Ул элек аралашкан кызларның берсе дә мондый түгел иде бугай. Хәтта аны бер күз карашы белән әсир иткән Газизә дә бу тиклем үк булдыра алмас иде. Ә Асия... Ут инде бу. Кешенең күзләрендәге очкыннар бер дә юктан гына пәйда буламыни?! Әгәр күнелендә ялкын кайнамай икән, күзләрдә дә булмый аның нуры.

Ул арада Асия жырлап та жибәрде. Сирәк очрый торган матур, тыгыз, бер үк вакытта йомшак, ягымлы да һәм көчле дә тавыш иде бу. Шамил һәр авазын йотарга теләгәндәй тынсыз калды. Асиянең тавышы аның бөтен булмышына үтеп керәдер дә назлы һәм тетрәндергеч бер дулкын булып, жанына ягыладыр сыман иде.

Шамил генә түгел, тирә-яктагылар да жырчыга төбәлеп, тын калган, үзара сөйләшүләрен, пышылдашуларын өзеп, моң сөндерәләр. Моңы тоюдан Шамил икеләтә соклану һәм горурлык кичерде. Димәк, аңа гына түгел, ә бүтәннәргә дә көчле тәэсир итә Асиянең жыры.

Жыр тәмамлануга чебен очканы ишетелерлек тынлык урнашты. Икенче мизгелдә халык котырынып алкышларга тотынды. Һәм алкышлар шавы арасыннан төрле тарафлардан яңгыраган соклану авазлары калкып чыкты:

- Афэрин!
- Маладис!
- Браво!
- Тагын жырла!

Лэкин Асия бүтэн жырламады. Чын артистлар кебек аз гына кыланчыкланып, баш иде дә төркөмне ерып, читкэрэк китте. Шамил аның артынан ташланды. Төркем артта калса да, Асия туктамады. Алып баручының кабат сэхнэгә чакыруын да, бүлэк алырга кушуын да ишетмәде бугай.

– Асия!

Хэтта Шамилнең эндәшүенә дә игътибар итмәде. Бары тик парк эчендәге аулаграк урынга житкәч кенә тукталып калды һәм Шамилгә карады:

– Ничек соң? – диде ул чая елмаю белән. – Жырлый беләмме?

Шамил аны кочаклап алырга теләгән иде, тик кыз ничектер оста гына аның куеныннан шуып чыкты.

– Соклангыч! – дип елмайды Шамил. – Дөрөсен әйткәндә, мин бу тикле үк көтмәгән идем.

Кыз елмайды:

– Рәхмәт!

– Сина рәхмәт, Асия! Тын алырга куркып тыңладык.

Кыз дөшмәде, елмаюлы күз карашы белән генә җавап бирде дә ары атлады. Беркадәр сүзсез бардылар.

– Бәлки, сиңа жырчы булырга кирәктер? – диде Шамил, тынлыкны уңайсынмыйча. – Шулкадәр моң белән...

Һәм тагы ни әйтергә белмичә тынып калды. Кыз көлеп жибәрде.

– Шулкадәр моң белән әрәм булып ятма, дисеңме... – Һәм җавап ишетмәгәч, житдиләнеп дәвам итте. – Үзем дә шундыйрак исәп белән килдем монда. Берәр музыкаль уку йортына кереп булмасмы дип.

– Кереп булыр, – диде Шамил. – Музыкаль уку йортлары бар Казанда. Шартларын белешербез дә документларыңны тапшырырсың.

– Эзлибез инде, – дип, иңнәрен сикертте Асия. – Музыка коралларына барысында да өйрәтәләр, ә менә җыр буенча...

Атлый-атлый, алар күл буена килеп чыктылар. Дулкыннар кояш нурында төрле сурәткә кереп талгын биешә. Монда аз гына җил дә бар, салкынчарак та. Һәм аз гына, хушбуй сипкән шикелле генә булып, балык исе килә.

– Казан ханнары алтыннарын шушында яшәргәннәрме? – диде Асия, дулкыннарны бертын күзәтеп торгач. – Эзләп карарга кирәк.

– Тапсак нишлибез?

– Сугышабыз.

– Ник? – дип аптырады егет.

– Алтын өчен. – Кызның карашында шаян очкыннар пәйда булды. – Кем җиңә, алтын шуңа була.

– Яхшы, әйдә, эзлибез.

Шамил кызның биленнән алып, кинәт кенә ярга этте дә төшереп жибәрмичә тотып калды, Асия чыелдап аңа тартылды. Егет аны кабат элекке урынына кайтарды, тик кулын биленнән ычкындырмады.

– Жибәр! – диде Асия аның кулын тиз генә шудырып төшерергә теләп, тик Шамилның беләкләре корыч кебек иде. – Жибәр, юкса кычкырам.

– Кычкырмыйсың... – Шамил аны кочаклап алды. Асия аз гына тыпырчынды да бүтән карышмады. Куенында яраткан кызының жылы тәннен тоюдан Шамил

бер мәлгә буынсыз калгандай тоелды. Ә икенче мизгелдә иреннәре кызның муенын, янакларын назлап үтте дә иреннәрен эзләп тапты. Йомшак, сусыл иреннәр назлылыгын тоюга, дөньяның асты-өскә килгәндәй булды. Тик шундук кыз аны бар көченә читкә этәрде. Һәм шаңлап та жибәрде.

– Юләр! – диде ул хәлсез бер наз белән. – Кешеләр карап тора бит!

Әллә кызның яңаклап жибәрүе айнытты, хисләренең нинди генә көчле булып, гайрәте кайнау чигенә житмәсен, Шамил бу юлы тиз һушына килде һәм барысын да уенга алырга теләп елмайды:

– Менә, сугыша да башладык. Димәк, алтын табылган.

– Табылмаган, – дип үпкәләде Асия. – Егетләргә бары кочаклашу-үбешү генә кирәк.

Аның үпкәләвендә дә ниндидер шаянлык, чакыру чаткысы бар иде. Шуңадырмы, Шамил тимерне кызуында сугарга теләде:

– Миңа син кирәк.

Шушы тиклем житди сүз барысын да хәл итәргә тиеш сыман иде. Юк, ни генә әйтсәң дә, Шамил мәхәббәт мәсьәләсендә бик сай йөзә инде. Аңлап житми бугай ул кеше күнелен, хатын-кыз дөньясының ни икәнән дә белми бугай. Аның ихлас күнелдән, кайнар йөрәктән әйтелгән шушы сүзләре Асияне хәйран итәргә тиеш бит инде. Тик кызның исе дә китмәде. Ул бары тик күзләрен шаян очкынландырып, бармакларын Шамилнең ирененә аркылы куйды да:

– Ашыкма, егет, ашыкма, – дип сузды.

Тавышы да, кыланышы да матур иде аның. Шамил инде тәкъдим ясарга эзер булса да, арбалган елан хәлендә калды, берни дип тә бу хакта сүз кузгата алмады. Ә ни дип әйтәсен? Ашыкмаска, димәк, иртәгәне көтәргә.

* * *

Икенче көнне очрашырга насыйп булмады. Курсантлар белән эш тыгызрак килеп чыкты. Өченче көнгә Шамил Асияне туп-туры Кабан буена алып килде дә Хәрби мәктәп көймәсен алып, күл буйлап йөртергә алып чыгып китте.

Дежурный урынында түгел иде, шуңа берәүдән дә сорап тормады. Сорасаң, биреләр, анысына сүз дә юк. Озакка түгел, бер-ике генә сәгәткә. Бәлки, әле ул арага да сузылмас. Бу сәяхәтнең бөтен максаты Асиянең кулын сорау иде. Су уртасында – бер урынга да качып котылмалы түгел...

Ишкәк ишү рәхәт иде. Дулкыннар, сөйгән ярына сарылган парлар кебек, көймә читенә килеп бәрелә. Көймә берчә суга сенеп, берчә күтәрелеп алга бара. Борынны берәз гына балык исе килеп торган салкынча һава иркәли. Каршыңда берчә бик житдиләнеп, берчә челтерәтеп көлеп, гүзәл кыз бара. Аның иңнәренә яткан алтынсу чәчләре күл жилинә тибрәлеп-тибрәлеп ала. Күлдән дә саф зәңгәр күзләрендә әле сагыш, әле дәртле ялкын, әле сабийларча шаянлык пәйда була. Дөньяның барлык мәшәкәтләре, ыгы-зыгылары кайдадыр еракта, ә монда тик бер-берсенә гашыйк пар гына.

Башта Кабан күле легендасын хәтерләп бардылар. Күл уртасында сүзне шуннан башлау уңайлырак тоелдымы, әллә инде Асия теге көнне искә төшерергә теләдеме, кабат шул турыда сүз кузгатты:

– Явыз Иван басып алгач, Казандагы барлык татарлар кырылып беткән. Һәм шәһәр дә дошманнар кулына калырга теләмичә, барлык сарайлары, манаралары, алтын-көмешләре белән су төбенә киткән.

– Юк, әле минем монысын ишеткәнем юк иде, – диде Асия. – Казан ханнары

жиңелгәч, бөтен алтын-көмешләрән, мал-мөлкәтләрән жыеп, күл төбөнә яшәргәннәр икән, дигәнән генә сөйләгәннәр иде.

– Менә шундые да бар, – дип куйды Шамил, ишкәкне көчләрәк кузгатып, тизрәк эчкәрәк керергә дә кияүгә чыгу турында жайлап кына сүз башларга иде.

– Без су төбөнә төшсәк, шул шәһәргә килеп чыгабызмы?

– Ул инде үткәннәрдә калган бит, – диде Шамил, аның шаяртырга тырышуын аңламыйча. – Балтам суга төште дигән әйтем бар бит. Димәк, ул югалган. Үткәннәрдә калган нәрсә дә югалган дигән сүз, суга төшкән. Ә без бай һәм матур Казанны жир өстендә яңадан төзәрбез. Гомумән, матур тормышны.

Ул инде: «Матур тормыш матур гаиләдән башлана», дибәрәк әйтергә чамалап тора иде. Асиянең күзләрендә чая очкын балкып китте дә елмая биребрәк сорап куйды:

– Шамил, ә синең бит кызың бар икән. Дөрөсме шул?

Шамил ишүеннән туктап, аңа текәлде.

– Дөрөс, – дип елмайды ул. Кызы турында уйлау да, Асиянең кызыксынуы да рәхәт иде. Димәк, Асия аның турында кызыксынган, сорашкан. Хәдичә барысын да сөйләп биргәннәр инде, аның теле тик тормый. Шулай да мөнәсәбәтләре бик яхшы, начар сүз әйтмәгәннәр. Югыйсә әнә бит, теге көнне якыннанрак таныштыру өчен ничек тырышты.

– Ул әле әнисе янында, – диде Шамил, Асиянең сораулы караш төбәп торуын тоеп. – Үзбәкстанда яшиләр, Коканд шәһәрендә.

– Нигә аерылыштыгыз?

Шамил бу сораудан берәз курка иде. Ни дип җавап бирсәң дә, дөрөс түгел кебек килеп чыга. Гел эш артыннан чабып, игътибары да җитеп бетмәгәннәр. Газизә дә ир авызына гына карап торган хатын түгел иде, әрепләшкән чаклары да булды. Бәлки, хисләре дә беркадәр сүрелә төшкәннәр. Менә хәзер ни дип кенә җавап бирәсең инде? Ул иңнәрән сикертеп куйды:

– Белмим, шулай килеп чыкты инде.

Тик Асия һөжүмен дәвам итте:

– Ярата идеңме соң?

– Яратканмындыр, – дип көрсенде Шамил. – Тик ул хәзер башка кешедә кияүдә.

Асия баш кагып куйды да кабат Шамилгә текәлде:

– Димәк, син хәзер буйдак егет?

Шамил баш какты.

– Әлегә...

Менә хәзер Асия: «Ник әлегә?» дип сорар да, Шамил барысын да ярып салыр. Тик Асия сорамады. Дулкыннарга карап, беркадәр уйланып килде дә сүз башлады.

– Казан зур булса да, сүзләр тиз тарала, – диде, моңсу елмаеп. – Сиңа да күптән җиткәргәннәрдер. Минә дә кияүгә биргәннәр иде бит. Эти белән әни кызларының утырып калуыннан курыккандыр инде. Эти белән бер яшәтгәге карт ул. Байлыгы бар инде, тормышка яраклаша белүчән кеше. Менә шул бабай сораткач, ризалык биргәннәр. Булган, булган инде, нишлисең. Ә мин елыйм, чыкмыйм аңа үлсәм дә, дим. Бер яклап әни, икенче яклап туганнар үгетли. Йоласы шул бит, борын-борыннан шулай килгән, кызлар рөхсәтен сорап тормаганнар, арурак адәм соратып килсә, биреп жибәргәннәр, диләр. Мин бармыйм дип елыйм, алар йөзәбезне каралтма инде, бөтен нәселгә гарьлек була бит, диләр. Шулай тарткалаштык-тарткалаштык та риза булдым. Үгетләделәр.

Кыз бер мәлгә тынып калды. Сүзләремне тыңлыймы, тыңласа нинди тәэсир ала, дигәндәй Шамилгә карап куйды. Һәм дәвам итте:

– Ә мин никах буласы көнне качып киттем. Башта күрше авылдагы ерак туганнарға барып кердем, алар тиргәгәч, Казанга килеп життем. Менә шундый хәлләр.

– Ә син маладис кыз, – диде Шамил һәм ни әйтергә белмичә тын калды. Ни дисен инде мондый чакта? Юатасыңмы аны, мактыйсыңмы, заман авырлыгына сылтанасыңмы? Барысы да буш сүз генә булып чыгачак бит.

Шунда ул яр буенда шаулашкан, кычкырышкан кешеләрне күреп калды. Берәздән ике көймә ашыга-ашыга бу якка табан йөзәргә кереште. Шамил тирә-ягын күзәтте, берни дә күрмәде, димәк, көймәләр аның ягына килә. Ул пистолетын барлап куйды да Асиягә текәлде:

– Мин инде башкача беркемгә дә мәхәббәт аңлатмам дигән идем. Әмма сине күргән мизгелдән бар тынгылыгымны югалттым. Чөнки беренче караштан ук гашыйк булуымны аңладым... – Һәм көймәләрнең якынлашуын күреп кистереп куйды. – Асия, чык миңа кияүгә!

Асия зәңгәр күзләрен аңа төбәп бертын карап торды да:

– Юк, – диде.

– Тукта! Кулларыгызны күтәрегез! – дип кычкырдылар бер көймәдән. – Ишкәкне ташла! Кулыңны күтәр!

Ул арада икенче көймә килеп житте:

– Ашыкмагыз! – дип сөрәнләделәр аннан беренче көймәгә. – Бу бит иптәш комиссар!

– Нәрсә булды? – дип кычкырды Шамил. – Кайдан чыккан ыгы-зыгы бу?

– Гафу итегез, иптәш комиссар, – дип акландылар беренче көймәдән. – Без сезне танымадык. Безнең көймәне урлаганнар, ә сезне карак дип уйладык.

– Бирермен мин сезгә каракны! – дип кистерде Шамил. – Дежурный ни өчен урынында түгел иде?

– Гаеплебез, иптәш комиссар! – Көймәләр борынын ярға каратты. – Борчыган өчен гафу итегез, иптәш комиссар!

Шамил кычкырып көлеп жибәрде. Һәм ярға таба ишәргә тотынды.

Ярға чыгуга аларны Хәрби мәктәп курсантлары сырып алды һәм кем узардан гафу үтенешә башладылар. Нилектәндер, яр буена килеп чыккан офицерлар күрешергә тотынды. Эш буенча да кыскача гына фикер алыштылар. Монда инде аулак халәт жимерелгән иде. Хәтта беркадәр вакытка Асиянең кайда икәнен дә абайламый торды бугай. Кызның моңа беркадәр ачуы килде, ахры, урамга күтәрелгәндә:

– Эш каты сезнең, иптәш комиссар, – дип куйды.

Шамил шунда гына Асия турында чынлап искә төшергәндәй булды:

– Гафу ит, Асия!

– Гафу итәм, иптәш комиссар, – дип чатнатты Асия. – Тик сез дә кичерегез, миңа кайтырга вакыт. Хушыгыз.

Һәм ул узгынчы кучерны туктатты да күздән югалды. Ут-суларны кичкән зур гына дәрәжәдәге яугир булса да, ул мәхәббәт һәм хатын-кызлар мәсьәләсендә үсмер егеттән дә беркатлырак икән. Моңы инде үзенә әллә ничәнче тапкыр кабатларга мәжбүр булды. Тик чигенергә ярамый, чөнки ул Асияне ярата һәм аның белән бәхетле тормыш корырга тели иде.

– Шундый хәлләр, иптәш комиссар... – диде ул, моңсу елмаеп. – Киләсе очрашуда тәвәккәлрәк булырга кирәк.

Киләсе очрашу өч-дүрт көннән соң гына булды. Бер кичне Хөсәен янына эш белән керде дә Хәдичә чәйгә утыртты:

– Ник әле бер дә күренмисең, безнең кыз көтеп саргая бит, – дип тиргәнгән булып алды, үзе Шамилгә карап күз кысты, һәм көйләп-чөйләп, икесен дә урамга чыгарып жибәрде. – Барыгыз, кичке Казанның матурлыгын күреп кереgez, кайтышлы берәр эчмуха чәй дә алырсыз.

Шамил баштарак кыз үпкәләгәндер дип, сүзне нидән башларга да белмичәрәк торды. Урамга чыккач, Асия үзе гафу үтенгәндәй итте:

– Син миңа ачуланма инде, Шамил, – дип култыклап алды ул, – теге көнгә өчен. Әллә ничек каушабрак калдым... Тирә-якта гел ир-ат, офицер да солдат. Ә син миңа борылып та карамыйсың. Бер мәлне шулар арасында бөтенләй ялгыз калгандай булдым.

– Ярый, башкача мин сине андый хәлгә төшермәм, – дип елмайды Шамил. – Үзем дә бераз югалып калдым бугай мин.

Шуннан сүз ничектер үзеннән-үзе ялганып китте. Юк-бар сөйләшеп атлый торгач, алар Кабан күле буена барып чыктылар. Сабантуй узган мәйдан да бик ерак түгел иде. Шамил елмаеп куйды:

– Безнең аяклар гел шушы тирәгә тарта да тора, синең белән якыннан танышу урыны булганга микән...

Кыз көлеп жибәрде:

– Чынлап та. Әйтерсең, Казанда башка жирне белмибез. Монда бит синең курсантларың патрульдә йори, шуларны тикшерергә киләсәңдер әле.

– Кем әйтте?

– Хәдичә апа әйтте бит теге көнне.

– Хәдичә апаның ни дип әйткәнен хәтерлисәңме? – дип мут елмайды егет һәм кыз баш каккач өстәп куйды: – Ә минекен?

Кыз шаянланып, кашларын жыерды:

– Нәрсәне әле?

Шамил житдиләнеп, беркадәр аңа текәлеп торды да:

– Чык миңа кияүгә! – дип, кызның каршысына басты.

Кыз шуны гына көтеп торгандай:

– Ә син минекен хәтерлисәңме? – дип елмайды.

Шамил өнсез калды. Тик шундук хәйләгә салышты:

– Хәтерләмим. Искә төшер.

Тик хәйлә барып чыкмады:

– Юк, Шамил, – дип кистерде кыз. – Син бит мине яратмыйсың. Мин әлегә ошыйм. Ә соңыннан?

– Ә соңыннан нәрсә?

– Шамил, син теге көнне дә иптәшләрең арасына кереп китү белән шәхси тормышыңны оныттың, яныңнан атлап барган кызга игътибарың югалды. Аңлайым, эш синең өчен – һәммәсә дә. Тик кияүдәге хатын-кызга аерым мөнәсәбәт кирәк. Газизә белән аерылышуыгыз да шуннан булган сезнең.

Кыз әле яшь, бер карасаң, ул кадәр үк тирән фикир йөртергә тиеш кебек түгел. Тик Шамилнең үз күңелендә йөргән шикне ачып салды. Хатын-кыз мәсьәләсендә ул, чынлап та, надан, әйе. Газизәгә тиешенчә игътибар житкерә алмады, дөрес. Әмма кеше үзгәрергә, яхшыырга, остарырга сәләтле.

– Юк, Асия, мин сине яратам... – диде дә ничек дәвам итәргә белмичә

тукталып калды. Ниндидер матур сүзләр әйтергә, кызның күнелен эретергә, аны үзеңнеке итәргә кирәк иде. Тик ничек? – Мин синең өчен барысына да эзер.

– Барысына да, барысына дамы? – Кызның күзләрендә дәртле очкын кабынды, иреннәренә елмая кунды. Ул ирештерә иде бугай, тик егет аңламады. Кайнарланып үзенекең сөйләде:

– Бөтен нәрсәгә дә.

Кызның күзләренә ягымлылык кайтты. Тик Шамил ышандырырлык сүзләр эзли иде.

– Хәтта үлемгә дә...

Асия аңа карап көлемсерәп куйды:

– Андый ир-егетләр элек кенә булган. Ә хәзергеләр... Бигрәк тә татар егетләре...

Соңгы сүзе Шамилнең канын кайнатты. Татарларга кимсетеп карауны ул беркайчан да кичерә алмады. Сугышта да, тыныч тормышта да. Мондый гаделсезлекне күргән саен бөтен булмышы әллә нишләп китә иде.

– Безне башкалардан ким дип уйлыйсыңмы?! – дип, пистолетын тартып чыгарды ул. – Менә мин – татар егете. Һәм мин синең өчен үләргә эзер. Чык миңа!

Асия аңа бертын сынап карап торды да:

– Тиле, – дип челтерәтеп көлеп жибәрде. – Үлгәч, бергә булалмыйбыз бит. Шамил пистолетын чигәсенә китерде:

– Миңа синсез гомер кирәкми. Йә чыгасың, йә атам.

Бу сүзләре берәз ахмаклык булып тоелса да, ул әлеге мизгелдә чынлап та шулай уйлый иде. Асия, бер күрдән гашыйк иткән гүзәл, талантлы һәм акыллы кыз – аның мәхәббәте, киләчәге, бәхете. Әгәр шул бәхетне дә яулый алмыйсың икән, башкаларны бәхетле итәм дип тырышуыңның мәгънәсе юк. Ә ул тырышты. Ихлас күнелдән. Һәм менә үз бәхете кулдан ычкынырга тора. Соңгы чара шушы пистолет иде.

Әле генә кычкырып көлсә дә, Асия егетнең шаяртмавын аңлады булса кирәк. Предохранителен ычкындыру белән аның кулына асылынды:

– Шамил, кирәкми... Зинһар!..

Асия учта күтәрәп йөртерлек кенә булса да, көтмәгәндә асылынуудан Шамилнең кулы аска төшөп китте. Шартлау тавышы яңгырады. Инде төн иде, тынлыкта ул аеруча нык булып ишетелде.

– Мин риза, сантый! – дип кычкырды кыз, еларга житешеп. – Риза, Шамил! Мин дә сине яратам бит...

Шамил күнегелгән житезлек белән пистолетын яшерде дә аны аягына бастырды һәм аяк-кулларын капшарга тотынды:

– Син исән-саумы? Яраланмадыңмы?

– Юк, миңа тимәде ул, – диде Асия. – Әйбәт барысы да.

Шамил аны кочаклап алды. Шунда гына әлеге хәлнең ни дәрәжәдә куаныч икәнәненә төшенде. Төн йокыларын оныттырган гүзәл аңа кияүгә чыгарга ризалык бирде бит! Ул Шамилнең хатыны булачак! Асия!

Егет кызны күтәрәп алды. Шул рәвешле өенә кадәр күтәрәп кайтачак! Гел күтәрәп йөртәчәк. Һәм бер жирдә дә игътибарсыз калдырмайчак.

Әмма бер адым атлау белән аягында чиксез әрнү тойды да жиргә чүгәләде.

– Нәрсә булды? – диде Асия, аның куеныннан арынып. – Син бит яралангансың! Шамил... Кан...

Шамил үләнгә утырып, кан саркылып чыккан итеген салырга маташа иде.

Ул арада төрле почмаклардан патрульләр йөгәрешеп килде. Боларның барысы да Шамилнең курсантлары иде. Килү белән ярдәмгә ташландылар.

– Тажетдинов, синме? – диде Шамил аларның берсенә. – Паника куптармагыз, берни дә юк. Ялгыш аттым... Пычагың бармы, итекне кис әле.

Ул итекне кискән арада кемдер гильзаны табып алды да ату юнәлешен чамалап, тирә-якны тентергә тотындылар. Беркем дә комиссарның үз аягына ялгыш үзе атуына ышанырга теләми иде.

– Бу хакта беркемгә дә әйтмәгез, – дип кисәтте Шамил. – Ә хәзер – санчастька...

Тиз генә бәйләп жибәрерләр дә төзәләр кебек тоелса да, хәтсез генә аксаклап йөрергә туры килде. Тик Шамилнең артык исе китмәде. Аяклары аксак булса да, хәзер аның канатлары бар иде. Асия.

Өнә шулай, данлы дастаннардагыча башланган һәм мәңгә үлмәстәй тоелган мэхәббәтнең дә соңы килеп житте. Шамил бүген Казандагы алты кеше яшәгән кечкенә бүлмәнең идәнәндә ята. Заманында зур гына чараларда катнашкан кеше, комдив, язучы... Һәрвакыт гадел, намуслы булырга тырышса да, башкаларга бәхетле тормыш китерү өчен ихлас күнелдән көрәшсә дә, үз тормышы артык барып чыкмады бугай. Болай дип күңеленә төшерергә, кул кушырып, борын салындырып утырырга ярамый, әлбәттә. Әмма күп нәрсәләреннән үзе теләгәнчә барып чыкмавын Шамил хәзер берәз төшенә инде.

Ә Асия начар хатын түгел иде. Һәрбер гаиләнең балкышып яшәгән чаклары да, пыр-тузышып алган вакытлары да бардыр. Берәү дә бертуктаусыз бәхетле генә булып тормый. Берөзлексез бәхетсез дә булмыйдыр.

Беренче вакытта, ярату-сөю көчле чагында, алар да сөешеп-сөелешеп кенә яшәделәр, бер-берсен сүзсез дә аңлап тордылар. Язылышкан елны ук Асия Мәскәү Шәрәк хезмәтчәннәре коммунистик университетына укырга керде, бер үк вакытта Рубинштейннар исемәндәгә дәүләт музыкаль техникумында вокал буенча дәрәсләр алды. Мәскәү үзәк эшчеләр театрын оештыруда катнашты. Ә Шамил Берләшкән татар-башкорт хәрби мәктәбе комиссары вазифасын башкарды. Икесенең дә тормышы тынгысыз, эшләре күп иде. Ләкин сөю хисе эш астына күмелеп калмады, киресенчә, эшләрен дә, үзләрен дә балкытып торды. Аз гына вакытлары табылса да, күрешү жаен эзләделәр, ә очрашкан сөешеп туя алмадылар. Хезмәте буенча да, ижат эшләре белән дә Шамилнең Мәскәүгә гел юлы төшеп тора иде.

Бер мәлне Мәскәүгә баргач, дәшми-тынмый гына Асия катнашкан концерт залына кереп утырды. Күнелен алгысытып йөрмим, тыныч кына чыгыш ясасын, тамашадан соң күрешербез дип уйлады. Ә Асия ничә йөз кеше арасыннан аны күрәп алган да үз чыгышын тәмамлагач, сәхнәдән туп-туры аның янына төште.

– Мин синең сөю тулы күзләреңне меңнәр арасыннан таний алам! – диде Шамилнең гажәпләнүенә каршы.

Берәздән Шамил үзе дә Мәскәүгә күченеп, Кызыл Армиянең милли хәрби уку йортлары инспекторы булып урнашты. Бергә яши башлагач, сөю хисе тагы да ныграк кабынып китте. Асия аның дусларына да ачык йөзле, кунакчыл иде. Шулай да Шамил Газизә белән булган хәлләрен искә алып, бөтен танышын жыеп кайтмаска тырышты.

Мәскәүгә килеп урнашкан, Шамил Үзбәкстанга барып, Айсылуны үзләре янына алып кайтты. Асия ризалыгы белән, әлбәттә. Шулай да үги ана белән кыз мөнәсәбәте ничегрәк булып, дигән шиге таралып бетмәде. Юкка

гына булган икэн. Асия аларны перроннан кул болгап, якты елмаю белэн каршылады.

Очрашу белэн Айсылуны күтөрөп алды да яныннан да китмәде. Кайтканчы ук инде өч яшьлек балага ярарлык уенчыклар туплап куйган, тәм-томнар эзерлэгән иде. Тик бу вакытлыча гына булып чыкмады, Асия аны чынлап та үз кызы шикелле күрдө, үз әнисе кебек булды. Тиргәргә тиешле чакта тиргәде, мактарга кирәктә мактады. Ахыр чиктә, Айсылу аны «әни» дип йөртә башлады. Беркем кушмаган килеш.

– Әни, бер тиен акча бир әле.

– Ни өчен ул?

– Двордагы дуслар белән театрга барабыз.

– Чынлап театрга микән, тикшерәм әле башта, – дип сынап карап тора да, андый-мондый шик тоймагач, акча китереп бирә. – Акыллы гына йөрегез.

Ул вакытта Советларның Бишенче йортында зур, иркен бүлмәдә яшиләр иде. Айсылу да Ворошилов, Будённый, Радек ише күршеләрнең балалары белән аралаша. Шуңа күрә бик тәртипсезләнеп йөрерләр дигән курку юк, тик әнисе кисәтүне барыбер кирәксенә иде. Әни кеше ич!

Кызы белән Асия арасында чын-чынлап якты мөнәсәбәт барлыгын тоеп, Шамил сөенеп бетә алмый, хатынына булган мэхәббәте тагы да ныграк кабынып китә иде.

Әмма тора-бара сиздермичә генә икесен дә үз эшләре суырып алды. Асия Кызыл Армия Йортындагы музыкаль секцияләрдә шөгыльләнде, һәртөрле концертлардан кайтып кермәде, ә Шамил үз хезмәте буенча чапты, Хәрби академия каршындагы курсларда укыды, аз гына вакыты табылса, ижат эшенә чумды. Ниһаять, «Памирдан радио» повестен тәмамлады, берничә хикәя язды.

Ул чакта эштән дә мөһимрәк нәрсә юктыр, шундый әһәмиятле нәрсәләр эшләнгән вакытта барысы да көтеп, сабыр итеп торырга тиештер сыман тоела иде. Тик алай түгел икән. Гаилә сабыр итми. Ул һәрвакыт игътибар таләп итә. Бер-берсен өзелеп яраткан ике яр арасына аз гына салкынлык йөгәрдеме, ул беркайчан да үзлегеннән тукталып калмый, ә тора-бара боз хасил итә икән. Шамилгә дә нәкъ менә шушы вакытта бөтен эшен калдырып, гаиләсе белән шөгыльләнәргә кирәк булган, арадагы ялкынны яңадан кабызырга. Ләкин бу уй аның башына кереп тә карамады...

Хәер, әлегә ул сизелерлек тә түгел иде шул. Икесе ике якта чабып өйгә кайталар, мөнәсәбәтләре яхшы, куеннары жылы, йөзләре дә, күңелләре дә бер-берсенә ачык. Әлбәттә, элекке кебек үк кайнарлык юк, тик бу берничә ел никахта яшәгән кешеләр өчен табигыйдер кебек тоела иде. Ә ул сүрелүнең башы булган.

Шамилнең бу хакта махсус уйланганы юк иде, әле менә бергә үткәргән вакытларының кайбер мизгелләре аермачык булып күз алдыннан үтте.

* * *

1925 елның 10 июлендә Кремльнең Зур сараендагы Георгий залында академия курсантларының чыгарылыш тантанасы узды. Шунда Шамилгә дивизия комиссары дигән звание бирделәр дә яңа вазифага тәгаенләделәр: Ташкенттагы Көнчыгышны өйрәнү институтының хәрби курсларында политбүлек начальнигы. Әлегә эш тә, Ташкент та аңа таныш иде. 1920 елда Төркестан фронтында булганнан соң, Ташкентта ике ел буена нәкъ шушы вазифаны башкарды. Тик Азиягә барган саен ул бизгәк-маляриядан бик каты

интега иде. Ташкентта приступлар бик еш кабатлана башлады, ахыр чиктә, хастаханәгә эләкте. «Ашыгыч рәвештә климат алыштырыгыз, гомерегезне куркыныч астына куймагыз», – дигән иде врач ул вакытта. Һәм менә тагын Ташкент... Карышып торалмыйсың инде, черкидән курыккан кебек килеп чыга бит.

Яхшы каршыладылар, Шамилгә Көнчыгышта милли азатлык хәрәкәте буенча лекцияләр дә алып барырга тәкъдим иттеләр. Асиягә дә шөгыл табылды, Үзбәкстан филармониясенә эшкә керде. Гадәттәгечә, репетицияләр, концертлар. Ул хәтта үзбәк жырларын да бик оста жырларга өйрәнәп китте. Шул рәвешле, икесе ике якта эш белән чабып йөри башладылар. Шамил, күпме генә сакланырга тырышса да, малярыйдән котыла алмады. Әмма сер бирмәскә тырышты.

Эш белән яныпмы, Азия һавасы килешмәдеме, Асия холыксызлана башлады. Юктан да кызып китә, Айсылуга да, Шамилгә дә әллә нинди сүзләр әйтеп бетерә. Аннан тагын суына, татулашкандай булалар. Ләкин барыбер арада салкынлык кала... Юкка-барга бәйләнүләр торым-торымга шулай дәвам итә.

Көннәрнең берендә Шамилгә эт иярде. Немец овчаркасы. Юлда иярде дә, артыннан да калмый гел янында йөрде. Куып-куып та китмәгәч, Шамил аны өенә алып кайтты. Айсылу да, Асия дә тиз ияләшеп киттеләр, акыллы мәхлук иде. Бергәләшеп прогулкага чыгарга да сәбәп табылды, Айсылуга уенчык та булды. Шулай ияләшеп беткәч кенә, тимер юл вокзалы янында әлегә эт бер офицерның: «Джек!» дип чакыруын ишетеп, дөньясын онытып шуңа ташланды. Бер Шамилгә килә, бер офицерга бара. Ике арада бөтереләп йөри шулай. «Кечкенәдән алып үстердек, кечкенә улыбыз әле булса сагынып елый, иптәш комиссар, зинһар, миндә калсын инде», – дип үтенгәч, этне аңа биреп жибәрергә туры килде.

Бу аның госпитальдән чыккан гына вакыты иде. Шул бизгәк инде, бу юлы үзәккә үткәнчә өшетеп кенә калмады, саташтыра ук башлады һәм тагын врачлар кулына житкерде. Бу юлы да теге вакыттагы врач туры килде һәм Шамил беркадәр арулана төшкәч, аңа текәлеп карап торды да башын чайкап куйды:

– Тагын килгән! Үлем эзләп йөрмисеңдер бит син!

– Жибәрделәр, – дип, хәлсез пышылдады Шамил.

– Жибәрделәр... – дип кабатлады врач. – Күрәлтә кем шулай эшли инде?!

Сездә дә тәртип юк икән...

Ныклабрак аягына баскач, кабат шул сүзгә кабатлады:

– Үләсең яки юлэргә сабышасың килмәсә, тиз арада кайтып кит, – дип кистерде ул. – Тиз арада! Һәм башкача килеп йөрмә. Жибәрсәләр дә, килмә.

Госпитальдә хәлен берәз жиңеләйтсәләр дә, әле тулысынча хәл кереп житмәгән, ара-тирә өшеттерә, ябышкак салкын тир бәрәп чыга.

Тик этне бирүе хәлсезлектән дә, авырудан да түгел иде. Этне алар үстергәннәр, төп хужалары шул кешеләр бит. Власть кулланып: «Кругом, шагом марш!» дип борып жибәрә алып иде, әлбәттә. Тик болай эшләү гадел түгел бит. Үзе гаделлек һәм намуслылык үрнәгә булырга тиешле кеше берничек тә алай кылана алмый иде.

Ө кайтып, ишегалдында очраган хатынына шушы хәлне сөйләп биргәч, Асия ачы жәнжал куптарды.

– Беткәнбаш! Жебек! Чүпрәк!

Үзен хөрмәт иткән күршеләре алдында мондый сүзгә ишетү авыр булса да, Шамил дәшмәде. Аның акайган күзләренә, нәфрәттән тартышып чиркангычка әверелгән йөзөнә, авызыннан чәчрәгән төкерекләргә карап, һушсыз калды. Элеккедәй саф күк йөзедәй күзләрен, кыйгач кашларын, иңнәренә төшөп, қояш нурларын хәтерләткән чәчләрен исенә төшерергә омтылды. Яраткан жан иясен югалтудан гына шулай нәфрәткә баткандыр, тынычланыр әле дип, хатынының хәленә керергә тырышты. Ә Асия һаман дәвам итте:

– Шул этне дә саклый алмагач, синең комдивлыгың қорысын... Ни файда синең званиенән, эш дип чабуыңнан! Үзеңнең гаиләңне бар дип тә белмәгәч! Чүпрәкбаш!

Моннан да пүчтәгрәк нәрсәләр өчен дә гөлтләп китәргә торган хатыны бу юлы бар ачуын чыгарырга, бөтен агуын чәчеп бетерергә тели иде бугай. Тик Шамил аны тыңлап тормады, өйгә керергә ашықты. Асия аның артыннан калмады, олау артыннан ияргән көчек кебек өрә-өрә өйгә узды, кулларын бөөренә куеп, мәсхәрәле сүзләр кычкырырга тотынды. Хәзер инде Шамил аның танышқандагы йөз-сынын да күз алдына бастыра алмады. Бары тик беренче тапкыр Сабантуй сәхнәсендә чыгыш ясаганын гына исенә төшерде һәм «Ә бит үзсүзлелеге, баш бирмәслеге, хольксызлыгы ул чакта ук билгеле булган, мин генә күрә белмәгәнмен», дип уйлады.

Хатынының жәнжалы тәмам ялкыткач, ул яу яланындагы қоры тавыш белән:

– Житте сиңа! – дип өстәл сукты. Кыяфәте дә қырыс, ачулы булгандыр, Асия шундук тынычланып, үз бүлмәсенә кереп китте.

Шамил чәй куеп жибәрде. Қоры қояшлы урамда йөрөп қайтумы, хатынының қотырынуымы, әллә үтеп бетмәгән авыруымы тамагын бик киптергән иде. Чәй ясап, өстәлгә утыртуға ишек туқылдаттылар. Шамил урыныннан қузалуға, Асия дә бүлмәсеннән чыгып, дәшми-тынмый гына чәй қоярға қереште. Ишектә нәфрәттән қара қөйгән Вера тора иде.

– О, Вера күрше, әйдә, уз! – дип сәләмләде Шамил. – Бик мактап йөрисең икән, чәй қайнап қына чыққан иде.

Вера узарға ашықмады.

– Син Асия янынадыр инде, – дип, Шамил хатынына қычқырды. – Асия! Сиңа қилгәннәр...

Асия ишек төбенә чықты һәм... Сораулы күзләре зур ачылып, туң бозға әйләнде, елмаерға әзерләнгән иреннәре ачылып житмәстән қырау суккан бөре сурәтенә қерде, хәтта адымнары да атланып бетмәгән қилеш қалды. Ул барған жиреннән ниндидер моғжиза белән мәрмәр сыңа әверелгән қеше халәтендә иде.

– Юқ, Шамил, без синең яңа, – диде Вера қырыс тавыш белән һәм ишектән юғалды да жилтерәтеп дигәндәй озын буйлы, матур йөзле бер ирне алып қерде. – Уз, әйдә, юкса!..

Бу мизгелдә қечкенә гәүдәле Вера зур ағач ботагы сөйрәп барған қырмысканы хәтерләтә иде. Қерү белән ишекне шапылдатып ябып та қуйды. «Әллә бүген бөтен хатыннарның да қотыра торған қөне инде», дип уйлады Шамил, Асияның жәнжалын хәтерләп.

– Исәнмесез... – Ирнең тавышы бик мескен чықты.

Бу Вераның ире Николай иде. Вера үзе Асия янына еш қереп йөрсә дә, Шамил аның белән бик таныш түгел, берничә тапқыр гына урамда баш қағышып қитқәннәре бар иде.

– Чәй эчәргә түгел, ә синең белән сөйләшергә қердем, – дип қабатлады

Вера. – Соңлап булса да, син үзең дә белергә тиеш. Синең хатының минем ир белән уйнашлыкта йөри.

– Алдый! – дип кычкырды Асия бөтенләй ят тавыш белән. – Дөрөс түгел. Шамил, ышанма аңа!

Шамил әле берсенә, әле икенчесенә күз йөгертөп алды. Вера алдамый иде. Моңы тоюдан аяк астында жир убылгандай булды. Әмма тынычлыкны югалтмаса, сабырлыкны сакларга кирәк иде. Ул акрын гына Николай каршына килеп басты. Күрше ирен сыңар кулы белән изүеннән эләктереп алды да стенага терәп, өскә күтәрде. Шамилдән күпкә калкурак Николайның аягы жирдән аерылганда, башы түшәмгә тиярдәй булып тора иде.

– Дөрөсме? – дип сыгып чыгарды. – Сөйләп бир барысын да!

Күрше ире таяныр жир эзләп, чәбәләнеп алды, Шамил аны стенага ныграк кысарга мәжбүр булды.

– Дөрөс... – Николайның гәүдәсе таза булса да, тавышы бик мескен чыкты. – Тик мин гаепле түгел. Ул үзе...

– Үзе нәрсә?

– Башта күзен-кашын уйнатып жәлеп итте, аннан гел юлга очрый башлады. Елмая, назлы итеп сөйләшә... Ешынып та китә... Төрлөчә ишарә ясый...

Моңы ишеткән саен Шамилнең каны кызды. Башы белән түшәмгә орыргамы, аяк астына салып таптаргамы моңы?! Әллә инде бүтән хатын-кыз ягына карамаслык итеп типкәләп ташларгамы?! Ләкин шунда мескен тавыш хәлиткеч сүз әйтте:

– Шулай сырпаланган гүзәл ханымны бер ир дә кулдан ычкындырмас иде...

Моңысы хак. Әгәр бу адам белән булмаса, башканы табар иде Асия. Ә бәлки, башкасы да бардыр... Шамил ирне аягына бастырды да Асия ягына атлады. Вера кинәт нәфрәт белән кычкырып жибәрде:

– Тимәде, котылдым дип шатланасыңмы?! Мә!

Кечкенә буйлы хатын шул сүзләр белән өрлектәй иренәң йөзөнә йодрык белән тондырды. Николай чайкалып китте, ике кулы белән битен каплады, ә учларын алганда, күз төбө күбеп чыккан иде.

– Әгәр Николайга якин килсәң... – Вера Асия ягына борылды, – сиңа да элэгәчәк! Сәхнәң гәнә түгел, урамга чыгалмаслык итәрмен.

Асия берни дә эндәшмәде. Кире кагарлык та урын калмагач, ул хәзер нәрсә кылырга да белмичә аптырап тора иде бугай.

– Әйдә, кабахәт! – Вера ирен ишеккә өстәрәде. – Өйрәтермен мин сине хатыныңның кадерен белергә.

Алар артыннан ишек ябылуға, Асия Шамилнең аякларын килеп кочаклады да күз яшьләре белән ялварырга тотынды:

– Беләм, гаеплемен... Тик ташлама мине, Шамил! Зинһар өчен! Мин төзәләрмен... Мин башка беркайчан да болай кыланмам! Шамил!

Ул вакытта гафу итте Шамил. Яратуы да көчле, хәрби хезмәттән китеп, тынычрак эшкә күчсәм, тормыш берәз көйләнеп китмәсме дигән өметте дә бар иде. Шулай да беркадәр ялгызы яшәсен, уйлансын. Әгәр Шамилне, чынлап та, кирәк түгел дип санып икән, берни дә кылып булмый, аерылышырга туры килер.

Бизгәктән госпитальгә элөгүе дә уңай килеп чыкты, эшен калдырды да кызын ияртеп, Казанга кайтып китте.

Шамилнең ризасызлыгына да карамыйча, Асия вокзалга кадәр озата барды.

– Шамил, зинһар өчен, монда калдырма мине... – диде ул, күз яшьләрен чак-чак тыеп. – Ташлама, Шамил...

Берничә кат шулай сыктап-сыктап карады да ире дәшмәгәч, ник туганына үкенгән кыяфәт белән өнсез генә атлады. Сәхнәләрдә халыкны үрә бастырган ханымның шушы дәрәжәдә түбәнсенүе беркадәр кызганыч та иде, эндәшү, юатып, куенына алу теләге дә кыбырсып-кыбырсып куйды. Боздай салкынлыгы кеше баласын рәнжетү, ачыктан-ачык кимсетү кебек тоелды. Ни әйтсәң дә, биш ел бергә яшәгән хатыны бит. Аны шушы түбәнлеккә төшерергә хақы бармы?

Тик күңеле эремәде. Эремәве дә хәерле булгандыр, чөнки аның жанында бозга төрөнгән нәфрәт вулканы иде. Теге мизгелдән алып, ул Асиягә бер сүз дә эндәшмәде. Эндәшәсе түгел, күрәсе дә килми иде.

Аның уйларын сизенгәндәй, Асия тагын телгә килде:

– Бер генә шанс бир, Шамил... – диде ул ташларны да эртерлек тавыш белән, һәм тегесе дәшмәгәч, сорап куйды. – Аз гына да кызганмыйсыңмыни?!.

– Кызганмыйм. – Шамил үз битарафлыгыннан үзе өшегәндәй булды. – Ялгызың яшәп кара. Уйлан. Төзәлсәң, хәбәр итәрсәң. – Һәм үзенең кайда булачагын әйтте. – Карарбыз шул чагында.

Кызын житәкләп, вагонга күтәрелгәндә, тагын Асиянең тавышы ишетелде:

– Алып кит мине дә Казанга, Шамил! Мин синсез яши алмыйм.

Дәшмәде. Кереп урнашу белән кызы тәрәзәгә капланды:

– Әти, кил әле, – диде ул балаларча ихласлык белән. – Кара, әти, әни безгә жулык болгый! Әти!..

Баланың ихлас тавышы күңелен ымсындырды, кул болгап калган ялгыз хатынны кызганудан жаны чемердәде. Тик Шамил борылып карамады.

Йөрәк сулкылдаса да, тәгәрмәчләр тигез тыкылдады...

Асия һәм Азия артта калды...

* * *

Кайтышлы Мәскәүгә кагылып, берникадәр вакыт демобилизация хәстәре белән йөрде дә, Казанга кайткач, Татарстан тамаша предприятиеләре идарәсе председателе булып урнашты.

Артыннан ук диарлек Асия дә кайтып житте. Якын кешеләрнең хыянәте ташны да тишәргә сәләтле. Сабырлыгын жуймыйча, тыштан тыныч булып күренсә дә, Шамилнең жаны тулы әрнү булды. Шул ук вакытта, Асияне сагынуы да көчле, кичә булмаса – бүген, бүген булмаса – иртәгә дип, ул аның кайтуын түземсезләнеп көтә иде. Әмма күрешкәч, сер бирергә ашыкмады. Теге чактагы нәфрәте кабат баш калкытты, күңеле бозга әйләнде. Асия гаепле елмаеп, колачларын жәеп килсә дә, эреп төшмәде, салкын гына исәнләште, хәл-әхвәлен сорашты, аның үзе янына дип кайтуын белгәч:

– Ныклап уйладыңмы соң, бергә яшәргә теләвең хакмы? – диде.

Ә Асия мөлдерәп түгеләп төшәрдәй итеп:

– Риза, Шамил, – дип челтерәде. – Иң бәхетле көннәрем сиңең белән булган. Зинһар очен, мине гафу ит.

Шамил аның күзләренә текәлдә. Асиянең очкынланып торган зәңгәр күзләренә караган саен үз карашларындагы кырыс таләпчәнлек югала барды:

– Бүтән андый хәл кабатланмаячакмы?

– Юк, Шамил, башка беркайчан да! Мәңге дә! – Асия үз аякларында калса да, тавышы тезләнеп ялваручы затныкыдай яңгырады. – Гомер буге тугры хатының булырмын. Ант итеп әйтәм!

Асиянең кыяфәте дә, күзләре дә, сүзләре дә ихлас кебек иде. Һәм Шамилнең күңелендәгә боз эреде, яралары уналган сыман булды. Ул елмайды. Асия үз

күзлөрөнө үзе ышанмагандай, бер тын төбөлөп торды да яшь аралаш елмаеп кочаклап алды:

– Мин яратам сине, Шамил! – дип пышылдады ул сөү шатлыгына тончыгып. – Яратам...

* * *

Аның шушы тавышы К.Маркс урамындагы йортның тэрэзэсеннән яңадан ишетелгән сыман тоелды. Шамил ирексездән шул якка борылып карады. Берни дә юк иде. Хэтта жил дә тынган. Бары тик талгын гына мамык карлар ява. Эре-эре кар бөртеклэре экияттэге илаһи затлар сыман чынбарлыкка хас булмаган жиңеллек белән күктән очып төшөлэр дә тэрэзэ рамнарына куналар. Мең төслэргэ кереп жемелдэп, үзлөрөнө чакыралар, безнең очен генэ күктән ингән бүлөк, сафландырыр тылсым булып тоелалар. Кар бөртеклэре соклангыч! Мэхэббэт дигән нэрсэ дә шундый инде, күктэ очып йөргөн чагында сокландыра да учыбызга төшсэ, эреп бетэ, эреп бетмэсэ, аяк астына салып таптыйбыз. Таптый алмаганын таптыйбыз...

Инде гаилэ тормышы жайга салынып кына килэ иде. Көнкүрешлэре дә хатын-кыз чэпчэмэслек дэрэжэдэ: фатирлары бар, дачалары. Акча да акмаса да, тамып тора. Асиянең дә, Шамилнең дә ижаты гөрлөп бара. Кызлары соклангыч булып үсөп килэ. Үзара мөнэсэбэтлэре дә ярыйсы гына. Элбэттэ, төрлө вакытлары була, Асиянең юк сэбэппе бар итеп талашу гадэте бетмэде инде, Шамил генэ аңа тынычрак карарга өйрөндө. Әһәмият бирмэсэң, телэсэ кайсы мэсьэлэнең бэясен төшөрөп була бугай...

Менэ шундый матур гына яшэп яткан көннэрнең берсендэ Асия гадэттэгедән күпкэ соңлабрак кайтып керде. Шамил эш өстэлэ янында утыра иде, коры гына каршы алды. Тик хатыны, гадэтенчэ, холык күрсэтергэ тотынмады, ягымлы сөйлэште. Ул өс-башын алыштырган арада Шамил инде күптән эзерлэп куйган кичке ашын жылытып, табынга утыртты. Ниндидер сорау бирүне кирэксенмэде, беткәнмени инде артист кешенең соңга калу сэбэбе. Хатыны озак көтөрмэде:

– Шамил, безгэ аерылышырга кирэк, – дип куйды.

Моңы ул бернинди кереш сүзсез, һәм күптән чишелгән мэсьэлэ турында хэбэр иткән кебек битараф тавыш белән айтте. Шамил үз колакларына үзе ышанмыйча, кашыгын куеп, хатынына төбэлде.

– Шаяртуың шулаймы соң синең?

Асия житди иде.

– Суындык бит соңгы арада, – диде ул шул ук битарафлык белән. – Үзең дә сизэсендер. Хэтта талашуыбыз да сирэк.

Шамил елмайды:

– Анысы кемгэ ничек тоеладыр. Миңа калса...

– Гадэт буенча гына, – дип бүлдерде Асия. – Ихластан түгел. Анда да син дәшми каласың.

Сүзлэр болайга киткэч, житди түгел инде Асиянең сүзе. Ниндидер талэплэр кузгатуга кереш кенэ. Шамилнең сагаеп калган күңелэ тынычланды.

– Алайса, ихластан талашып алыык та, ихластан ярашырбыз, – дип елмайды ул. – Хислэр яңарып калыр.

Тик Асия кистереп куйды:

– Мин шаяртмыйм, Шамил, – диде ул, яшь чактагыча чатнатып. – Безгэ аерылышырга кирэк. Тиз арада.

Шамил шикле карашын аңа төбәде:

– Ни өчен?

– Кияүгә чыгам, – диде Асия шуны гына көткәндәй һәм икеләнүгә юл куймаслык итеп өстәде. – Шамил, башка беркайчан да борчымам. Бу минем сиңа соңгы үтенечем. Зинһар, кире какма.

Шамил тынып калды. Хәлләр шушы дәрәжәгә килеп җиткән икән, монда инде икеләнәп, нәрсәдер уйлап торуның файдасы юк. Бәлки, шулай әйбәтрәктер дә.

– Яхшы, – диде ул да битараф тавыш белән.

Тик Асия аны ишетмәгән дә кебек кырт кисте:

– Квартира миндә кала.

Шамил иңнәрән җыерып, кулларын җәйде. Сүзләр әрәм иде.

Икенче көнне ЗАГСка барып аерылышып кайттылар. Ничек кенә сәер тоелмасын, Шамилнең иңеннән авыр йөк төшкәндәй булды. Ничектер, барысы да җиңеләеп, сулышлары иркенәеп калды.

Берничә көннән Асия яшь кенә оялчан бер ир белән кайтып керде:

– Лев Исидорович Гинзбург, – дип таныштырды ул рәсми җитдилек белән. – КГМИ доценты.

Шамил кул биреп күрешкәч, өстәп куйды:

– Минем булачак ирем.

...Бу квартиrada бер минут торырга теләмәсә дә, Айсылуның каникуллары башланганны көтәргә туры киләчәк иде. Аннан соң – Казанга...

* * *

Шамилнең күзенә йокы эленмәде. Торып утырды. Менә мондый чакларда уңайлырак берәр урын табып, язарга керешәсе иде. Тик монда андый мөмкинлек юк. Алты кеше яшәгән кечкенә бер бүлмәдә төнлә түгел, көндезен дә язып утыра алмыйсың. Иртәгә үк Язучылар союзына барып, торак мәсьәләсен кузгатырга туры килер. Вакытны заяга уздырырга ярамый. Әнә, вокзалдагы саклау камерасында бер сандык кулъязмалары калды. Аларны эш итеп бетерергә, яңа эсәрләр язарга кирәк. Көрәш юлларында, төрле ыгы-зыгыларда кайнап, күп йөрелде. Хәзер тынычлап кына әдәбият белән шөгыльләнәргә вакыт. Хәзер аның иң өлгереп җиткән чагы, әдәби осталыгы да, тормыш тәҗрибәсе дә аз түгел. Бары тик эшләргә дә эшләргә генә.

Шамил ялт кына күтәрелеп, шыпырт кына киенде дә урамга чыкты.

Казан!.. Кыш бар дөньяны аклыкка манган да кешеләр моны ничек кабул итәр дигәндәй, тынып калган. Шундый ак дөнья, шундый саф һава... Шундый якты Казан... Шамил күкрәген тутырып сулады да колачларын җәеп киерелеп алды. Ә Казанга кайтуы яхшы булды аның. Каләмдәшләре арасында кайнашу, аралашу ижатына да тәэсир итми калмас. Татар язучыларының иң талантлылары монда бит. Менә шундый ак, саф, якты дөньяда, дусларың-якыннарың арасында эшләргә дә эшләргә генә. Шамил әлегә хисләреннән канәгать елмаеп куйды.

Ул әле Казанның да, язучыларның да үзгәргәннән һәм үзенң дә төп-төгәл бер ел гомере калганын белми иде.

Мөхәммәт Мирза

МОХТАР

ДРАМАТИК ПОЭМА

Катнашалар:

Мохтар Мутин – татар театрының мәшһүр трагигы, репрессия корбаны.

Кәрим Тинчурин – мәшһүр татар драматургы, репрессия корбаны.

Илдархан Мутин – күренекле дәүләт эшлеклесе, яугир, репрессия корбаны.

Мәрьям-ана – Мохтарның анасы.

Исхак Мутин – Мохтарның атасы.

Шәкерт – Мохтарның малай чагы.

Елизавета – Мохтарның хатыны.

Искәндәр Мутин – Мохтарның бертуган абыйсы.

Баянгали – шымчы.

Король Лир – Шекспир драмасындагы персонаж.

Мәхкәмәчеләр, уенчылар, фәрештәләр һ.б.

Вакыйга XX гасырның канлы репрессия елларында бара.

Пролог (легенда)

Жәйнең озын бер көне, Мөтә елгасы тугае. Ир белән хатын керәләр.

Ир.

Ай башыннан Аллаһ кушса,

Печәнгә төшәрбез, шәт,

Падишаһ эмере килде,

Ул боерган: атларның, дип,

Көтү-башларын ишәйт.

Яуга эзерләнгә патша.

Ат-иярсез яу булмас.

Ияргә менгән яугиргә

Акбүз ат бары юлдаш...

Юлдашсыз – юлы уңмас...

Х а т ы н .

Ай тулуга чалгычылар

Куышларын корырлар.

Мөхәммәт МИРЗА (1953) – шагыйрь; Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты. Биш томлык «Сайланма әсәрләр», «Киек каз юлында», «Тере су», «Адам баласы» һ.б. күпсанлы китаплар авторы. Казанда яши.

Көмеш Мөтә суларының
Арудан арындырырдай
Тылсымлы куәте бар.

И р .

Йөзбашының аранында
Биш йөз алмаш ат торыр...
Көтү саны арткан саен
Падишаһыбыз болын-кырның
Биләмәсен арттырыр.

Х а т ы н .

Хак сүз – жәйләү, болыннарың
Киңәйгәннән киңәя
Хезмәт итеп патшага.
Биргәннәренә мең шөкер.
Раббым, тагы да үзең
Рәхмәтеңнән ташлама!..

И р .

Биргәннәренә мең шөкер:
Болын, кыры, урманы,
Дистәлэгән күлләвекләр,
Агыйделе-Чулманы.
Биралганын бирде патша
Риясыз хезмәтемә...
...Бер бала бирә алмады –
Килми кодрәтеннән...

Х а т ы н .

– Тәүбә, тәүбә, тәүбә диген,
Патша – Хода бәндәсе.
Раббыбыздан догамда
Ялварыплар сорадым...
Төшемдә бер малай сөйдем,
Хак булыр, дип юрадым.
Күңелем белән тоямын.
Тулып, тулышып килгәнән
Өметләрем – морадым...

И р .

Чү, тынып кал...
Ерак түгел – янәшәдә
Нарасый бала елый...
Ишетәсеңме? Ул – сабый.
Ялварып ими сорый...

*Ир сәхнәдән чыга. Бала елаган,
соңрак көлгән тавыш ишетелә.*

Х а т ы н .

Бала елый,
Кемнең баласы?
Ник ул елый?

Кайда аның
Ата-анасы?..

Күкрәгем –
Кайнарланып
Тулыша.
Йа, Раббым...
Күкрәгемә
Парланып,
Сөт төшә!
Гомеремдә
Тәүге кат
Күкрәгемә
Сөт төшә!

Биләүдәге бала күтәрер, ир керә

И р .

Гажәп хәлләр булып тора,
Бер Аллаһы белеп тора:
Яр читендә – тал бишәктә
Түм-түгәрәк алмадай,
Шул сабый көтеп тора...

Елавы да: «Мин монда!» – дип
Чакыруы булдымы?
Биләвен ачып карауга
Елмайды да – бармаклары
Кысып тотты кулымны...
Кем калдырып киткән аны?
Янәшәдә, күз күремдә
Юк бер эзе-төгә дә!

Х а т ы н .

Күкрәгемнән тулышып,
Ургып сөтем түгелә...
Бисмиллаһны әйтеп,
Үзем имезимме әллә?

И р .

Сабыр ит, хатын, сабыр ит...
Бу – Аллаһы бүләге –
Дога кылу мәслихәт –
Исем кушык әүвәле.

Х а т ы н .

Азан әйтеп, Раббыбызга
Ирештерик исемен.
Шәт, шуннан имезермен.

И р .

Аллаһу әкбәр, Аллаһу әкбәр
Аллаһу әкбәр, Аллаһу әкбәр

Әшһәдү әллә Иләһә илләллаһ,
Әшһәдү әллә Иләһә илләллаһ,

Әшһәдү әннә
Мөхәммәд әр расүлүллаһ
Хәййә галәс сәләх,
Хәййә галәс сәләх,
Хәййә галәл фәләх,
Хәййә галәл фәләх,
Аллаһу әкбәр,
Аллаһу әкбәр!..
Аллаһы бүләге – улым,
Атың Мөтә булыр,
Атың Мөтә булыр,
Атың Мөтә булыр!
Аллаһу әкбәр,
Аллаһу әкбәр...

Ана бала имезә.

*Сәхнәгә актан киенгән аналар,
балалар керә. Алар Анага дан
жырлылар.*

Хор. («Ана-Бала» жыры башка-
рыла).

Ачыккансың икән,
Мөтәм-сабийкаем,
Сөтем күле мулдан –
мәңге саякмай.
Яктыртыр, жылытыр күңелем

кояшы –

Анаңның күнел кояшы баекмай...
Галәмнәрне бар иткән дә Раббыбыз,
Тереклекне пар иткән дә Раббыбыз.
Аналар карыны – оймак бакчасы,
Жимешләрен бар иткән дә Раббыбыз.
Мөтә суы ялтырый саф көмештәй,
Өлешемнән көмеш – Син, улкаем.
Үзеңнән нәсел бакчаңны корсаң,
Ир лачыны, Ил терәге булсаң.
Галәмнәрне бар иткән дә Раббыбыз,
Тереклекне пар иткән дә Раббыбыз.
Аналар карыны – оймак бакчасы,
Жимешләрен бар иткән дә Раббыбыз.

Пәрдә.

Беренче күренеш

*Чәнчәкелә биек койма эче... Зур гәүдәле, сәләмә киемле бер кеше идәндә
ята. Король киemenнән берәү аның янына керә. Бу – король Лир. Ул идәндәге
кешене күтәрәп торгыза...*

М о х т а р .
Король Лир?
Король Лир!
Лир – Син безнеңчә әмир!
Король – Син Хан
Олуг хаким идең...
Нидән йөзәң болытлы?
Л и р .
Мин хан түгел,
Түгел әмир...
Мин гаделлек иясә...
Дәүләтемнән һәркайсына
Кызларымның бүлеп бирдем
Өлешенә тиясен...
М о х т а р .
Рәхмәт ишеттеңме соң?
Хатын-кызга тәхет бирсәң,
Көт илең бозыласын...
Кояш баеп барган чакта
Олы юлга чыккансың...

Л и р .
Сездә хаким ир-ат та бит...
Илегез – тоташ төрмә...
Озакламый зур яу килә.
Халкың кырылып бетә.
Качып кит бу хәкәрәттән...
Күрәләтә
Тәмуг утына кермә.
М о х т а р .
Яу?
Кайсы тарафтан,
Көнъяктанмы?
Л и р .
Көнбатыштан... Зәһәр яу...
Тимер тияр тимергә –
Чәчрәп чыгар очкыны...
Сан житмәслек мәетләр
Сырып алыр яу кырын.
М о х т а р .
Мин дә яуга чыгаммы?

Л и р .
 Ирләр бетәр кырылып.
 ...Гарипләр вә көчсезләр
 Йөрер буразна ерып.
 М о х т а р .
 Син, күрәзәчеме әллә?
 Л и р .
 Дүрт ел буге канлы орыш...
 Күрәм кан, төтен аша...
 М о х т а р .
 Юкмы котылу чарасы?
 Коллыкмы, тагы да коллыкмы?
 Л и р .
 Коллыктан азат итәм, дип,
 Колбиләүче ул жәллад
 Үзе килә яу белән...
 Ике тиранның орышы
 Тәмамлана барыбер –
 Үч, жәнжал, ачу белән...
 М о х т а р .
 Төшенмәдем...
 Л и р .
 Орыш бетә, яу чигә...
 Әмма сезнең ханыгыз
 Үз иленә яу чаба...
 М о х т а р .
 Яуга күнегәсе түгел...
 Әй син, картлач, яу белән
 Безне куркытмасана!..
 Л и р .
 Мәгълүм: яудан курыкмыйсыз.
 Кан коярга күнеккән:
 Үз ата-анасын хәтта
 Чирканмый үтерергә...
 М о х т а р .
 Яудан халыкка ни хажәт:
 Ханнар күзен кан сарган.
 – Ватан куркыныч астында
 Яуга чакырып, сур ярган.
 Яу чапканның куркынычы:
 «Ватан» дигәне ялган.
 Л и р .
 Әнә бит, аңлап торасың...
 Үз халкына яу чыккан
 Тиран бар(ы)сын кырасын
 Ник һаман төшенмим, дисең?
 Кыямәт көне якындыр.

Кавемең Аллаһыдан
 Ярлыкавын сорасын...
 М о х т а р .
 Король Лир, безнеңчә
 Син барыбер Хан, әмир!
 Л и р .
 Бүлдерми тыңла сөалем:
 Маңгайга язылганны
 Сөртеп булмый кул белән.
 Жаның кадерлеме сиңа?
 Дәшмисең...
 Жавабыңны бит беләм!
 Таңнан торып, чыгып кач син,
 Көнчыгышына табан.
 Юллар озын – ара якын –
 Теләгән юлын табар...
 М о х т а р .
 Кая китим,
 Нәр адымым
 Күзәтүдә, ызанда?..
 Л и р .
 Бер башыңны саклар хәлең
 Юкмыни инде сиңең?
 Соңарма, качып кит моннан –
 Жан биргәнгә жүн бирер...
 М о х т а р .
 Монда кендек каным тамган
 Атам-анам кабере.
 Л и р .
 Илегез – тоташ каберлек,
 Юк кешенең кадере...
 М о х т а р .
 Бүген илдән качып китү –
 Үз-үзеңә
 Хөкем чыгаруга тиң...
 Л и р .
 Сабак алу өчен күпме
 Мисал китерү мөмкин?
 М о х т а р .
 Сөйлә, тыңлыйм, Хан-әмир.
 Л и р .
 Әмир түгел – Король Лир!
 М о х т а р .
 Минем өчен барыбер:
 Икегез – пар итек сыңары.
 Сездәй мәшһүрләрне мин
 Сәхнәгә бик күп чыгардым...

...Акыл сатарга оста сез
Тэхеттэ утырганда...
Мэтэлеп төшкәч кенә
Телегезне йотасыз...
Елап йөрисез житмәсә:
«Күреге,з, нинди фажига,
Алланың кашка тәкәсе
Күрә никадәр нужда?!»

Л и р .
Сүзең хак – сәхнәгә мине
Син күтәрәп чыгардың...
Минем газәпләрны кичеп –
Кан-яшь түгеп, дан алдың –
Анысы да чынбарлык...

М о х т а р .
Таний белүең зарур!

Л и р .
Әмма тормыш сәхнә түгел...
Хакимнәр тәхетенә
Ымсынучы бихисап...
Йә, насыйп ничәсенә?
Тәхеткә менеп кунаклау,
Ышан, бернәрсә түгел,
Кирәксә, анда, энә, чебен
Очып менеп, пес итә...
Тик чебенне төшермиләр,
Туплардан ядрә атып.
Син сәхнәдә уйнаган Лир
Түшәмгә төкерә ятып.
Син күрәзәчеме, дисең?
Мин идәрәчесе илнең,
Яклаучы, саклаучысы.
Рәнжү сүзе әйтмә бүтән...

М о х т а р .
Карале-карале моны,
Бигрәк үпкәче икән...

Л и р .
Килер көнеңне багып,
Ап-ачык күреп торам.
Зинданнарда ятарсың
Тәнеңә богау тагып...
...Тиранга кирәкме синен
Мәктәбең йә сәнгатең?
Кач илеңнән – тәмугыңнан,
Тугач таңның сәгәте!

М о х т а р .
Качып, жанын саклап калу
Хан-әмирләр гадәте...

Л и р .
Туктамыш Хан, Тимер Әмир?!
Ни шөһрәтләр казанып,
Ярты дөньяны бер иткән
Идарәчеләр иде...
Нигә алар хакында син,
Бер сөаль сүз әйтмисең?

М о х т а р .
Хан, корольләр куркак икән,
Ул ил бетәргә мәхкүм...

Л и р .
Син Хан да, Әмир дә түгел...
Йә, фәлсәфә куертма –
Бу бәхәскә куй нокта...
Хансыз халык – ат иярсез!
Илегез тоташ төрмә...
Башкисәрләр – баш кисәрләр!
Әйткән иде, диярсез...

М о х т а р .
Хак сүз, хәтта рәнжетүле
Булса да кабул итәм...
Әмма халкымны, гаиләмне
Ташлап беркая китмәм!..

Л и р .
Кем ул – халык?
Йә, күрсәтче, телсез,
Денсез, абзарда
Терлек хөкемәндә яши –
Яши тоташ аһ-зарда...
Халык идегез –
Дүрт йөз ел элек сез,
Илбасарга каршы
Йөзгә-йөз басканда.
...Анда да сез орыштыгыз,
Туганга-туган чыгып.
Бер Казанга тәкә башы
Янәсе икәү сыймый...
Бик тә сыярлар иде дә –
Казаныгыз гына юк.
Туктамыш белән Тимерне
Саташтырган шайтаннар,
Йөз елдан соң тагы да
Казаныгызда кайнатты...
Шунда да әле
Халык идегез сез...

М о х т а р .
Шайтан саташтырды Идегәйне!

Аксак Тимер Туктамышны
 Кыйный алмас иде Идегәйсез...
 Ә син – халык идегез сез!
 Күтәремгә асылды ил,
 Бер мөртәт аркасында.
 Л и р .
 Беләм, үзем күреп тордым:
 Гавам Идегәйне яклады...
 Идегәй Аксакка баш орды...
 Шуннан Тимер явы
 Урданы килеп каплады...
 М о х т а р .
 Идегәй Аксакка
 Яугир булудан артмады.
 Туктамыш хан –
 Бөек Чыңгыз туруны
 Ташлап качты Урданы...
 Идегәй, мөртәт, уңга-сулга
 Селтәнеп, халкын турады.
 Дала-кырда төнозыны
 Тук шакаллар улады.
 Л и р .
 Шул чакта да әле сез –
 Халык идегез!
 М о х т а р .
 Король Лир, Хан, Әмир,
 Жанымны ярып, тоз сипмә лә
 Ярама?
 Юкса, ханлыгыңа карамам!
 Л и р .
 Син – мине сәхнәдә уйнап,
 Дан казанган азиат,
 Бүлми тыңла сүземне.
 Хакыйкәт ачы була ул,
 Ирештерәм,

Житсә генә түземәң:
 Көнбатыштан яу килә:
 Кан дәрәя булып агачак.
 Синәң кавем –
 Халык булудан бизгән кавем,
 Гарасатның уртасында калачак.
 Төенчегең төенлә дә,
 Качып кит исән чакта...
 Качып кит... гаиләң барыбер
 Оныта синәң хакта...
 М о х т а р .
 Гаиләм –
 Минем Елизаветам – Жәмиләм,
 Кызларым – Мәрәямем, Мәдинәм!..
 Л и р .
 Жәмиләң – Елизавета
 Юлыңнан яздырды,
 Денеңнән яздырды –
 Динәң кереп...
 М о х т а р .
 Кычтыканмы телең?
 Жәмилә – Елизавета,
 Ул – бердәнбер тиңем...
 Диненнән ваз кичте
 Мәхәббәт хақына...
 Сәнгәткә сукмакны
 Без бергәләп салдык...
 Бик тирән кермә син,
 Чыгарыңны уйла:
 Чыгырыңнан чыккан –
 Газапка юлыккан...
 Л и р .
 Нәкъ өстенә бастың:
 «Хак диненнән бизгән –
 Иблисне имезгән...»

Пәрдә.

Икенче күренеш

Шул ук сәхнә. Жәмилә-Елизавета керә.

М о х т а р .
 Жәмиләм-Елизаветам,
 Мәрәямем, Мәдинәм...
 Ни сөйли бу өрәк,
 Ни сөйли?

Е л и з а в е т а .
 Мохтарым-Маврич,
 Саташкан ул өрәк...
 Жаныңа үтмәкче,
 Сине миннән аерып,
 Хезмәтче итмәкче...

Яндырып, көлләрен
 Бакчасына сипмәкче.
 Өзе, кимсетеп,
 Азиат син, диме?
 М о х т а р .
 Илеңә яу килә,
 Качып кит бу илдән,
 Качып кит, дип өнди...
 Е л и з а в е т а .
 Йә, үзең ни дидең?
 М о х т а р .
 Гаиләмне, илемне
 Калдырып китәлмийм!
 «Монда тудык, монда үстек,
 Мондадыр безнең әжәл.
 Бәйләмеш безне бу жиргә
 Тәңребез – Гыйззе вә жәл!...»¹
 Е л и з а в е т а .
 Ә бит өрәк сүзләрендә
 Хаклык ярылып ята...
 Егерме ел элек үзем
 Әйтмәдемме бу хакта?
 Бу өтермән илдән качып,
 Китик күз күргән якка...
 Кайда китсәк тә була:
 Теләсәң – Иерусалимга,
 Теләсәң – Истанбулга...
 М о х т а р .
 Әйтергә генә ансат!
 Е л и з а в е т а .
 Куясың икән максат,
 Син алалмаган биеклек
 Юк иде лә моңарчы...
 Нидән иелде бу башың,
 Маврчик, Мохтарым?
 М о х т а р .
 Каһәрле язмыш – ачы!
 Е л и з а в е т а .
 Язмышлар языла гарештә,
 Беребез дә түгел фәрештә...
 Сынар тәкъдир, сынар азақкача:
 Сыналып сынмаганны мең кат

Уттан алып суга салыр ул,
 Барыбер өс чыгып калыр ул...
 Тәкъдиренә буйсынганнар тик,
 Чынлык белән һич шаярмыйлар...
 Ут белән дә һич уйнамыйлар –
 Ярлыкавында алар Хакның...
 Хак юлыннан чыксаң, хәбәрдар:
 Хакның хөкеме, һай, бик каты!
 М о х т а р .
 Сәхнәдәге уеныбыз,
 Түгелме әллә язмышыбыз?
 Е л и з а в е т а .
 Язмышка сылтау жиңел ул –
 Жирдәге бар ялгышыгыз...
 М о х т а р .
 Ха-ха-ха-ха...
 «Искене жимереп яңаны
 Төзергә кирәк», – дип өндәп,
 Иң әүвәл сез лаф ордыгыз.
 Е л и з а в е т а .
 Сез алындыгыз,
 Астын-өскә китердегез
 Дөньягызны?
 Астан ни чыгасын
 Уйладыгызмы?
 Ачлар ачуына
 Тарыдыгызмы?
 Инде качып китәлмий
 Калдыгызмы?
 Мин динегә кабул иттем –
 Чигереп үземнекен...
 Алдамадым, әмма бел син,
 Ваз кичмәдем, ваз кичмәдем:
 Камил акылым, уем...
 Сәждәдә оеп, Иисуска
 Догадамын иртә-кичен...
 «Господи, помилуй!
 Господи, помилуй!...»
 М о х т а р .
 Син ни сөйлисең?
 Йә, ни сөйлисең син,
 Саташасыңмы әллә?

Ут сүнә. Музыка.

Пәрдә

¹ Г.Тукайдан.

Өченче күренеш

*Сәхнәгә бик күп уенчылар чыга. Алар Мохтар уйнаган персонажлар,
Мохтарның сәхнәдәшләре.*

Мохтар.

Тагын килделәр, ишетәм,
Тәнемне каезларга,
Тән генә аз аларга...
Жанымны каезларга...
Гаебем ни?
Гөнаһым күп –
Үзем дә белеп торам...
Ярлыкагыл, бер Ходам,
Кабул итсәңче догам?

1 уенчы.

Уен коруларын белдеңме,
Уеннан туймаганның
Канга сусаганның?

2 уенчы.

Колларның кан коешыннан,
Кәефен күтәрүчеләр
Колизей корган энә...

3 уенчы.

Концлагерь дигән тәмуг
Кырык ел колизей булып
Кол изү дәүләтендә...

4 уенчы.

Колның жанын кыйган колга
Атна буена ач торган
Арысланнар ташланган...

5 уенчы.

Баш тәгәрәп төшүгә –
Чын тамаша башланган...

6 уенчы.

Кан исе хайвани дәртне
Чикләреннән чыгарган.

7 уенчы.

...Ата – кызын, ана улын
Оныттырган безардан.

8 уенчы.

Нерон Патшаның булмаган
Бозыклыктагы ише...

1 уенчы.

Тамашасы – чынбарлыкта –
Бәйсез этләрдән уздырып,
Өегешү-фәхешлек...

2 уенчы.

Шул булдымы Көнбатышның
Тәрәккый алгарышы?

3 уенчы.

Уен артыннан уен:
Этләшү-фәхеш туге?

Мохтар.

Туктагыз, туйдым сездән.
Уеныгыз уен түгел!

4 уенчы.

Кан исе шәрабтан хисле
Итә жәллад күчелен...
Табигый кыргыйлык анысы,
Хастыр барча бәндәгә –
Сина да ят түгелен
Белдек, күрдөк: Отеллоны
Уздырып уйнаганың.

5 уенчы.

Күзендәгә нәфрәт-уктан
Кан-яшкә туймаганың...

6 уенчы.

Бүген, әжәлең көткәндә,
Яшь тәнне уйлаганың...

7 уенчы.

Этләшү, фәхешлек, имеш,
Кем әйтә бит, кем әйтә?

8 уенчы.

Кем янында чебен кебек
Бөтерелде кәнтәйләр?

1 уенчы.

Житәр, чүбең күбәйтмә,
Уеннан тора дөньясы...
Ачы, тугы – барысының
Килә уйнап каласы...
Уеннан уймак чыгасын –
Берсенен дә, берсенен дә
Килми уйнап карасы.

*Король Лир керә. Уенчылар
биш-биш чигенәләр.*

Лир.

Уен өчен жәнжал купты
Уеныгыз йортында.

«Очкыннан учак кабынды»
Йортыгызга якты корым –
Үзең – ут йотарга...
Күпме гомер үрсәләндек,
Мөмкинме онытырга?!

М о х т а р .
Шулай, хак сүз...
Барсының да килде уйнап карасы...
Дан-шөһрәт казанасы...
Син боларның барысын
Инде күреп торгансың?
Димәк, барысын беләсең?

Л и р .
Син, азиат, бу дөньяны
Маңгай күзең белән генә,
Ахрысы, күрәсең?!
Уен булган йортта уйнаш
Булмыйча каламыни?!
Колизейда кол изүләр –
Уеннарның баласы...
Илең хәтсез яу килә –
Котылуның
Юк сиңа чарасы!..

*Актан киенгән чалмалы малай
күренә. Ул Мохтарның мәдрәсәдә,
мөфтияттә эшләгән чоры.*

М а л а й .
Догада булу мәслихәт...
Тәүбә итмичә торып,
Жаның табалмас тынычлык,
Тәнеңә иңмәс сихәт...
Галәмнәрне бар иткән,
Тереклеккә тын өргән...
Бөек ижатчыбыз,
Ул ишетер сине, шәт...
Тәүбә итсәң ихластан...
Л и р .
Мәслихәт, мәслихәт
Яу киләсе ап-ачык...

Уенчылар керә.

Б а р ы с ы б е р г ә .
Барысы бердәй
Тәкърар итә:
– Яу килә дә, яу килә..
Килә бирсен,
Әллә яудан
Курыккан бар биредә?

М а л а й .
Әстәгъфирулла, әстәгъфирулла!
Тәүбә, тәүбә, тәүбә, дим.
Үлем – яшәүнең бер мәле;
Күченүнең – ишеге;
Мәңгелеккә яралган жан –
Ижатчыбыз кодрәте:
Дөньялыкта сынаулардан –
Котылуы кешенең;
Кол булуың да мәртәбә,
Мәңгелекнең юлында...
Дөнья яратылышыннан
Жан – Аллах хозурында...
Догада булу мәслихәт –
Атаң – Исхак, Мәрьям – анаң
Рухын да ятим итмә син.
Ялварулы догадан –
Тояр алар ярдәмәң.
Юл басып, юлдан язган
Агаң – Искәндәр карак
Газапланадыр жаны...
Бәргәләң, сызлана
Тәнең генә әлегә...
Килер көн, сугар сәгәте –
Тәүбә ит син,
Ит тәүбә, и бәндә...

М о х т а р .
Гөнаһларым Хак каршында
Бетәсе түгел, беләм...
Көпә-көндөз иблис-шайтан,
Саташтыра бар жиһанны,
Кызыл әләме белән...

*Сәхнәгә кызылдан киенгән
уенчылар кереп тула. Алар арасында
танылган персонажлар бар.*

1 у е н ч ы .
Без искене жимереп
Төзербез яңаны.

Ю л ә р .
Әлегә бишмәтләр,
Ыштаннар ямаулы.

2 у е н ч ы .
Яу килә, дисеңме,
Әйдә, килә бирсен.

3 у е н ч ы .
Яугирлар сәхнәгә
Сикереп үк менсен.

*Сәхнәдә бәрелеш-кылыч сугышы.
Бар да үлөп бетә.*

4 уенчы.

Яу – үзе бөектән
Бөек сәнгать ләса...
Баш чабылган саен
Дәрт шашынып баса.

5 уенчы.

Яу – корбансыз булмый...
Сәнгать сорый – корбан!
Сузмаса да житә –
Аяксызга юрган...

6 уенчы.

Жиңгәннең жире күп...
Күп булса да, житмәс...
Ганимәт малы күп –
Ачлыктан интекмәс...

7 уенчы.

Яшәү – гомер итү,
Тора гел уеннан...
Уенның уймагы –
Алтыннан коелган...

Мохтар.

Югалыгыз күз алдымнан,
Мин киселәм уеннан...
Хажәте юк уен-шөһрәтнең
Ул – ялганга коенган...
Гарыкмын иблис-шайтанның
Кызыл канлы туеннан...
Тынычлыкта калдырыгыз,
Туйдым иблис туеннан...

1 уенчы.

Туйган, имеш,
Ялган, имеш.
Кем әйтә бит, кем әйтә?
Кеше ышанмаслык сүзне
Кем әйтсә дә, син әйтмә...

2 уенчы.

Дан-шөһрәтнең хажәте юк.
Имеш, ул туйган – гарык?!
Йоклый, диләр сине хәтта,
Медальләреңне тагып...

3 уенчы – шагыйрь.

Дан-шөһрәт – шайтан коткысы,
Уен – аның оеткысы.

4 уенчы – шамакай.

Ялган дан-шөһрәт

ялган акча кебек...

Ялтыравын ялтырый.

Үзе бер тиен хак тормый...

5 уенчы – шагыйрь.

Милләт, динен мәнфәгатеннән биздән,
Шул хакка шөһрәт-рәхәтендә гиздән.
Этләрдән талатып үтерерләр...
Хак каршына килеп басарсың
тиздән!..

Мохтар.

Ялган, ялган, ялган –
Китегез янымнан...
Юкса, шунда өеп,
Барыгызны калдырам!

*Барысы да Мохтарга ябырылалар. Ул
озак алыша-көрәшә. Вак «уенчыларны»
чөеп атып тора. Хәлдән таеп егыла.
Аның өстенә өеләләр. Типкәлиләр.
Изәләр. Кечкенә Мохтар-шәкерт керә.*

Шәкерт Мохтар.

Өелешеп, кеше кыйнау,
Имансызлар әхлагы...
Торып бас, йә, торып бас!
Шул ләгыйһнәрдән арындыр,
Шөһрәт тоткан сәхнәне...

*Мохтар арысландай торып баса.
Уенчылар чәчелеп югала. Лир керә.*

Лир.

Ха-ха-ха-ха.

Монысы инде уен түгел, –
Чын хакыкый хәлләрең...
Уеннан уймак чыгасын
Белеп тордың, күреп йөрдең,
Качып кит, дип әйтмәдемме?
Бер тамчы да жәлләим...

Мохтар.

Син хөкемдармы әллә?!

Лир.

Хөкемдар – энә алар!

Уенчылар сәхнәгә кереп тула.

Лир.

Канга сусаган бары да...
Яклаучың – бердәнбер үзен
Күрербез, күпмегә житәр
Синдә корычтай түзем...

Пәрдә.

Дүртенче күренеш

Уенчылардан торган мэхкәмә утырышы башлана. Кызыл япкан өстәл янында «өчлек» утыра.

Өчлектәге беренче кеше.
Мэхкәмә ачык!
Тугры хөкемнән
Бер кеше, беркайчан
Калалмас качып...

Өчлектәге икенче кеше.
Исхак улы Мохтар Мутин,
Дошман сыйныф токымы...
Дистә еллар сәхнәдән
Корткычлык алып барган –
Инде килеп тотылды.

Өчлектәге өченче кеше.
Дистә еллар давамында
Корткычлык алып барган...
Хак хөкемне чыгарырбыз,
Шаһитларны тыңлап чыгыйк
Барчасын да иң алдан...

Уенчы шаһит.
Егерме ел фәкать аның
Көен көйләп торабыз..
Сәхнәбездә фәкать канлы
Уен гына корабыз...
Жинүләрден жинүләргә
Алып бара партия...
Бәхетле тормышыбызны
Уйнаудан тик ул тыя.
Кемгә хажәт, шул уйнасын
Патшалар, вәзирләре.
Патшалардан безгә тими
Хәере, әжерләре...

2 уенчы шаһит.
Холкына түзәр чама юк.
Ул үзе генә бөөк...
Үзеннән башка берәүне
Санга сугып карамый –
Ул ерткыч, жанвар киек.

3 уенчы шаһит.
Без – чын халык вәкилләре,
Ул бердәнбер буржуа,
Безгә ник ул баш була?

4 уенчы шаһит.
Без – чын халык вәкилләре
Ул – буржуа калдыгы.

Халыктан өстен булырга
Кабат аңар калдымы?
Кем моңарга юл куя?

Барысы бергә.
Кем моңарга юл куя?

5 уенчы шаһит.
Уйнаганда сәхнәдә,
Минем эчемә типте...
Имеш, рольгә кергән тирәнтен...
Жавап бирерә житте...

6 уенчы шаһит.
Дездемонаны буганда,
Көчкә алдык аерып...
Дүрт әзмәвер ике кулын
Ике якка каерып...

6 уенчы шаһит.
Анысына түзәрсең,
Мыскыллый адым саен –
Азынганнан азына...
Әйтсәм дә, ышанмассыз
«Бичара»ны уйнаганда
Пырт итте авызыма...

Барысы бергә.
Ул – бердәнбер буржуа...

Өчлектәге беренче кеше.
Соңгы сүз сиңа, хаин,
Табармын, димә, жаен...
Тәмам анык кемлеген...
Синме дөнья кендеге,
Әллә соң бу халыкмы?
Ник дәшмисең?

Мохтар.
Сораулардан гарыкмын...
Белә торып кемлегем,
Ник сорыйсың кабаттан?
Ник кыйныйсыз нахактан?
Халыкны түбәнсетергә
Башыма тай типкәнме?
Үзем шул халык вәкиле
Әллә читтән килгәнме?

Өчлектәге икенче кеше.
Сорауга сорау белән
Бирмә син жавабыңны...

Читтән килмәсәң дә, шуннан
 Эзлисең табарыңны?
 Мутинарны жир буенча
 Үрчәткәннәрме чәчеп?..
 Патшага хезмәт иткәннәр
 Китәлмәгәннәр качып...
 Кичә генә Уфаларда
 Туганың Илдархан Мутинынң
 Салдырдылар битлеген;
 Хөкүмәткә үк үтеп кергән,
 Кылган явыз этлеген.

М о х т а р .

Илдархан агам яуларда
 Аклады тугрылыгын.
 Сатмады – яклады илне,
 Ул илнең тугры улы!
 Кызыл Байрак орденын да
 Бөек юлбашчы кулыннан
 Алганын бит беләсез...
 Нигә аңар гаепсездән
 Яман ярлык эләсез?
 Патшага түгел – Ватанга
 Хезмәт итте Мутинар...
 Такмагыз яман ярлыкны –
 Мутинар сатылмыйлар!
 Өчлектәге өченче кеше.
 Безгә мәгълүм кемнәр кемнең
 Ачып керә капкасын –
 Комиссарны сәхнәдән
 Уйнаудан баш тарткансың?!
 Жинүлөрдән жинүлөргә
 Әйдәп бара партия,
 Дошманның котын чыгара
 Безнең Кызыл Армия...
 Соңгы көннәрен кичерә
 Черек буржуазия.
 Шуны күрми калса калыр,
 Сәяси сукур гына...

Өчлектәге беренче кеше.
 Сорыйм шигем калмасынга
 Кайсы ялганын-чынын?
 Утырдың кем арбасына,
 Жырлыйсың кемнең жырын?
 Уенчы шаһитлар.
 Ул – буржуа жырчысы!
 Искелек тарафдары...
 Искелекне фаш итәрлек
 Рольләрен кулына ул

Тотып та карамады.
 Аңыбызны агулаган
 Диннән дә ваз кичмәде...
 Ничек монда калалды?
 Истанбулга, Тәһранга
 Качып китте ишләре...
 Өчлектәге беренче кеше.
 Димәк, калган булган монда
 Мөһимрәк эшләре...
 Соңгы сүз сиңа, Хаин,
 Мәхкәмә көтә жавабың –
 Мәхкәмә белә нишләрен.

М о х т а р .

Яманнан-яман ярлыкны
 Ягып языкланасыз...
 Атам – Исхак, анам – Мәрьям,
 Туа-туганымнан алып,
 Мин шуларның баласы.
 Кемнең шымчысы булайым да,
 Кемгә Ил сатыйм әле?
 Ирләр сатылган базарның
 Илләр сатылган базарның
 Мин түгел сәүдәгәр...

Базарда – ялган уйдрыма.
 Хак чыны – сәхнәбездә.
 Ялган белән яуланган дан,
 Ялган акча кебектер,
 Йә, ни хажәтебезгә?

Эзләмәгез Ил дошманын,
 Тамырларыма төшеп.
 Мөтә бабам әманәте:
 Тамырланган төштә генә
 Тәхетен таба кеше?

Сәхнә – уртак тәхетебез,
 Кан коймыйк тәхет өчен!
 Бүген – миңа; иртәгәсен
 Утыртырбыз кемне булса,
 Житте исә, жегәр-көчә!

Сәхнә – уртак тәхетебез,
 Булайыкчы мәрхәмәтле!
 Йә, кемне саттым – әйттем дә:
 – Күтәрик, – дип, – шул тәхеткә
 Хан олуг Мөхәммәтне?!

Күрсәтик сәхнә-көзгедән
 Тарихның бар кемсәсен...
 Кайсы янган Ил-көн өчен,

Кайсы сөзгән тик өресен,
Кем тутырган кесәсен?

Кемнән кешелек каршында
Бар төзәлмәс хатасы?
Хатадан хали түгел Хан –
Дигән иблис ялганына
Күпме ышанып ятасы?

Сәхнәдә кырыс хакыйкать
Итсен, дидем, тантана.
Ялганга юлын биргәннәр,
Чын хаклыктан чигенгәннәр –
Бер урында таптана...

«Шаярмыйм мин чынлык белән,
Ялган белән уйнамыйм!»

Тәхетем, бәхетем – Сәхнә...
Тәхетемнән, бәхетемнән
Ваз кичәргә уйламыйм:
Соңгы сүзем ишетегез.

«Күктән бәхет, дан иңмәде,
Йолдыз булып балкымадым.
Дан яки Вөждан, дигәндә,
Сатмадым һәм сатылмадым!

Хор җырлый.

Пәрда.

Бишенче күренеш

*Шул ук сәхнә. Урталыкта йөзтүбән бер зур гәүдәле кеше ята. Азан
яңгырый. Шәкерт керә.*

Шәкерт.
Йә, тор, шәкерт, торып бас, йә,
Намазга дәшә азан.
Бер чәметем гомереңне
Уйнап үткәрдең ләсә...
Хак каршына барасыбыз –
Тәүбә итик ичмәсә...

Мохтар.
Шәкерт?!
Тагын син?
Жәлладлар – тәнемне изсә,
Син – аяусыз тагы да:
Син – вәгазьләп кисәсең...

Шәкерт.
Кемнәр уйлап чыгарды бу
Ахырзаман уенын,
Ата – улын, ана – кызын
Белмәде ничә буын?
Ник син, шәкерт, дога йортың
Алыштырдың уенга...
Уеныгыз әверелде
Тоташ шайтан туена.
Шайтан туге – касәсендә
Мөлдәрәмә кан гына...
Оныттыңмы кан эчкәннәр
Нигә юлыкканына?
Мохтар.
Вәгазьлә, шәкерт, вәгазьлә...
Тик уйлап бак азагын...

Үз башыңа төшәр бер көн
Мин кичергән газабым.

Шәкерт.
Тәнеңне кыйнаганнар шул,
Жаныңны тунаганнар...
Шайтаннарның туенда Ул
Кияү дип тормаганнар...
Күтәргән кызыл әләмең –
Төрөнер кәфенлеген...
Тезләнеп, тәүбә итмәсәң,
Жаның тик тәмуғ күрер.

Мохтар.
Вәгазьлә, шәкерт, вәгазьлә
Төшендереп бир төшен...
... Шайтанның кызыл туенда
Кияү имеш, мин – ишең?!
... Уеннарына кушылдым
Һич уйнап түгел – уйлап.
Күкләр илем тәкъдиренә
Тоташ төн сызып куйган...
Үтмәс төннең салкын сүле
Көйдерде гөлләрәмне...
Көтмәгәндә «хөрлек» сүзе
Төнге ярып күкрәде.
Сансыз, хокуксыз кавемнәр
Салкын көзнәң таңында
Уяндылар бу яшеннән
Көйдергеч ялкыныннан.
«Очкыннан учак кабынды»,

Бар Жиһанны ялмады...
 Ачларның ачы ачуын
 Тыяр чама калмады...
 ...Гарасатның уртасында
 Ут йотып калдык ласа.
 Шайтан туге, дисең дә Син,
 Өгәр төптән уйласаң,
 Шайтан туеннан арыну
 Иде бар теләгебез:
 «Изелгәннәр, берләшегез!» –
 Дип дәште әләмебез!
 Шәкерт.
 Теләк, ният изгелеге
 Раслана гамәлләрдә...
 Сезнең бөек ниятегез
 Ни бирде адәмнәргә?...
 Астын өскә китердегез
 Гөлбакчада Жир шарын –
 Чиктән чыгып тилердегез –
 Шайтан туге, дими, ничек
 Атап буладыр тагын.
 Мохтар.
 Гөлбакчаларда гамь табып
 Кинәнде байлар гына.
 Ач-ялангач бар гавамның
 Карамый ай-ваена,
 Мәй эчтеләр, май чаптылар –
 Узынып азындылар.
 Без түгел – алар үзләре
 Үч утын кабыздылар...
 Ата-баба корган нигез –
 Килмешәкләр, баскыннар
 Басып кереп таладылар,
 Адәмнәрен астылар –
 Без түгел, алар үзләре
 Кан үчен кабыздылар...
 Тигезсез яралган дөнья –
 Тигезләп маташтыкмы?
 Пәри башка, жен башка, дип,
 Күрәләтә шуларның без
 Туенда саташтыкмы?
 Шәкерт.
 Кан үче түләнә кан белән,

Үченнән чигенгән – саваплы...
 Кан коеп күпме жан киселгән,
 Жанны кыеп, жәллад исергән:
 Жәлладка кулдаш булганнар
 Тәүбә итми торып барыбер
 Хак каршында катгый жаваплы.

Мохтар.
 Тәүбә коткарыр газаптан,
 Газраил сузса кулын...
 Син озатып барырысыңмы?
 Дәшми басып калырысыңмы,
 Табалырыммы юлын?
 Шәкерт.
 Үзең ничек уйлайсың?
 Мохтар.
 Уйлар белән тулган –
 Тубалланган бу башым.
 Тәүгә күрешүдә үк
 Таныдым сине – гомеремнең
 Юлдашын!
 Син – үзем ич!
 Шәкерт.
 Мине танийсың?
 Димәк, өметсез түгел хәлем...
 Йә, күтәрел, күтәрел,
 Бас, янәшәмә килеп.
 Таң намазы якынайтыр
 Раббыбызга сине.
 Йә, күтәрел:
 – Ашһаде Аллаһы
 Илаһы иллаллаһы...
 Мохтар. (Тезләнә.)
 Әшһәдү әннә
 Мөхәммәд әр-Рәсүлүллаһ!
 Шәкерт.
 Лә илаһә Илләллаһә
 Мохтар.
 Мөхәммәд әр-Рәсүлүллаһ!

*Музыка. Фәрештәләр сәхнәгә
 кереп тула. Алар сихри яктылык
 астында «биш».*

Пәрдә.

Алтынчы күренеш.

Агыйдел яр буге. Жайге кич. Учак янында Илдархан, Искандар, Мохтар.

И л д а р х а н .

Тояк жылытыр өчен дә
Атна йә ун көн кирәк.
Турайгырыңны бәйгегә
Чыгармыйсың син нигә?

И с к а н д а р .

Бәйге – комарлы уен ул,
Мин гөнаһыннан куркам.

М о х т а р .

Тулпарларны араннардан
Син азмы киттең урлап?
Искәндәрне куркак! – диеп
Ишеткәнем булмады бер,
Кемнән дә булса хурлап...

И с к а н д а р .

Минме – карак, тоттың мәллә? –
Күрәләтә ялган бит...

Мин урламыйм – алар үзе

Мине чакырып ала бит.

Кем инде очар-тулпарын
Аранда ябып тотар?

Мин урламыйм – азат итәм,

Тулпарларны коллыктан:

Көнозын кешнәпләр дәшә,

Зарыгып көтә төнен.

Шатлыктан күзе яшьләнә

Янына житкәч кереп.

Муенын сала инемә –

Чыгармый бер тынын да.

Ашкынып тибә йөрәге –

Эзер томырылырга!..

Мин аларны азат итәм –

Куам иркен далага...

Эш атларына тимим мин –

Кагылмыйм алашага...

И л д а р х а н .

Ир, ат тәкъдире бер баудан,

Бер каештан ишелгән.

Иярле аты өстендә

Ир яулаган илләрне...

Иярсезгә камыт киеп

Сөрдергәннәр жирләрне.

Ат бәясен белгән ирләр –

Бастырмас буразнага...

Ишәк, үгез жигелергә

Жирдә азмы аларга?

Иярле атын жуймаса,

Эзләр, табар килерен.

Килере булганда гына,

Ир-ат тояр ирегән.

И с к а н д а р .

Сез белемле – аксөякләр.

Сотниклар-урядниклар –

Керәсез – лөгатенә...

Минем шадра акылыма,

Кытыршы гадәтемә

Яраклашканы бердәнбер –

Ат урлап китү генә –

Атны

Ирекле итү генә...

Атлар ирекле булганда,

Мин ирекле – күрекле!

М о х т а р .

Үзең дә инкаръ итмисең:

Рәхмәт, Искәндәр карак!

Килер заман: сурәтеңне

Түр почмагына менгереп

Чукунырлар, шуңа карап:

Ул, дип, ирекле карак,

Ул, диеп, Изге карак!

И с к а н д а р .

Чукунырлар. Чукунуның

Үрнәген син күрсәттең.

Жиде яттан хатын алып,

Нәселеңне чүпләттең.

Кыйблаң кайда, өммәтең?

М о х т а р .

Менә ничек уйлыйсыз Сез,

Ничек хөкем итәсез?

Күрәләтә ялган бит.

Инде Поп-Атакай гына

Итәсегез калган бит.

Киленегез – Елизавета

Динебезне кабул итте...

И с к а н д а р .

Йә-йә, кызма, куырма,

Бар, чумып чык Иделдә...

Аргы яктан ура йөзеп

Чыкмасаң да кирегә,

Зурдан булмас югалту.

Атказанган артист, имеш...
 Монда Атның ни эше?
 М о х т а р .
 Эше шунда,
 Атказанган булу өчен
 Ат урлау хажәт түгел...
 Кай жәйләүдә жәйли атың?
 Кайсы күлдән су эчә?
 ... Дин-өммәт мәсьәләсендә
 Дәшмәвең хәерлерәк.
 Камали йортында синең
 Тәреле кәнтәйләреңнән
 Елизаветам-Жәмиләм,
 Валлаһи, өммәтлерәк.
 И л д а р х а н .
 Житәр сезгә, сүздән ботка
 Пешереп маташмагыз...
 Ат белән хатынны, Мохтар,
 Ел үтми мактамагыз,
 Дип әйтер иде әткәң...
 Искәндәр агаң үчекли,
 Ул үзе чи интриган
 Кинаяләп, чукуп алу
 Икегездә шыплап тулган.
 Өммәт, дин – Аллаһ хозуры
 Сәясәттән өстен ул...
 Сәясәт – төпсез сазлыктыр:
 Аягыңның очы тисә –
 Суырып аска өстери.
 И с к ә н д ә р .
 Сәясәт – Илдархан белән
 Минәргә базар инде...
 Синең базарың – сәхнәдә:
 Уйныйсың да уйныйсың...
 Кимен бер дә куймыйсың.
 Мөтәләрнең тамырында
 Булганмы синдәй маймыл?
 М о х т а р .
 Булмаган,
 булмаган нәсел-ыруда
 Юлбасар, караклар да...
 И с к ә н д ә р .
 Аюны тотып кыйнарлык
 Гайрәтең була торып,
 Мир көлдереп йөрисең...
 Хәер, кем арбасына утырсан,
 Шуның көен көйлисәң.
 Кем чанасына жигелсәң,

Шуның йөген тартасың;
 Ятлар йөген тарта-тарта,
 Атказанган татар син...
 Гаепләмә, энекәш.
 Мин түгел сиңа тиндәш...
 Сине бик һавалы, диләр,
 Патшаларга, ханнарга
 Тиңлисең икән үзән.
 Бездәй ат каракларына
 Юк икән әйтер сүзең...
 М о х т а р .
 Ник булмасын? Тинчуринның
 «Зәңгәр шәл»ендә
 Ат карагы – нәкъ үзең!
 И с к ә н д ә р .
 Тинчурин да ат тотамы?
 Кайда, күпме атлары?
 Ник мин белмим, беләләрме
 Ул тирә ат караклары?
 И л д а р х а н .
 Тинчурин – театрда баш уенчы.
 Ул – Мохтар Мутинның
 Уенын корыштыручы.
 Драматург язучы ул –
 Язганы – тоз-борычлы.
 Атлары бармы, юкмы –
 Сәхнәсендә атказанган,
 Ат уйнаткан артист ул.
 И с к ә н д ә р .
 Димәк, минем хәлләремне
 Ул белә инде күптән?
 И л д а р х а н .
 Кемнәндер, шәт, ишеткән...
 И с к ә н д ә р .
 Атказанган атсыз булмас –
 Төзәлмәслек бу хата...
 Атсыз яугирне кем, диләр –
 Жәяүле ир – пехота.
 Төзәтү кирәк булыр:
 Тинчуринга миннән бүләк:
 Тояк тойган Турайгыр!
 М о х т а р .
 Менә, менә, сизәсезме?
 Мотлак – керә азартка.
 Сәхнә, агам, бу дөньяның
 Ябагасын кыра-кыра,
 Тарый-тарый тазарта...

И л д а р х а н .
 Ызгышмагыз, вакыт кыса,
 Калмады бер буш ара.
 Иртэнге пароход белән
 Күтәреләм Уфага.

И с к ә н д э р .
 Күргән кебек тә булмадык...
 Ник шулай ашыгырга?
 Казан – Уфа хәлләрен дә,
 Тын житми сорашырга...

И л д а р х а н .
 Казан кайный, Уфаның да
 Астыннан ут йөртәләр...
 Ике туган бер-берсеннән
 Бизенгәнән көтәләр...

И с к ә н д э р .
 Ничек шулай була инде,
 Кемгә житми ни-нәрсә?

И л д а р х а н .
 Шул сорау телә мине дә...
 Сәбәбе аның юк та...
 Менә сез ике бертуган –
 Дәгъваларыгыз күктә...
 Нидән ызгыштыгыз әле:
 Ямьсез гаепләр тактыгыз,
 Йөзгә чи яра яктыгыз,
 Сәбәбен күрмим юкса?..

М о х т а р .
 Дуслык, тигезлек, туганлык –
 Кешелекнең хыялы.
 Тигез яратмаган Ходай,
 Чуарлаган дөнъяны.
 Дусларың шәпләрме, дисәң –
 Дуслар шундый төстәрәк:
 Берсе суга тез астына,
 Берсе үрелә өскәрәк...
 Дуслык-туганлыкка килсәк,
 Туган туганын рәнжетә нидән?
 Белә чөнки аның кичерәсен...
 Ник дус туганнан якын ителә –
 Белә торып агу эчерәсен.

И л д а р х а н .
 Хак сүз... әйе,
 Дусның да буладыр
 Туганыңнан якыны...
 Туганлык – мәңгелек:
 Тирәндә тамыры...

Дуслык – ул әшнәлек,
 Сәясәт уены ул – дуслык,
 Ни хикмәт – дуслыкның
 Хыянәт ахыры?
 Туганына туры әйтеп,
 Туганына яраса –
 Шул булыр имәндәй ныклык!
 Туганының малына,
 Дәрәжәсе, данына
 Туган күпсенеп караса –
 Йогар үтмәслек хаста!..
 Мең яшәр имән авар,
 Иленә килер коллык!..

И с к ә н д э р .
 Сез – белемле, аксөякләр,
 Сотниклар, үрәтникләр.
 Сәясәтнең дә керәсез
 Асылы-лөгәтенә...
 Мин үземчә аңлайм, тоям:
 Сәясәт – һични түгел, мал бүлеш...
 Алдап-йолдап каптырмакта күп
 өлеш...
 Алып–откан, биреп–оттырмаган юк,
 Алмасаң да, бирмәү хәстәрен
 белеш...

И л д а р х а н .
 Сәясәтне дәрәс аңлайсың,
 Минемчә дә – нәкъ шулай.
 Бу дөнъя яратылышыннан
 Алыш-бирешкә кулай...
 Мал гына түгел, базарда
 Ирләр, илләр сатыла –
 Ахырда бары да – коллар...
 Урлап киткән тулпарың да...
 Барыбер кол – ирексез.
 Сатып алынган малың да,
 Түгел ирек билгесе.

И с к ә н д э р .
 Ничек шулай була соң ул?
 Кемгә житми ни-нәрсә?
 Атам – Исхак әйтер иде...
 Дөнъялыкта бар рәхәтне
 Юк һичкемнең күрәсе...

И л д а р х а н .
 Жир бүлэләр, биләмәләр
 Житми бүре-аюга...
 Банклары бүселсә дә –
 Барысының дөнъялыкта

Килә арыслан, нич югы
Юлбарыс булып карыйсы.
М о х т а р .
Безне ишәк, дөя хәленә
Төшермәкчеләр алар,
Көне-төне эшләтеп...
Акылы төштән соң кавемгә
Кайчан булса, булырмы
Терсәкләрен тешләтеп?
Уен, диләр, уен гына
Түгел шул максатыбыз.
Кояш батты, сүнмәде ич –
Таңнан калкыр ул, балкып...
Кояш – мәңгелек шәмебез.
Шуңар тиң – Иманыбыз.
Ут белән уйнамыйбыз без,
Иманыбыз яктысында
Халкыбызны
Хак юлга чыгарырбыз.

Исхак килеп керә.

И с х а к .
Искәндәр, Киндер күлендә
Табарсыз, дигән иден...
Дөнья бетереп эзләдем,
Күрмисезме әллә Сез,
Таңның атып килгәннән?
И с к ә н д ә р .
Куырма, Әткәй, кайсының
Күкрәгенә сөт тулган?...
Ут йоткандай килеп життең,
Әйтерсең, жәйләүләреңнән
Атларың кемдер куган.
Кайчан шулай утырырбыз
Без бит, бик якын туган...

И с х а к .
Атларны әгәр кусалар,
Син алырсың кайтарып...
Монда токмач куера...
Ике карачкы урамны
Көнозыны саклады...
Фәйрүшәдән сорашканнар
Кемнең кайда торганын.
Илдарханның яраннары
Дип уйлаган Фәйрүшә.
Баксаң, эзләп килгән алар
Үзләренең корбанын.

И л д а р х а н .
Аңлашыла... Аңлашыла,

Озакларга ярамый...
Үзем өчен Сездең нич тә
Хәсрәтләргә салалмыйм.
Сизелмәде дә гәпләшеп,
Жәйге кичнең узганы.
Әжәкүлгә – пристаньга
Кичекмәстән кузгалыйк...

И с х а к .
Ике аягыңның берсен дә
Атлыйсы булма анда.
Көткәнең мәгълүм аларга
Пермь пароходын таңда.

И с к ә н д ә р .
Туктале, Әткәй, куырма,
Ике шымчыдан өркеп,
Куак астына посулар
Мутиннарга хас түгел.
Әжәкүлдә көтәләрме?
Йә, хуш, көтә торсыннар...
Ничек булып, Агыйделдә
Аларны коендырсам?...
Хәтта калыкмаслар кабат,
Муенына таш ассак?...
Исхак Мутинның куышын
Камап кармалаучылар
Булмады моңарчы –
Моннан соң да булмас ул.

И л д а р х а н .
Тынычлан, Искәндәр, тынычлан!
Бу түгел качыш уены...
Бу, туган, сәясәт – үч алу...
Хәтерлисеңме
Унсигезенче елны?
Син безнең гаскәргә өч йөз баш
Аргамаклар куып китердең...
Атларың – лачыннар – очтылар,
Жилләрең урталай кистеләр,
Уралдан Донбасска життеләр.
Үзебезгә алган ирекнең
Хакын түләтәсе иттеләр...

И с к ә н д ә р .
Турайгырым аран көтә,
Тоягы басканын тоярык...
Канаты куәтле, ул – лачын.
Юлдашың, кулдашың булырмын,
Әйдә, күз күргән якка качыйк!..

М о х т а р .
...Күз күргән якка китик:

Теләсәң – Иерусалимга,
 Теләсәң – Истанбулга...
 И с х а к .
 Кемгә ни әйттең, Мохтар?
 М о х т а р .
 Үзем белән үзем шулай
 Сөйләшәм кайчак, Әткәй!
 Качып йөрү юлбасарлар,
 Каторжаннар гадәте...
 И с х а к .
 Качмыйча да калалмассың –
 Якаңнан бер тотсалар...
 И с к ә н д э р .
 Ике уйларга калмаган...
 Иярлик тә атларны...
 Таң атканчы кузгалыйк.

Шулдыр тәкъдиргә язганы.
 Безне көтә чиксез дала –
 Доя талы, кылганнары...
 Их, тойдыгызмы беркайчан
 Иреген иркен даланың?
 И л д а р х а н .
 Атланык та атның, һай, биленә...
 Юлга чыгыйк, агам, уратып.
 Уфаларга жәһәт без кайтыйк.
 М о х т а р .
 Рәхмәт сиңа, мең рәхмәтләр,
 Илдархан туганыбыз.
 Син – туганлык дәүләтенәң
 Күгендә кояшыбыз!

Бары да сәхнәдән чыгалар.

Пәрдә.

Жиденче күренеш.

М о х т а р .
 Укып чыктым – йокым качты
 Көпә-көндез шартлау булыр,
 Яшьнәү булыр – ут чәчәр...
 Әле татар сәхнәсендә
 Булмады мондый эсәр:
 «Жырлый-жырлый
 Ил елый, – дип,
 Чаң сугасың бит, Кәрим,
 Елый-елый жырлаталар,
 Күпме түзәргә мөмкин?...
 Син – даһи Тинчурин,
 Йә, башлыйбыз кайчан?
 Азакка күчермик,
 Мин эзер бүгеннән...
 «Ил»не бөтен ил көтә?!
 Т и н ч у р и н .
 Башларбыз башлавын –
 Башлар сау калырма?
 Яшермим – бик өркетә...
 М о х т а р .
 Ник калмасын? Башкалада
 Хуплыйлар яңалыкны.
 «Искене төртеп аударып»,
 Бастырыйк яңа, ныкны!
 Т и н ч у р и н .
 Үзем өчен түгел, Мохтар,
 Шикләрем-шөбһәләрем...

Хөрлек-Ирек-Тигезлек
 Шигаренә кимеп бара
 Ышанычым, өметем...
 Ничә гасырлар көттек бит,
 Без шушы көн килерен –
 Котылгысыз тәкъдирмени:
 Дәүләтсезлек, илсезлек?
 М о х т а р .
 Дәүләтсез дә Ил булала, уйласаң,
 Милләт дигән «мин»легеңне
 жуймасаң...
 Т и н ч у р и н .
 Ил булала, динен, өммәтенә,
 Иман хилафлыгыңа юл куймасаң.
 Йә, без кемнәр сиңең белән? –
 Уенчыклар, уенчылар – уйнасаң...
 М о х т а р .
 Шик-шөбһәләрең ишәйгән?!
 Т и н ч у р и н .
 Күрәләтә күрми торалмыйм...
 Килмешәкләр килеп, күпме кирәк,
 Көлделәр бездән, и кардәшәм.
 Күзгә карап, килерне кистеләр –
 Мал, дан жыйдылар хәрамләшеп.
 Алар эмере белән кояш чыкты,
 Ай тотылды алар кушканга.
 Кардәш-ыру берсен-берсе чакты,
 Аяк асты тулды куштаннар.

Дәүләтсез ил – канатсыз кош,
Башсыз яу – күрере инкыйраз.

Мохтар.

Өметсез – шайтан ул, Кәрим,
Яз, дидем, яз шуларны!..
«Ил» фажигаң – башсыз яуга,
Ышанам: баш куярлык!

Тинчурин.

Культпросветнарком күмәк
хезмәтне

Күтәрергә чакыра...
Массовиклар массаларның
Сыйнфый аңын арттыра...
Илдәге бөөк эшләргә
Тик буржуа калдыклары,
Астыртыннар арт бора...
Цензор күзе дүрт тарафтан
Көн-төн күзәтеп тора...
Сизәсезме, Мутин Мохтар,
Икебезнең баш өстендә,
Иблиснәң үткен кылычы
Күптән эленеп тора...

Мохтар.

Шик-шөбһәләрең ишәйгән,
Курку белмәс мишәрем...

Тинчурин.

Искәндәр агаң байларның
Йокысын качыргандыр.
«Зәңгәр шәл»дә ат карагын
Бик тиз таныгансыңдыр...
Куркусыз ат карагының
Һөнәре – олы сәнгать...
«Кара» күзе тора «ак»тан
Тора төн «кара»сыннан.
Затлыдан-затлы атларны
Ачып аратасыннан,
Урлап качу – каһарманлык,
Дан-шөһрәт казанырлык...
Беләм, Мутин, яшермим дә,
Юк миндә андый батырлык...

Мохтар.

Безнең кулда каләм каләбе,
Мөнбәребез – сәхнәдә...
Сүз кодрәтен әлегәчә
Жиңә алмый бернәрсә дә...
«Ил»не язуың, Тинчурин,
Бел, тиндәшсез батырлык...

Мәрткә киткән милләтеңне
Чаң сугып уятырлык.

Тинчурин.

«Безумству храбрых
Поём мы славу...»
Милләтне уятасы юк,
Милләт йокламый, Мохтар,
Синең белән миннән милләт
Күбрәк белә мотлак...

Мохтар.

Шик-шөбһәләрең ишәйгән –
Уенда ни, мишәрем?

Тинчурин.

Шик-шөбһәләрем ишәйде –
Ишәйде – ишәйттеләр...
Өрекмәстән өркерсең –
Йә, Шамил Усмановны
Жәлладлар нишләттеләр?
Айлар буге кыйнап-изеп,
Тәгаен имгәттеләр...
Мәжбүриләп: «Имзаң куй да
Дошманлыгыңны таны», – дип,
Кулына каләм тоттыргач,
Ничарасыз бичара
Манган да очлы каләмен
Агулы карасына –
Күзләрен чәнчеп агызган,
Шуннан чумган мәңгелекнең
Үтмәс төн карасына.
...Үз күзен үзе чыгарган,
Яла ягып, һич беркемгә
Имзасын салмасынга...
Шулмы, Мохтар, яңа тормыш,
Сыйнфый көрәш асылы?

Мохтар.

Көрәш булмый корбансыз...
Сәнгать булмый корбансыз –
Без шуңар хөкем ителгән.
...Милләт йокламый – хак сүз,
Әмма милләт сәяси аңсыз...
Куып жибәр шөбһәләрең,
Без әле тере, әле күзле.
Сәхнә – мөнбәребез барда
Югалтмыйк үзебезне...

Тинчурин.

Милләтнең сәяси аңы
Томаланган, дисеңме?

Бу да ялгыш карашың...
 Милләтнең хәтерә, Мохтар,
 Мәңгелек моң-зар аның.
 Онытмый, хәтерли милләт
 Сатылган морзаларны...
 М о х т а р .
 Милләткә шуны күрсәтик
 Сәхнәбез мөнбәрәннән!
 Т и н ч у р и н .
 Милләт, өммәтнең үпкәсе
 Хыянәтче морзаларга.
 Сизәм, тоям, беләм, Мохтар,
 Тагын йөз ел үтмәсен...
 М о х т а р .
 Нидән шундый өметсезлек.
 Әйтсәм эйтим дөресен:
 Ышанмыйм сиңа, Тинчурин...
 Син пессимист түгелсең?!
 Т и н ч у р и н .
 Тарих кабатлана, диләр,
 Йә, ни бирде түнтәреш?
 Иртән жирләр өләштеләр,
 Кичен жыеп алып барысын,
 Никтер күмәкләштеләр.
 Кандыр буйларына барып
 Кайттың Сәйдәшев белән...
 Милек – иманасыз калып,
 Коллык камытын кигән дә
 Көнен ялгап төненә,
 Ил йөген тарта халык...
 Халык мәшгуль эш белән –
 Эшенә – кукиш менә!
 М о х т а р .
 Соң шул хәленең сәбәбен
 Төшендерик миенә:
 Т и н ч у р и н .
 Төшендерү – ниемә?!
 Төшендерәсе юк, Мохтар...
 Яңа тормыш дигәнә
 Таланганны бер таратып,
 Бүлеп алу ғынадыр.
 Ул анык белә үзенә
 Шымытыр башы тиясен.
 Яңа байлар, түрәләр
 Гөмбәдәй үсеп чыгар.
 Әйткән иде диярсең...

М о х т а р .
 Нидән шундый өметсезлек?..
 Күзеңә күренәме әллә
 Гел кара төсләр генә?..
 Т и н ч у р и н .
 Күренгәнә куе шәфәкь...
 Әнә офык читендә
 Болытларга ут капкан...
 Әллә кояш баткан,
 Әллә таң аткан.
 Бераздан шәфәкь кызыллыгы
 югалыр эреп
 Көнгәме, төнгәме?
 М о х т а р .
 Кем белми шул хакыйкәтне?
 Туар көн – төн артында...
 Т и н ч у р и н .
 Кыйбласызларга, имансызларга
 Кай яктан чыкса да кояш,
 Барыбер:
 Аркаларын жылытырга
 Борылып яту да житә...
 Күнелемне сискәндерә
 Офык читендәге шул шәфәкь:
 Яумасмы кызыл кар жиргә?
 Динсезлек, фәхешлек
 Чирен йоктырган жиргә?
 М о х т а р .
 Милләттәшем-кардәшем,
 Мондый төшенкә хәлеңне
 Күримче соң мәртәбә...
 Т и н ч у р и н .
 Милләт, милләт – милләтсезлек.
 Өммәт, өммәт – өммәтсезлек.
 Искене сүтеп, яңаны
 Төзибез диеп,
 Без динсез, милләтсезме?
 Без кемнәр, бу нинди замана?
 М о х т а р .
 Сандагына салып таптап
 Сытты ғына замана...
 Мыскалында сатып ваклап,
 Мыскыл итте замана.
 Бөгеп куйды, йә сындырды,
 Тез чүктерде замана.
 Шәрә иманың өстенә
 Печ иттерде замана.

Манкорт бүреген кигертеп,
 Тилерттерде замана.
 Имансыз һәм иманасыз
 Көн иттерде замана.
 Дәүләтсез-Илсез калдырып,
 Кол иттерде замана.
 Т и н ч у р и н .
 Кайчан җавап тотар заман
 Житәр сиңа, замана?
 М о х т а р .
 Шул сорауларны күтәреп,
 Жавабың яздың, Кәрим,
 Жәһәт чыгарыйк сәхнәгә,
 Бернәрсәгә карама.
 Т и н ч у р и н .
 Мәрткә киткән милләтне
 Тукаев та уятты...
 Уятты да үзе генә
 Кабергә кереп ятты.
 Милләт йокламый ул, Мохтар,
 Милләт – илнең эш аты.
 Тоягы тойган чагында
 Атны булмый йоклатып...
 ...Кичен вокзалдан Донбасска

Оркестрлар уйнатып,
 Ун мең ирне озаттык –
 Милләт йокламый ул, Мутин,
 Шахтада күмер чаба,
 Тайгада урман кисә,
 Тау күчерә, юл сала.
 Милләтне атка менгереп,
 Тагы яуга чыгарыйкмыни?
 М о х т а р .
 Елый-елый җырлаганын,
 Җырлый-җырлый елаганын
 Күреп чыдарлыкмыни?
 Т и н ч у р и н .
 Чыдасы калмады инде,
 Өметне болыт япты...
 Тыңла, Мутин, таңнан торып,
 Син укыган «Ил»не бүген
 Мин... утка... яктым!..
 М о х т а р .
 Син ни сөйлесең, эзи...
 Син, син бүре тиресе ябынган
 Аңгыра сарыкмыни?

*Кәримне якасыннан алып селки.
 Музыка. Хор җырлый.*

Пәрдә.

Сигезенче күренеш

Шул ук сәхнә. Баянгалы керә.

М о х т а р .
 Син. Син?
 Йолкыш шымчы... шәүлегән?
 Бер эшең юкмы әллә,
 Койрыгыма тагылып йөрисең?..
 Курыкма, йә, бас каршыма...
 Ниләр беләсең килә?
 Б а я н г а л и .
 Беләсен беләбез инде.
 Хәтта үзең белмәгәнне
 Беләбез бүген анык:
 Жиде буын тамырыңны
 Чыгардык без актарып...
 Мөтә бабаңнан башланып,
 Сөз лакее патшаның...
 Старшина, үрәтникләр,
 Земскийлар – бар да сез?..

Акмый да, таммый да безгә
 Бу дөньяда бар да сез.
 М о х т а р .
 Сөйлә, сөйлә.
 Йә, тыңлыйм мин.
 Телисеңме, рөхсәт итәм
 Сугарга яңагыма.
 Кил тарсынма, тип эчемә,
 Ал, син, йә ал бар үчең!
 Килмисең – куркасың, димәк,
 Чамалыйсың
 Яралы бер арысланның
 Ун сарыкны ботарлап
 Атарга җитәр көчен...
 Б а я н г а л и .
 Телең – борыч,
 Сүзең – селте,

Үзең – тәкәбберләр тәкәсе...
 Үзең тиң беркемне дә
 Күрергә теләмисең?
 Яралы арыслан, имеш:
 Хәлдән таеп, саташып
 Кем аунап ята, – дисәм...
 М о х т а р .
 Йә, курыкма, яныма кил,
 Бармагымның очын да
 Тидермәм маңгаеңа –
 Гозерең әйт, кычынма!
 Б а я н г а л и .
 Юк гозерем,
 Булмасын да...
 М о х т а р .
 Хуш!..
 Минем бар сиңа гозерем...
 Сиңа – сиңең ишең
 Сәлим Туманскийга...
 Яшерми әйтче дөресен,
 Сәләтсез, хажәтсез килеш
 Ничек ачып кердегез сез,
 Театрның ишеген?
 Б а я н г а л и .
 Безне сезгә күчерделәр
 Эшчеләр клубыннан.
 Сыйнфый, сәяси аңыгыз
 Искереп тутыгудан
 Саклар өчен...
 Театрда төп вазифам –
 Күз-колак булуымда.
 М о х т а р .
 Син моны миңа –
 Мохтар Мутинга
 Курийкмыйча әйтәсеңме?
 Кил бирегә, якынак –
 Кулым житми тотарга...
 Б а я н г а л и .
 Яралы арыслан, имеш –
 Ун сарыкны ботарлар...
 Ботарламый тор әле –
 Йотам дисәң сөякләрем
 Тамагыңа тыгылыр...
 Синнән курыккан туннарны
 Салып яндырдык утка.
 Сүлең төшкән табаныңа,
 Инде безне куркытма...
 Китәр сәгатәң суккан...

М о х т а р .
 Карале, нинди гайрәтле син,
 Йә, нидән калдың туктап?
 Китәр сәгатемдә белим
 Дистә ел аяк астымда
 Буталып йөргән шымчы,
 Ач күземне, кемнәр мине
 Шул хәлгә төшерүче?
 Б а я н г а л и .
 Сакланганны саклармын дип,
 Әйткән Аллаһ бабабыз...
 Дәүләтне саклаучылар без...
 Дәүләтле – өлкән агабыз...
 М о х т а р .
 Минем өчен дәүләт – гаиләм...
 Сиңең Баян,
 Гаиләң дә юк, юк йортың...
 Чынында син бу дәүләтнең –
 Эшлексез соры корты...
 Дәүләтне саклаучы, имеш –
 Шыр кысыр булган килеш...
 Йә, кайчаннан ялчысы син,
 Шымчыларның шымчысы?..
 Калма туктап, ярты юлда,
 Азаккача ачыл соң?
 Б а я н г а л и .
 Ханнар, патшаларны уйнап,
 Күпме йөрдең сәхнәдә?
 Бөек трагик Мохтар Мутин,
 Идарәчеләр хакында
 Белмисең бернәрсә дә?!
 Хакимият – хөкемият,
 Ягъни хөкем иясә!
 Хөкемгә тартмый тор, дисә,
 Дәүләтенә ябырылып,
 Белә кемнәр киләсен.
 Хакимият дилбегәсе
 Каеш түгел – тимердән...
 Хакимлеккә ихтыяры
 Тимердәйләр килерләр...
 Үзең патша, корольләрене
 Күп уйнадың, лабаса.
 Мине кысыр дип кимсетеп,
 Сиңа әллә май үсә?
 М о х т а р .
 Йә, үпкәләмә тагын,
 Белмим ничек дәшәргә,
 Дәүләтне яшәтәм дип,
 Яла ягып яшәргә?

Зинданга ябылып, кемнән
Саклыйсың хөкемдарны?
Гозерем дә юк, дисең...
Минем соңгы сәгәтләрәм...
Үзеңнең бу жәһәннәмнән
Котылып жаен бармы?

Б а я н г а л и .

Гозерем юк.

Бер гаепсез мине дә
Монда кертеп яптылар...
Дошман шпионы дигән
Яман ярлык тактылар...

М о х т а р .

Күпме шпион булырга
Мөмкин бер театрда?

Б а я н г а л и .

Тинчуринның үзен хәтта
Шпион дип таптылар.
Икебезне ике атна
Салкын базда тоттылар.

М о х т а р .

Тинчуринны, Кәримне?
Ышанмыйм, ялган, ялган.
Синең сүзең, Баянғали,
Уйдырмага буялган...

Б а я н г а л и .

Уйдырмалы уеннарны
Син уйнадың сәхнәдә...
Безгә куелды тәгаен
Бурыч бу мәсьәләдә:
Сине – Туманский сатты,
Икеләтә көндәшең.

Ул хәзер инде – өстә...

Үзе киткәнче житкергән

Хәбәрән минем өстән...

Тинчура белән бер очтан

Алып китеп яптылар...

М о х т а р .

Йә, йә?

Б а я н г а л и .

Теге чакта

Тинчурага синең хакта

Шаһит бул дип,

Куелды катгый таләп!

М о х т а р .

Йә, йә?

Таләп-вәгазь генә түгел...

...Газапландымы озак?

Б а я н г а л и .

Авызы булды йозак.

Таптадылар, изделәр...

Тагын ике атнадан

Караңгы төн уртасында,

Яланаяк кар өстендә

Икебезне тоттылар.

Авызы булды йозак.

Кәримне шул төнне аттылар...

Миннән

Тинчурин танымаган

Синең чын йөзеңне –

Шпионлыкны таныттылар...

М о х т а р .

Менә бит ничек...

Кәрим, Кәрим,

Даһи Тинчурин!

Димәк, ул син,

Баянғали!

Минем – каберчем?

Б а я н г а л и .

Үзең тиңләп, һичкемне

Күрергә теләмәдең.

Тигезләде, тиңләдеме

Советның төрмәләре?

Сәхнәдә түгел, төрмәдә

Менә тиңнәр хәзер без.

Син Мути́н буржуа булсаң,

Мин – чын халык вәкиле...

Син – минем сыйынфый дошманым...

Онытмадым, хәтерлим.

Имеш, тиң түгел хәзер без.

Зинданда тиңнәр булсак та,

Бер-беребезне юк итәргә,

Үтерергә эзер без?!

М о х т а р .

Кәрим, Кәрим Тинчурин,

Кичерә алсаң, кичерә күр.

Котылгансың бу коточкыч

Жәһәннәмнең чиреннән...

Калды санаулы сәгатем

Дөньялыктагы уенның.

Кузаллый ала идекме

Шушындый эпилогын?

«Очкыннан ялкын кабынды

Хөрлек, тигезлек», диеп,

Ташландык янган утка...

Безне гавам хупламады.

Бер Аллаһы якламады –
Куйды хурлыклы нокта...
«Тигезлек, хөрлек!» диеп, без
Уяттык та милләтне

Иблискә ияртеп тәмам,
Имансызлап имгәттек...
Их, Кәрим, Кәрим Тинчурин,
Кичерерләрме безне?!

Пәрдә.

Тугызынчы күренеш

Зиндан. Идәндә яткан кеше янына Король Лир килә.

Король Лир.
Күрәм, азиат, синдәй үжәт
Бүтән юктыр бу жирдә.
Качып кит, дип, кисәткәнем
Колагыңа да элмичә,
Газапланып ятасың бит,
Айлар буге үлмичә...

Мохтар.
Кисәтүен кисәттең, Лир,
Инкаръ итмим һич менә...
Качып, кая китеп булыр?
...Син үзең дә минем белән
Хөкем ителдеңме әллә?
Жиде йозаклы ишектән
Киләсең дә керәсең –
Ничек күтәрдең келәсен,
Бер-бер серен беләмсең?

Король Лир.
Мин – Король Лир,
Хаким дә мин,
Хөкемдар да!
Тик мине хөкем итәрлек
Тумаган хөкемдарлар.
Син – азиат, курийкмыйча
Сәхнәгездә
Мине уйнарга алындың...
Ник соң уйнатмадылар?
Тигез юлда абындың:
«Король Лир – бердәнбер хаким
Илен-Дәүләтен таратып,
Хөкемгә тартылмаган.
Ул гуманлы, үз халкын ул
Канга һич батырмаган», – дигән
Сөальне өстәргә кем рөхсәт
бирде сиңа?!

Мохтар.
Кем булсын? Шекспир.

Король Лир.
Барысына үзең гаепле:
Кисәттеләр, шәт, сине –
Сөйләмә, диеп, сәхнәдән
Ул сонетын Шекспирның?!

Мохтар.
Үзең дә шуңар каршымы?

Король Лир.
Каршы түгелен түгел дә,
Катысы – сиңең башка...
...Төрмәдәге этләргә дә
Өч көн ач тотканнарын
Әле син белмисең дә.
Син аларга кичке ашка...

Мохтар.
Король Лир,
Син – Хан, Шаһ-Әмир!
Шекспирның сонетын
Сәхнәдән шәп бәрдемме?

Король Лир.
Рәхмәт, галижәнап Актёр!
Бу килүем соңгы мәртәбә...
Ничек диләр әле сездә:
Йә, тагын бер әйттерсәнә?!

Мохтар (*Шекспирның 94 нче сонетын укый*).

Кайсы хаким көчле кулларында
Явызлыкны тыйган – рухы өстен!
Кайсы тораташтай шөһрәт-данга,
Мактауга битараф чукрак төсле –
Чынында ул – бетмәс байлыгы да,
Идарәсендәге ил-дәүләтнең
Ул – үзе бер тиндәшсез хәзинә:
Иле – кодрәтле, үзе – дәүләтле!
Жәйнең гүзәллегә – гөлбакчада,
Һәрбер чәчкәсенә керфегендә!
Чүп үләндей кадерсезләнә гөл –

Бер тамчы тозлы яшь төшсен генә?!
Гөл тапталса явыз аягында,
Әверелә шайтан таягына.

(Автор тәрҗемәсе)

*Мохтар сонетны укып бетерүгә,
сәхнәгә уенчылар, хөкемдарлар килеп
керә. Алар арасында К.Тинчурин,
Шәкерт, Баянгалли, башкалар да бар.*

Т и н ч у р и н .

Ни сөйлисең, нишлисең,
Бетердең бит безне син?!

1 у е н ч ы .

Дистә еллар сәхнәдән
Корткычлык алып барды...
Инде килеп тотылды...

2 у е н ч ы .

Егерме ел фәкать аның
Көен көйләп торабыз,
Сәхнәбездә фәкать канлы
Уен гына корабыз!
Каршы әйтми һич югында
Шул Кәрим Тинчурин да...

3 у е н ч ы .

Жинүләрден жинүлەرگә
Алып бара партия,
Бәхетле тормышыбызны
Уйнаудан алар тыя...

Б а я н г а л и .

Без – чын халык вәкилләре,
Алар – пардан буржуа;
Алар ирекне буа...

Б а р ы с ы б е р г ә .

Кем аларга юл куя?

Б а я н г а л и .

Дошман бирелми икән,
Дошманны юк итәләр.
Безгә мәгълүм: кемнәр кемнең
Ачып керә капкасын...
Комиссарны сәхнәдән
Уйнаудан баш тарткансың...

1 х ө к е м д а р .

Сорыйбыз соңгы кабат.
Жигелдең кем арбасына,
Кем йөгән син сөйрисең?

У е н ч ы л а р .

Кемнең көен көйлисең?

2 х ө к е м д а р .

Халыкка каршы барып
Халыкка дошман гына...
Гаебеңне таны, хайн,
Тезләреңә төшеп ялвар –
Халыктан гафу сора.
Мәхкәмә сиңа соң кабат
Шундый мөмкинлек бирә.

Ш ә к е р т .

Әйт, Мохтар, әйт, яшермә;
Ишетсеннәр, белсеннәр:
Бөек Хөкемдар каршына
Әзерләнеп килсеннәр!

М о х т а р .

Соңгы сүзне әйтермен, шәт,
Хак каршына баскачтын.
Тезләнермен –
Бер Алладан
Ялварып гафу сорармын:
Кабат күзем ачкачтын...
Тезләнеп, гафу сорармын –
Шуңа газиз анамнан,
Халкым өчен шәһит киткән
Мин Илдархан агамнан.
Сезнең өчен дә сорармын
Ялварып, тезгә төшеп:
– Уенчылар, уйнашчылар,
Ялачылар, шымчылар,
Мәхкәмәче ялганчылар!
Ишетәсезме, гафу сорармын
Бер Хак каршында басып...
Бүген, бүген мин Сезне
Каһәрли генә алам...

М ә х к ә м ә ч е .

Ул бездән көлмәкче?

Тешләтегез телен,
Чыгарыгыз күзен,
Күземә күренмәсен...
Этләрне, этләрне
Ычкындырыгыз бәйдән.

Ут сүнә. Ябырылып этләр өрә.

Хор җырлый.

Пәрдә.

Унынчы күренеш

Зинданда Мохтар ята. Ул йокы аралаш саташа.

Баянғали аның янына килә.

Б а я н ғ а л и .

Ни хәлләрең, Мавр,
Йоклуйсыңмы?

М о х т а р .

Кайдан ис килә, дисәм,
И көткәнем – Газраилем,
Син үзең, үзең икән.

Кил, кил, утыр яныма,
Синнән дә якынарак зат
Монда инде табалмам.
Жаныма сары майдай ятар,
Миңа нинди хәбәр бар?

Б а я н ғ а л и .

Хәбәрем – соравым, Мавр.

М о х т а р .

Йә, сора, әйт гозерең,
Син бит Газраилем!

Б а я н ғ а л и .

Мәңгелек йокың алдыннан
Чукунып, дога кылдыңмы?
Ни әйтсәң дә, бергә булдың,
Бәхиллегеннән калдырма!..

М о х т а р .

Йокларга бик телім дә бит,
Йокы алмый – йокым кача.
Соңгы родемне уйнасам –
Таралып, жәелеп, бер
Йоклар идем ичмасам.

Б а я н ғ а л и .

Синең уеннарың, шөкер,
Уйналып бетте, Мутиң.
Минем дә ялга чиратым
Ишек артында көтә.
Ялга – диңгезгә китәбез.
Юлдашым – Елизавета...

М о х т а р .

Елизавета – Жәмилә –
Ха-ха-ха-ха??

Б а я н ғ а л и .

Елизавета – Елизавета
Йә ни бар шаккатырлык?
Хәзер йокларсың изрәп:
Чукунып, дога кыл да!

*Баянғали Мохтарның өстенә ялма
күтәреп килә. Котырынып, этләр
өрә башилы. Баянғали Мохтарны
ялма белән томалап үтерергә
тели. Берәздән Мохтар өскә чыга.*

Баянғали тынып кала.

М о х т а р .

Соңгы родем дә уйналды...
Уйнадым – күрдегезме?
Ник береgez дә дәмсиз:
Әллә сез дә, әллә сез дә
Буылып үлдегезме?
Беләм, беләм, Баянғали,
Син Газраил түгелсең.
Күктәге Газраил – фәрештә...
Жирдәгесен күрерсез:
Ул да түгел үлемсез...
Син жирдәге Газраилнең
Ач бурзае – эте син...
Соңгы родем уйналдымы –
Алдыйммы үз-үземне?...
Шамил Усманов шикелле
Чыгарыйммы күземне?
Кайда сез, әй, уенчылар,
Шамакайлар, самавырчы-
Комганчылар,
Хөкемдарлар, кайда сез?
Ник дәмсиз – телеgezне
Тешләттеләрме әллә?
Газиз Әнкәм – Мәрьям анам
Шәкерт-олан, кайда сез?
Карак агам, атам Исхак,
Ник дәмсиз, ни өчен?
Кайда син, нигә дәмсизең,
Дустым Кәрим Тинчурин?
Сез кайда югалдыгың,
Калдырмагың ялгызым?...
Сизәм, тоям, күрәм энә
Күктәге Газраил Фәрештә
Чакырып, кулын суза...

*Музыка. Сәхнәгә Шәкерт һәм
фәрештәләр керә. Сихри яктылык
астында алар дога укый.*

Мохтар.

Ник дәшмиләр алар, нигә?

Әйтегез соң тик бер сүз...

Нигә тилмертәсез мине,

Әллә инде бөтенләй үк...

Калдыгызмы сез телсез?

Шәкерт.

Алар телсез,

Телсез инде...

Мохтар.

Шәкертем, син биредә,

Рәхмәт Сиңа!

Шәкерт.

Үзеңә рәхмәт!

Чакырып алганың өчен.

Мине мәңгелек газаплардан

Йолып калганың өчен!

Мохтар.

Рәхмәт Сиңа, шәкерт...

Иң газаплы сәгатемдә

Янәшәмдә булганың өчен!

Беләгемә, күкрәгемә, күзләремә

Көч иңә. *(Ул торып баса.)*

Иншалла!

Таныдым Сине, шәкерт!

Син минем – сафтан-саф

Шәкерт чагым!

Шәкерт.

Хилафсыз иманыбызга

Шайтанның пычрак кулын

Сузарга өреkkән чагын...

Мин – синең тәнең – госелдә,

Жаның – Иманда чагың.

Мохтар.

Тыңлыйм, шәкерт, йә, тынма син,

Вәгазьлә син тагын да.

Тәнемнең арта егере,

Йөрәгемнең канатлары

Очамын дип кагына...

Мөлдәрәп тула жиңеллек

Чигенә газапларым...

Тоям ачыла капусы

Тау-таш баскан күгемнең...

Шәкерт.

Гомернең азалары...

Янәшәдә, кулсузымда...

Чигенер, юылып бетәр

Тәнеңнең бу сызлавы...

Догада булсаң гына,

Юату табар жаның...

Аңа берни кирәк түгел:

Догада булуйк бары!

Догада булуйк – әүвәле:

Тәүбә итик мең кабат!

Тәүбәсез укылган дога,

Охшап калыр тагын синең

Сәхнәдәгә дан-шөһрәтле

Шайтанлы уеныңа.

Уеннан туган Дан – елан

Уралып кереп утырып

Жаныңның куенына...

Мохтар.

Тәүбә, Аллам, мең тәүбә!

Тәүбә догасы укыла.

Фәрештәләр, шәкерт-Мохтарны

күтәрәп алып чыгалар.

Пәрдә.

Эпилог.

Шул ук караңгы сәхнә. Музыка. Сәхнәгә илаһи яктылык иңә.

Мохтар.

Әйләнә дөнья, әйләнә...

Ah, әйләнә, әйләнә бит.

Газиз әнкәм, жеп эрлисең...

Эрләнгән жебен дә шулай

Әйләнеп бәйләнә бит...

Газиз әнкәм, алларыңа

Башымны куйыймсана...

Пәһлевандай улың менә

Мәсхәрәдән хәлсезләнеп,

Дөньядан китеп бара...

Мәрьям ана.

Пәһлеван улым, Мохтарым,

Нидән борчу, моң-зарың?

Мохтар.

Әнкәм, күрмисеңме әллә,

Изелгән бу тәнемне...

Мәрьям ана.

Күрәм фәкать пешкән алма

Кебек сылу битенне...
 Жиде айдан тәпи атлап,
 Йөгереп китүенне.
 Күрәм әкияттәгедәй
 Ел үсәсен – ай үстен,
 Син бар яштышлареңнән
 Булдың ике баш өстен...
 Пәһлеваным син, Мохтарым,
 Ник чакырып алдың, жаным?

М о х т а р .
 Әйләнә, дөнья, әйләнә
 Аһ әйләнә, әйләнә бит...
 Елгалар, күлләр әйләнә,
 Таулар, урман әйләнә.
 Таулар, урманнар артында
 Болытларга ут капкан...
 Офыкта күкне тутырып
 Кемнәндер каны аккан?
 М ә р ь я м а н а .
 Кан түгел, улым Мохтарым,
 Офыкта кояш баткан...
 Аязып баткан күкләрнең
 Аязып атар таңы...
 Ник чакырып алдың тагы?

М о х т а р .
 Газиз әнкәм, Мәрьям аням,
 Тезләреңә утыртып,
 Иркәләп юат әле!
 Тал бишегемә салып,
 Жыр жырлап йоклат әле!
 Күкрәгеңнең йомшагына
 Куйыймчы маңгаемны.
 Бер тынга гына булса да,
 Онытыйм ай-ваемны...
 «Кулларыңнан синең һаман
 Сөт исе килә икән...

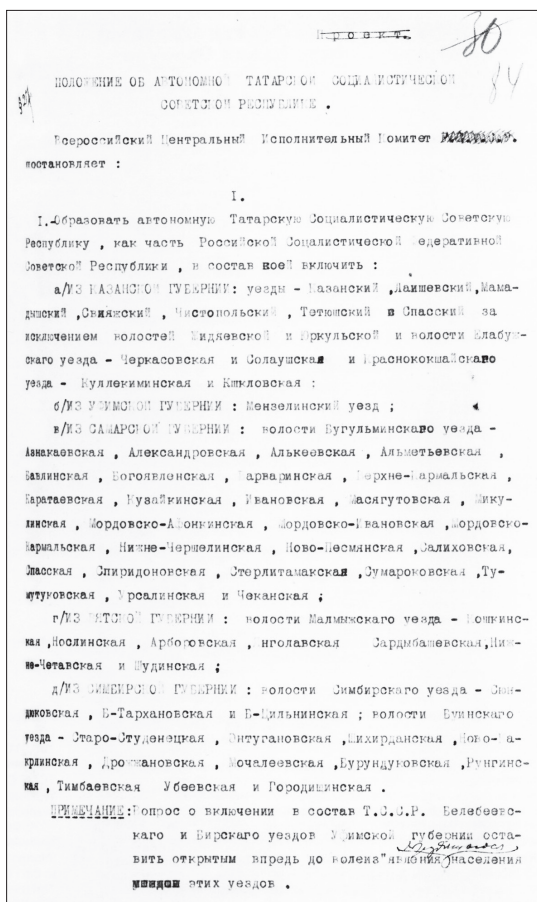
Кулларыңны йөземә ягып
 Елыйсым килә, әнкәм».
 Юат әле, юат, әнкәм...
 Жыр жырлап йоклат әле...
 Агыйделнең ярларында
 Гөлжимеш, миләш, диеп,
 Яраткан улың Мохтарга
 Әлегә бер яшь, диеп.

М ә р ь я м а н а .
 Жырлыйм, улым, пәһлеваным.
 Тик елама, сабыр бул...
 Сабырларга гына бары
 Сары алтын табылыр.

Х о р .
 Агыйдел ярлары
 Гөлжимеш, миләшлек.
 Дулкыннар ярларга
 Торалар гел дәшеп.
 Дулкыннар нәниләр
 Тын гына жил узса,
 Давылда, давилда
 Дулкыннар бик усал.
 Нәзек жил таң белән
 Иделгә сер дәшсә,
 Дулкыннар пышылдап,
 Ярларга күчерә,
 Аннары яфрактар –
 Берсеннән берсенә.
 Бу яшәү көдер.
 Дулкыннар кебек үк,
 Безнең дә бу жиргә
 Килүләр, китүләр,
 Гомерләр итүләр.
 Дулкыннар тагы да
 Кагыла ярына...
 Яр – елъязмачы,
 Эзләре языла.

Пәрдә.

«Казан утлары» архивынан

Татарстан АССРның оешуы турында
Нигезләмә (декрет). 1920, 27 май. (Төп нөсхә).
Россия Федерациясе дәүләт архивы.
Р-1235 ф., 37 тасв., 2 эш, б.84.

Татарстан АССРның
беренче байрагы.

Бакый Урманче.
Татарстан АССРның
беренче (рәсми булмаган)
гербы эскизы. 1920 ел.

Мирсәет Солтангалиев
(1892 - 1940), сәясәтче, дәүләт
эшлеклесе, репрессия корбаны.

Сәхингәрәй Сәетгалиев
(1894 - 1939), ТАССР Халык
Комиссарлары Советының
беренче рәисе.

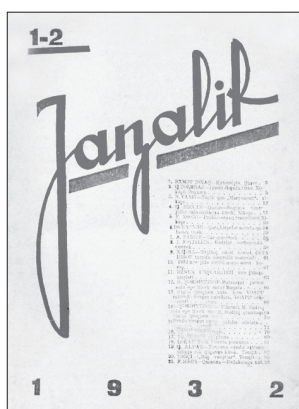
Шамиль Усманов
(1898-1938), язучы,
инкыйлабчы, 1919 елда
I татар бригадасы
комиссары.

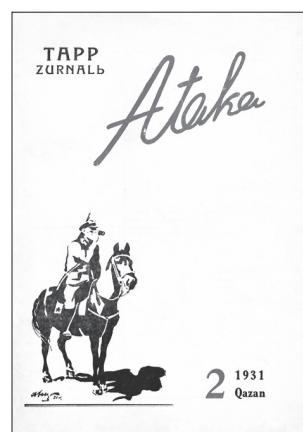
Совет язучыларының I Бөтенсоюз съездына Казаннан барган делегатлар. 1934 ел.

«Безнең юл».
1922-1930 елларда чыга.
Житәкчеләре:
Г.Мансуров (1922-1923, №7),
М.Бурундуков (1923, №8 –
1924) – җаваплы мөхәррирләр;
редколлегия (Г.Гали, Ш.Камал,
Г.Толымбайский, Х.Туфан,
Г.Сәгъди) – 1925-1928, №5;
редколлегия (Г.Гали, Ш.Камал,
Г.Толымбайский, Г.Сәгъди)
– 1928, №6 – 1929, №10;
редколлегия – 1929,
№11 – 1930, №4.

«Яңалиф». 1927-1932 елларда
чыга. Житәкчеләре:
Ф.Сәйфи-Казанлы (1927, №1-7,
1928, №3-4, – мәсүл (җаваплы)
мөдир; 1929, №7-9, 12-15, 21-24,
1930, №1, 2 – җаваплы редактор);
Г.Әлми (1927, №8-9 – вакытлы
мәсүл мөдир, 1928, №1, 2 – мәсүл
мөдир, 1928, №15 – вакытлы
редактор), Ф.Сәйфи (1927, №10-12
– мәсүл мөдир, 1928, №16 – 1929,
№6 – редакторлары Ф.Сәйфи,
Г.Әлми, И.Рәми, С.Борһан (1929,
№10 – вакытлы редактор), И.Рәми
(1929, №11 – техник редактор),
Г.Нигъмәти (1929, №16-20 –
вакытлы редактор, 1930, №3 –
1932, №10 – җаваплы редактор).

«Атака».
1930-1932 елларда чыга.
житәкчеләре:
Г.Гали (1930, №1-7), К.Нәҗми
(1930, №8 – 1931, №4), З.Гали
(1932, №9-10) – җаваплы
редакторлар; редколлегия
(1932, №11 – 1932, №20)

Сәхифәне Равил ФӘЙЗУЛЛИН әзерләде.

ЧАЛ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНЫҢ 100 ЕЛЫ

Мең еллык татар әдәбиятының соңгы 100 елы – татар милләте һәм Татарстан Республикасы язмышы белән береккән, аннан аерылгысыз тарих ул. Катлаулы, тотрыксыз, вакыты белән фажигале һәм зур югалтуларга китергән әлеге тарихи барышны татар әдәбияты-мәдәнияте татар халкы белән бергә уза! Алай гына да түгел: Орхон-Енисей язмаларының ил-халык турындагы ваеамын, Кол Галиләр иҗади фикерләвенең тирәнлеген, Кол Шәриф һәм Мөхәммәдиярлар гамен, Тукай һәм Исхакыйлар граждандык батырлыгын лаеклы дәвам итеп, иң болгавыр чорларда да әдәбият татар халкы өчен рухи әйдәман булудан туктамый. Татар әдәбияты соңгы йөз елда да – милли узаңны, татар телен-моңын саклаучы, милли кыйммәтләр һәм рухи хәзинәләрне киләчәк буыннарга тапшыручы, халкыбызның киләчәктә мәдәни урынын барлаучы. Тарихның һәр баскычы шуны күрсәтә.

Әмма бу язма – тулылыкка дәгъва итә алмас. Татар әдәбиятының 100 еллык тарихы гына да шулкадәр бай, анда көтелмәгән кызыклы әдәби күренешләр, үз фикере һәм стиле булган иҗатчылар, үзенчәлекле, яңа сүз кебек яңгыраган әсәрләр шулкадәр күп: алар турында сөйләү өчен күптомлыктар форматы сорала. Шуңа да бу материал кайбер фикер-бәяләр, күзәтүләр белән уртаклашу булып чыкты.

1920 еллар (1920-1934) татар әдәбияты: юллар чатында

1917 елгы февраль һәм Октябрь инкыйлаблары, Граждандар сугышы тормыш-көнкүрештә, кешеләр аңында һәм күңелендә билгесезлектән туган торгынлык китереп чыгара. Тарихи үзгәрешләрнең татар әдәбияты зур яңарыш кичергән, гасырлар буге жыелып килгән эчке көченә таянып сикереш ясаган, «алтын чор»ына кергән бер вакытта башлануы – XX йөз башы күтәрелешенең өзәлүе кебек кабул ителә.

Шуңа да Татарстан автономияле республикасы төзелү тормышның һәр өлкәсендә тотрыклылыкка, тәртип урнашуга өмет уята. Әмма чорның тарихи вакыйгалары чолганышындагы татар сүз сәнгате 1920 елларда юллар чатында кала. «Дүртенче елга кергәндә» (1920) мәкаләсендә Г.Ибраһимов, моны конкретлаштырып, һәр татар зыялысының «буржуазный яки пролетарский» юл сайларга тиешлеге дип билгели.

Үзгәрешләр гаять каршылыклы була. 1921 елны татар теле дәүләт теле дип игълан ителә; мәгариф, вакытлы матбугат, китап бастыру жайга салына; Дәүләт театры ачыла. Мәгариф комиссариаты каршында иң югары фәнни оешма – Гыйльми үзәк төзелә һәм татар әдәбияты тарихын, әдәбият белемен фәнни нигездә әзерләү эше, мәдәниятнең киләчәк үсеш юллары хақында бәхәсләр башланып китә (Ж.Вәлиди, Г.Сәгъди, Г.Гобәйдуллин, Г.Рәхим, Г.Гали, Г.Нигъмәти һ.б.).

Рус мәдәнияте үрнәгендә, төрле әдәби күмәклекләр оеша («Завод», 1923; «Часовой», «Октябрь», 1924; «Сулф», 1924; ТАПП, 1928; ТатЛОКАФ, 1931) һәм яшь язучылар өчен осталык мәктәбе роленә дәгъва итә. Әмма алар ныгып китәргә өлгерми: татар язучыларының гомум бер оешмасын булдыру идеясе туа, аны бу чорда йогынтылы Г.Ибраһимов аеруча хуплый. 1927 елда «Татар әдәбияты жәмгыяте» төзелә, берәздән ул «Совет язучылары оешмасы» дип атала башлый. 1928 елның азында оештырылган ТАПП (Татар пролетариат язучылары ассоциациясе) рәсми идеологияне актив

үткөрүчегә эверелә. Ассоциациянең татар бүлекләре Мәскәүдә, Уралда, Уфада, Себердә, Самарада да оештырыла.

Сыйнфый көрәш тәгълиматы инкыйлабка кадәр ижат иткән классик әдипләр мирасына карата искелек чагылышы дигән тискәре мөнәсәбәт урнаштыра, язучыларны «пролетар», «крестьян», «буржуаз» төркемнәргә бүлүне китереп чыгара. Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Дәрдемәнд, Г.Исхакый, С.Рәмиев кебек классиклар ижатын да татар әдбияты тарихыннан алып ташлау өчен «Әдәби суд»лар уздыру, зыялыларны матбугатта, ижтимагый аренада сүз белән кыйнау гамәлгә керә.

Табигый югалтулар, әдәби активлыгы XX йөз башына туры килгән әдипләрнең бакыйлыкка күчүе (Дәрдемәнд (1921), Ф.Әмирхан (1926), С.Рәмиев (1926), Ш.Бабич (1926), М. Фәйзи (1928), Г.Камал (1933) һ.б.) дә татар әдбиятының милли эчтәлекле романтик-символик юнәлештәге казанышларын әдәби барыштан ерагайта.

Татар әдбиятына тискәре йогынты ясаган факторларның иң зурысы, мөгаен, 1927 елның 3 июль карары нигезендә латин алфавитын татар теленең рәсми алфавиты дип игълан итү була: ул гарәп графикасындагы мирасны юкка чыгаруны тизләтә, сүз сәнгатен традицияләрдән аера. Әкрәмләп милли әдәбиятларның рус мәдәниятенә йөз тотып үсәргә тиешлеге хакындагы фикер алга чыга.

Тарихи вакыйгалар татар әдбиятын ике капма-каршы чиккә юнәлтә: XX йөз башы мәдәни күтәрелешенең үзәгендә кайнаган күп кенә өлкән язучылар аны традицион эстетик казанышларны саклап үстерү юлын сайлый, ижтимагый-сәяси хакыйкәтне эзләп бәргәлә; кайберәүләре, большевиклар юлын кире кагып, мөһажирлеккә китә. Инкыйлабны яклап чыкканнар яңа әдәбият тудыруны нигезли. Бу юнәлештә әдәбиятны идеологиянең бер тармагына эверелдерү тенденциясе үзәккә куела.

Мөһажирлектәге әдипләр ижаты (Г.Исхакый, С.Гыйффәт, Ш.Келәүле (Илдәр), Х.Габдуш, М.Исмәгыйли, Х.Хәмидулла һ.б.) милли яңгырашлы булуы, инкыйлабка кадәрге эстетик принципларны дәвам итүе, милләт яшәешенә һәм язмышына караган мөһим мәсьәләләрне яктыртуы белән аерылып тора. Г.Исхакыйның бу чор ижаты татарларны милләт буларак саклап калу өчен төркі халыкларны бердәмлеккә чакыру идеясе белән сугарыла. «Дулкын эчендә» (1920) драмасы, «Өйгә таба» (1922), «Көз» (1923) повестялары, «Локман Хәким» (1923) хикәясе, «Жан Баевич» (1923) комедиясе татар әдбиятының классик хәзинәсенә керә.

Инкыйлабка кадәрге романтик-символик, модернистик-экзистенциаль юнәлешне дәвам итүче язучылар ижатында да әдәбиятның алтын фондына кергән эсәрләр ижат ителә, шушы авыр заманда милләтне-халыкны сакларлык-яшәтерлек фикер-идеяләр әйтелә. Бердәнбер кызларын жирләп кайткан ирнең хатынын юату монологы – «аң агышы» кебек язылган Ф.Әмирханның «Тәгъзия» (1922) нәсере яшәү һәм үлем, өметләр өзәлү фәлсәфәсен чор контекстында укырга юл калдыра, нинди генә сынаулар килгәндә дә иманны югалтмау мөһимлеген аңсызлыкый. Дәрдемәнд инкыйлабны шайтанный гамәл белән тиңли («Куанды ил...»). Хис-фикер күчешен күзәтеп, тирән психологизм белән сугарылган Г.Рәхимнең «Идел» (1922) повесте дөньяны яшәткән ике омтылыш: мәхәббәт һәм ирек; ике хис: ярату һәм үкенеч хакында сөйли. Сөекле халкын канаты сынган акчарлакка охшаткан хикәяләрчә, канатлары көчсез кошлар «алга да бармыйлар, артка да китмиләр, нәкъ бер урында туктаган төсле канатларын селкүдә дәвам итәләр» дип, шушы довердә милләтнең «бер урында торыуы» өчен сызлана.

Халык тормышын алып (Г.Ибраһимов «Алмачуар», 1922), импрессионизм алымнарын тергезеп (Ф.Әмирхан «Беренче ашкыну», 1922), шигърияттә дини-фәлсәфи мотивларны калкуландырып (Ф.Борнаш, С.Сүнчәләй, Т.Ченәкәй, Г.Харис һ.б.) язылган эсәрләр традицион яңгырашлы булып, рәсми әдәбият белеме тарафыннан кире кагыла.

Ф.Әмирханның ачыктан-ачык совет идеологиясенә каршы чыккан сатирик повесте – «Шәфигулла агай» (1924) эсәре яңа тормышка, аны мактаучы әдәбиятка да сатирик бәя булып яңгырый. 1921 елгы ачык вакыйгалары татар әдәбиятында натуралистик

буяуларның куеруына сәбәп була, үлем яки кешелек асылын жуеп яшәп калу чигенә куелган адәмне сурәтләү (Г.Ибраһимов «Адәмнәр» (1923), повесте К.Нәжми «Тукран даласы» (1923) хикәясә һ.б.) ижтимагый-тарихи сәбәпләрнең шәхесне сындыруын, юк итүен игътибар үзәгенә куя.

Гасыр башы татар әдәбиятында мәйдан яулаган символизм һ.Такташның романтик шигъриятендә яңадан калкып чыга. Мондый әсәрләрдә мифларга мөрәжәгать итү, мифологик символлар куллану активлаша (Һ.Такташ «Жир уллары трагедиясе» (1923); М.Жәлил «Кабил һәм Набил» (1923), М.Гафури «Күк жырлары» (1923) һ.б.), алар еш кына яңа тәртипләргә бәя бирә. Яңа алымнар кулланучылар нигездә гыйсьянчылык фәлсәфәсенә таяна (Һ.Такташ «Гыйсьян», «Нәләт» (1923); К.Нәжми «Ике ант» (1922) һ.б.), эчтәлек ягыннан тирән, төрлечә укыла алган, образлылык ягыннан катлаулы әсәрләр язылып, күпмедер күләмдә әдәби-фәлсәфи традицияләргә давам итә. Бер үк вакытта аларда чор идеологиясенә тәңгәл фикерләргә табу мөмкинлегенә тудырыла. Әйтсәң лә, әдәбиятта традицияләргә саклау мөһимлеген аңлаган яшь талантлар советчыл идеологиягә каршы килми торган «алтын урталыкны» эзли.

Икенче, «пролетарский» юл шигърияттә салына башлый: ул, инкыйлаби үзгәрешләргә хуш килә белән бергә, көнитеш мәсьәләләренә якыная; көнкүрешне ижадилаштыру омтылышы хезмәт темасын калкуландыра; шигърьләргә формасы, стильләр ягыннан тәҗрибәләр уздырыла. Лирика һәм эпос синтезында ижтимагый-әхлакый (Һ.Такташ «Мәхәббәт тәүбәсе» (1927) һ.б.) һәм тарихи-инкыйлаби (Х.Туфан «Ике чор арасында» (1927); «Бибибүләк» (1928); Һ.Такташ «Гасырлар һәм минутлар» (1924)) проблематика күтәрелә. Шигърияткә аеруча тиз үтпәгән яңа тәҗрибә патроти́зм, ватанга бирелгәнлек тойгысы тәрбияләү максатын куя һәм сыйнфыйлыкка йөз тотар. Яңа чынбарлыкны күтәрәргә хисләрдә җырлау публицистик-агитация, сатирик-комик шигърьләргә алга чыгара.

Матур киләчәк, аның хакына кан коюга, көрәшкә өндәү, туган ил язмышы мотивлары, сыйнфый көрәш идеясе революцион рухтагы романтик шигъриятнең үзәген тәшкил итә (М.Гафури, С.Сүнчәләй, Ф.Кәрим), кешедәге героизм сыйфатын данлау яңа тормыш хакына үзгәрешләрнең корбан итүчеләргә соклану белән сугарыла. Үткәнне тоташ кире кагу аша яңаны раслау урнаша: М.Жәлил «Үткән көннәрдән» (1924), «Әти үлгәч» (1924), «Ленин туды» (1924); Ф.Кәрим «Зәңгәр йолдыз», «Без – Җир балалары» һ.б.

Шигърияттә, эчтәлек үзгәреше белән бергә, форманы тамырдан яңарту мәсьәләсе көн тәртибенә куела. Һ.Такташның «Ижадиятем турысында» (1923), Х.Туфанның «Хәзерге шигърьләргә турында» (1927), «Яңа шигърь техникасы турында» (1928) кебек язмаларда традицион шигърь техникасы – искергән дип, заманга хас яңа, чор кешесенәң психологиясен чагылдыручы формалар (ирекле, трибун) табу кирәклеген белдерә. Бу татар әдәбиятында имажинистик һәм футуристик алымнарның (Х.Туфан, Г.Кутуй, Һ.Такташ, К.Нәжми, Сириң һ.б.) активлашуына китерә. Х.Туфанның лирик герое – яңа тормышны төзүче, гыйсьянчыларның берсе («таргышчы»), киләчәккә илтәчәк техника-машиналарга дан җырлый, искелектән котылуның бердәнбер чарасы итеп аны юкка чыгаруны күрсәтә («Татарстанда» (1925) поэмасы). Г.Кутуйның «Көннәр йөгәргәндә» (1925) җыентыгындагы «футурист» лирик герой: «Безнең кояш – ВКП, – дип, / Коммунарлар язлыгында үләрмен», дип белдерә. Аларга килеп кушылган К.Нәжми, үзгәреш «символист-имажинист» дип, «канда юган ертык күнел» хисләрен аңгырата.

Газета һәм журналлар битләрендә яшь шагыйрьләрнең аларга ияреп язган әсәрләргә күрә башлый. Әкрәнләп футуристик чакырулар әдәбият мәйданыннан китсә дә, имажинистик сурәт тудыру югалмый: ул татар шигъриятендә катлаулы образлылыкны үстерү чарасы булып яшәп кала.

Сыйфат үзгәрешләргә прозаны да читләтеп үтми. Көрәш романтикасы яңа кеше концепциясен тудыра: Ш.Усмановның «Ил кызы», «Краском мәхәббәте» (1923),

«Митинг» (1928) кебек хикәяләрендә яшәү бәхетен көрәштә, яңа жәмгыять төзүдә тапкан үрнәк герой сурәтләнә, вакыйгалар сыйынфый көрәш идеясе белән сугарыла. «Иске» кешеләр сатирик сурәтләү объектына әйләнә, инкыйлабка кадәрге тормыш (Г.Ибраһимов «Татар хатыны ниләр күрми» (1923), М.Гафури «Кара йөзләр», «Шагыйрьнең алтын приискасында» (1927) һ.б.) хәзергегә каршы куелып, тоташ кара буяуларда күрсәтелә. Яңа тормышның кешеләр аңында һәм язмышында драматик чагылышын күрсәтүгә (Г.Ибраһимов «Кызыл чәчәкләр» (1922), «Тирән тамырлар» (1928) һ.б.), төрки-татар тарихына мөрәжәгать итеп, шәхес язмышына тарихи вакыйгалар йогынтысын ачыклауга (М.Галәү «Болганчык еллар» (1931), «Мөһажирләр» (1933); Г.Ибраһимов «Казакъ кызы» (1924)) багышланган әсәрләр чор әдәбиятының казанышы була.

Татар драматургиясендә дә кайсы юл белән үсү хакында бәхәсләр куера. Аны революцион сәнгать итеп үзгәртү (Ә.Мәжит) яки халыкчан һәм реалистик планда үстерү (К.Тинчурин) бәхәсе була бу. Ике: тарихи-инкыйлаби (Г.Ибраһимов «Яңа кешеләр» (1920); М. Галәү «Пугач явы» (1926), Г. Кутуй «Казан» (1927) һ.б.); романтик (М.Фәйзи «Асылъяр» (1928), К.Тинчурин «Ил» (1928) һ.б.) тематика формалаша. Чор вакыйгаларын сурәтлэгән драмалар иске тормыш белән яңа тормыш бәрелешен үзәккә куя, хәтта сыйынфый көрәшне ачыктан-ачык данлау күзәтелә. Акрынлап, инкыйлабларның кеше язмышына тәэсирен күрсәтү, яңа геройның рухи дөнъясын ачу, жәмгыятьтәге аерым кешеләрнең тарихи агымга каршы килгән эхлак сыйфатларыннан көлү (К.Тинчурин «Американ» (1923), «Хикмәтле доклад» (1928), Н.Исәнбәт «Портфель» (1928) һ.б.) сәхнәгә менә. К.Тинчуринның жыр-музыкага, символлар теленә игътибар биргән «Казан сөлгесе» (1923), «Зәңгәр шәл» (1926), «Кандыр бую» (1930), Ф.Борнашның «Хөсәен мирза» (1928), Т.Гыйззәтнең «Наемщик» (1925) һәм «Бишбүләк» (1932) пьесалары сәхнәдә уңыш казана, XX йөз башы әдәбияты белән бәйләнешләр өзелмәгәнлеккә күрсәтә.

Татар әдәби барышында 1920 еллар – ижади күтәрәнкелек дәвере, милли мәдәниятнең алтын фондына кергән әсәрләр ижат ителү, традицияләрдән өзелмичә яңа тәҗрибәләр уздыру вакыты буларак бәяләнә.

1930 еллар (1934-1941) татар әдәбияты: совет идеологиясе басымында

1930 еллар, иң беренче чиратта, әдәбиятта коммунизмның жиңчәгенә чиксез ышаныч белән сугарылган рәсми юнәлеш – социалистик реализм методы формалашу вакыты буларак тарихка керә. 1934 елда СССР Язучыларының беренче съезды уздырыла, анда игълан ителгән төп ижат методының теоретик асылы билгеләнә, әдәби хәрәкәт белән идарә итү өчен СССР Язучылар союзы оештырыла. Шуңа ук елда Татарстан язучылар союзы төзелә һәм партия өлкә комитетының күзәтүенә алына.

Яңа идеологиягә ныклап буйсындырылуы сәбәпле, әдәбиятта идея-эстетик эзләнүләр чикләнә. Илдә шәхес культы тамыр жәя, репрессияләр башлана, татар әлифбасын кириллицага күчерү (1939) мираска тискәре мөнәсәбәтне ныгыта. Көчле идеологик басым астында да азым-күпме эзләнүләр алып барган татар әдәбияты олы афәткә дучар була: Г.Ибраһимов, М.Галәү, К.Тинчурин, Ш.Госманов, Ф.Борнаш, Ф.Сәйфи-Казанлы, Х.Туфан, Г.Толымбай кебек әйдәп барган әдипләр, «халык дошманнары» дип гаепләнә, кулга алына, аларның күпчелеге юк ителә.

Шигърияттә яңа тормышны данлаучы героик-романтик агым майдан тотта. Кешенең кыйммәте, рухи матурлыгы, жәмгыятьтәге урыны – совет жәмгыятен төзүгә керткән өлеше белән бәяләнә башлый.

Шагыйрьләр идеологик басым шартларында милли әдәбиятның үз йөзен-үзенчәлекләрен саклау турында да уйлалар. Нәтижә буларак, лирикада халык

авыз ижаты форма-алымнарына, образ-персонажларына мөрәжәгать итү активлаша. Шигырьләре татар халык җырларына охшатып стильләштерү читләтеп әйтү чарасы кебек тә кулланыла, лиризмны, халыкчанлыкны тирәнәйтә: Х.Туфан «Ак каен» (1933), Ә.Фәйзи «Умырзая» (1933), М.Жәлил «Сагыну» (1936), С.Хәким «Юксыну» (1938) һ.б.

Көндәлек вакыйгаларны, хезмәт кешеләрен, яңа тормыш төзү барышын сурәтләргә омтылыш лиро-эпик формаларны – поэма һәм баллада жанрларын активлаштыра. Алар арасында ил, халык, шәхес язмышы хакында фәлсәфи уйланулар (Ә.Фәйзи «Флейталар» (1933), Х.Туфан «Ант» (1933) һ.б.); тормышның матурлыгын халык ижатына охшатып романтик формада тасвирлау (М.Жәлил «Хат ташучы» (1938); Ф.Кәрим «Тавышлы таң» (1933), «Җиденче мич» (1937) һ.б.) күренекле урын тоталар.

М.Жәлилнең Җик-мәргән хакындагы мифологик сюжетка нигезләнган «Алтынчәч» (1940) либреттосы чор әдәбиятының зур уңышы була. Андагы көчле рухлы, язмыш сынауларына бирешмәгән Тугзак ана татар халкының символик гәүдәләнеш, милләт анасы булып аңлашыла. Татар халкының азатлык, бәйсезлек өчен көрәше аша Жәлил халыкның өметләрен гәүдәләндерә, халкын Тугзак ана кебек батыр булырга чакыра.

Инкыйлабны мифлаштыру прозада көчле булып (Ш.Камал «Матур туганда» (1937) һ.б.), күмәкләшү (М.Әмир «Агыйдел», «Безнең авыл кешесе» (1936) һ.б.), гражданнар сугышы (Г.Бәширов «Сиваш» (1937), А.Шамов «Госпитальдә» (1936) һ.б.) вакыйгалары актив яктырыла.

Мәхәббәтне югалту тарихы буларак уйланылган, яңа чор хатын-кызын гаиләдә генә түгел, җәмгыять тормышында әйдәп баручы итеп тасвирлаган Г.Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» (1935) повесте, соцреализм таләп иткән өстәмәләр булса да, әдәбиятта психологизм, кешеләр арасындагы мөнәсәбәتلәр матурлыгы кебек традицияләрнең югалмаган булуын искәртә.

Драматургиядә тарихи-революцион (Т.Гыйззәт «Чаткылар» (1934), «Ташкыннар» (1937) һ.б.) һәм тарихи (Н.Исәнбәт «Миркәй белән Айсылу» (1936), Ә. Фәйзи «Качкын» (1937), Т.Гыйззәт «Фәрхиназ» (1937) һ.б.) драмалар алга чыга. Ә.Фәйзинең «Тукай» драмасы, шагыйрьне халык улы һәм аның мәнфәгатьләрен кайгыртучы милләтпәрвәр зат итеп тасвирлавы белән Г.Тукай ижатын инкыйлаби ялгышлыктардан арындырып халыкка кайтарган әсәргә әйләнә.

Утызынчы еллар татар әдәбиятында ясалма конфликтка корылган, массалар тарихын яктыртуга бәйле шәхесне, характерны югалткан әсәрләр күп булу, идеологик чакырулар, лозунглар, партия эшенә дан җырлау белән мавыгып, сәнгатьлелекне игътибардан читтә калдыру аермачык. Шушы шартларда ижат әһелләренең халык авыз ижатына, мифологик сюжетларга һәм образларга мөрәжәгать итүе милли сүз сәнгате традицияләрен кайтару омтылышы белән аңлатыла.

Дания ЗАҢИДУЛЛИНА,
академик, филология фәннәре докторы

(Дәвам 138 биттә).

БЕЗ КӨРӘШЛӘР КИЧТЕК ЖИР ТЕТРӘТЕП...

Муса ЖӘЛИЛ

Ирек

Кая гына башым куйсам да,
Кайгы талый йөрәк итемне.
Кич ятсам да, иртә торсам да,
Әллә нәрсәм житми шикелле.
Аяк-кулым бөтен бөтенен,
Буй-сынның да сизмим кимлеген,
Бар нәрсәм дә житә житүен,
Житми бары иркем – хөрлегем.
Үзем теләп йөртер булмагач,
Юк аягым минем, юк кулым.
Нәрсә соң ул, иркем булмагач,
Бар булуым белән юклыгым.
Атам-анам юк та, илемдә,
Әйтегез, мин ятим идемме?
Мин югалттым «д»[ошман] жирендә
Анамнан да якин илемне.
Мин кол монда, йортсыз-ирексез,

Ирексез һәм илсез – мин үксез.
Атам-анам булган булса да,
Булыр иде урным бусага.
Булыр идем һаман мин ятим,
Тик таланган этләр миңа тиң.
Алтын иркем, азат тормышым,
Кая очтың киек кош булып?
Ник очмады соңгы сулышым,
Шунда бергә, сиңа кушылып?
Белдем микән ирек кадерен
Хөр чагында, дуслар, элек мин?
Татып авыр коллык жәберен
Инде белдем тәмен ирекнең!
Шатландырса язмыш күңелне,
Кавыштырып ирек-сердәшкә,
Багышлармын калган гомерне
Ирек өчен изге көрәшкә.

Фатих КӘРИМ

Уйга калып, тау башында утырам.
Моннан күренә миңа шат Казан.
Кичә көнне бергә үткәрсәк тә,
Бүген сагынып сиңа хат язам.
Чамадан тыш мин борчылдым бүген,
Таңнан торып, урам таптадым.
Сугылмаган урын калмаса да,
Юанырлык нәрсә тапмадым.
Чыктым кырга, бәлки, искән жилләр
Кайгы болытларын куар дип,
Йөрәгемә кунган сөрәмнәрән
Чәчәк дулкыннары юар дип.
Юк, булмады, жилләр, ал чәчәкләр
Тагы да нечкәрттеләр күңелне,
Яуган яңгыр алсу чәчәкләрнең
Күз яшьләре булып түгелде.

Мин сокланып, назлап сөя торган
Күзлэргә тиң чәчәк юк икән,
Һәм бу юклык яшәү кырларында
Йөрәгемә тигән ук икән.
Мин борчылдым бүген, таңнан торып,
Күпме үлән, чәчәк таптадым.
Бер кеше юк, кайгы бүлешергә
Синнән бүтән иптәш тапмадым.
Шуңар менә, кичә күрешсәк тә,
Бүген сагынып сиңа хат язам,
Һәм кайгымны синең аша гына
Аңлар кебек тоела бу Казан.

Нур БАЯН

Туган

*Я в старом сказочном лесу!
Как пахнет липовым цветом,
Чарует месяц души мне
Каким-то странным светом.*

Г. Гейне

Киткәнемә инде бик күп еллар,
Сагынгандыр мине карурман,
Мин югында инде бик күп уллар
Үскәннәрдер, хәзер мин аларны
Кыйнап китсәләр дә, танымам!
Мин киткән ел инде ерак калды,
Ак чал күмдә кара чәчемне,
Кайчагында шулай сүз аралай
Сорасалар минем яшемне,
Алдаыйм мин: яшем яшереп калам,
Яшъ булырга телім һаман да,
Кайчак ышанып, докторларга барам:
– Яшәртегез! – димен аларга.
Карт хис итеп инде хәзер менә,
Кайтып барам туган жиремә.
Таныш кебек анда зәңгәр күк тә,
Йомшак кебек аның жиле дә.
Каршылаган кебек селкенәләр
Мин утыртып киткән имәннәр,
Тезелеп киткән миләш агачлары
Тәлгәшләрән түбән игәннәр.
Минем уйнап йөргән урыннарым
Яшел чирәмнәргә күмелгән.
Миннән нәни калган куаклар да
Кызыл чиялэргә төренгән.
Бала чакларымны уйлый-уйлай,
Килеп кердем туган йортыма.
Яулыгын артка чөеп, тирләп, әни
Бал-шикәрләп чәйләп утыра.

Тизрәк сөйлә миңа:
Урманымны, иркен кырымны,
Сагындыңмы авыл кырларында
Көтү көтеп йөргән улыңны?
Ул яшәрде кебек шатлыгыннан,
Житезләнеп, чәен яңартты,
Аның өчен гүя тагын бер кат,
Нур балкытып, алыс таң атты.
Миннән калган нәни шаян мәче
Әле дә исән, ләкин олыгайган,
Ул таныган кебек алга менеп,
Ялаштырып карый куллардан.
Чыгып киттем алма бакчасына,
Йотылып сулайым тәмле һавасын,
Өзеп алам кызыл сливасын,
Өзеп алам әнис алмасын.
Кырга киттем,
Бодай дулкыннары
Иелә-иелә каршы алдылар.
Тургайлар да, бик сагынган кебек,
Баш түбәмдә сайрап бардылар.
Беткән кырда сарут үләннәре
Күмеп китә торган ызаннар,
Беткән анда эрем сабаклары,
Мин яратмый торган сырланнар.
— Саумы, әнкәй!
Саумы... танийсыңмы
Күптән чыгып киткән балаңны?
Әле дә мине, әни, яратамсың?

Сагынып кайттым сине — анамны.
 Бүлөгөм бар, эни, сиңа минем:
 Баш яулыгы, күлмэк, галошлар...
 Ә үзеңдә нинди яңалыклар?
 Исәнме соң минем танышлар?
 Сөйлә, әнкәй,
 Бик ерактан борынын сузып торган
 Авыл буендагы тегермән
 Жимерелгән инде, тирә-ягы
 Алабута белән күмелгән.
 Күкрәк кага тып-тып
 Су буенда
 Бер тегермән, үзе моторлы,
 Хәтерләтә үзе көрәшләрдә
 Сугышып йөргән көчле батырны.
 Кармак тотып, нәни пионерлар
 Су буена китеп баралар,
 Алар тавышы белән яңгырый кырлары,

Алар шат хис белән яналар.
 Йөргән идем мин дә нәни чакта
 Ташлар атып бака күленә,
 Хәзер инде минем күз төбөмдә
 Жыерчыклар сызылып күренә.
 Ләкин алар картаюдан түгел,
 Көрәшләрден калган эз генә,
 Рәхәт тормыш хәзер,
 Йөз яшь кенә
 Аз булырдыр төслә күренә.
 Йөз яшәсәм әгәр шатланымын,
 Үкенеч булыр, үлсәм вакытсыз,
 Үлә калсам, һаман кабатланым
 Илемә булган шушы актык сүз:
 – Их, яшисе килә жир күкрәтеп
 Ал чәчәклә якты илемдә!
 Без көрәшләр кичтек жир тетрәтеп,
 Бирешмәбез тигән үлемгә!

Гадел КУТУЙ

Туган ил

И туган ил, и матур ил,
 Калдың бездән еракта,
 Калсаң да бездән еракта,
 Күңелдә син һәрчакта.
 Суың тәмле, кырың ямьле,
 Шифалы һаваларың,
 Сугышларда дан казанды
 Синен батыр улларың.
 Искә төшә жәйге таңнар...
 Рәхәт иде ул чаклар,
 Бүген дәле янадыр күк
 Без кабызган учаклар.
 Искә төшә бәйрәмнәрең,
 Табыннарың, казларың,
 Бер карауда гашыйк иткән
 Зифа буйлы кызларың...
 И данлы ил, и шанлы ил,
 Син минем туган илем,
 Киткән чакта эчкән суың
 Тәме авызда минем.
 И туган ил, и матур ил,
 Нур күмә калаларың,
 Һәр иртә-кич сине, илем,
 Сагына балаларың.
 Безне озаткан сукмактарны
 Капламасын үләннәр,
 Яз кайтмасак, көз кайтырбыз,
 Сез көтегез, сөйгәннәр!

Айдар
Хәлим

ӨЧ АЯКЛЫ КЕШЕ

ХИКӘЯЛӘР

Сүз башы

Минем «Өч аяклы ат» дигән әсәрем бар. Яралы ат, димәк. Менә миңа – «Өч аяклы кеше» дигән, беренче карашка, хикәя, повесть, икенче карашка, аллегория, ягъни читләтәп, күпертеп әйтү, әдәби сурәт-образ, киная, сатира-юмор чараларын да ят итмәгән публицистик әсәр язарга насыйп әйләде. Шулай булыр дип, ихластан, башыма да китергәнем юк иде.

Бу һич тә көтелмәгән темага тотыну уе күңеләмә кайда һәм ничегрәк килгәнән хәтерләмим дә. Иң мөһиме шул: кинәт кенә мин тирә-ягыма, әүвәлдә үземне әйләндереп алган дүрт тарафыма, аннан соңра янәшәмдә булган замандашларымның йөзләренә һәм күзләренә карап укталам да аңыма килгән кебек айным һәм аптырыйм: аларның байтагы гүя «өч аяклы», ягъни бер-берсеннән аера алмас дәрәжәдә таяклы бәндәләр иде. Ләхәүлә вә лә куәтә!.. Кайчан гына өлгердек?! Эһ, тагын... Кан тамырларым буйлап жуылдап, электрик шаукуым уза: бәй, мин үзем дә башкалар өчен «Таяклы әфәндем» икән бит!.. Теге шаукуым башта шөбһә, аннан курку белән алышынуудан сискәнеп куям: мин үзем таяклылар патшалыгы, таяклылар дәүләте-державасында гомер кичеп ятам икән бит!.. Чынмы бу? Күземә күренеп алмашынмыйммы? Саташмыйммы? Нәрсә, Аллаһыдан ике газиз аяк, хакимияттән өстәмәгә өченче таяк алып, мәңгелеккә сабаклы булдыммы?

Аһ, саташсам икән лә! Юк, кызганычка, саташмый да, адашмый да, алдашмый да идем шул. Инде җырларга җыенган җырымда гына ялгышмасам һәм ялганламасам икән. Булмаганына үкенәсем-кайгырасым юк, булганына шөкер итеп, яшисем генә калган: сабыйлыгымда һәм яшьлегемдә сугыш тарафыннан авызымнан ашар ризыгым, бердәнбер әткәм-әнкәм, нәселем, картлыгымда гөнаһсыз сабый халәтенә кайтарып, минеке булырга

Айдар ХӘЛИМ (1942) – шагыйрь, прозаик, публицист; Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Г.Исхакый исемендәге әдәби премия лауреаты. «Өч аяклы ат», «Татар моңы», «Хунвейбин» һ.б. китаплар авторы. Чаллыда яши.

тиешле бар байлыгым-барлыгым энәсеннән жебенә – жиремә, суларыма, укыр китабыма, китапханәмә, мәктәбемә, хәтта туган теләмә, сөйләнер әкиятемә, жырланыр жырыма кадәр тартып алынган. Тартып алынмаган нәрсәм калмаган. Гүя анадан тума хәләндәге гәһәһсыз сабый идем мин. Әмма югарыдан күтәренке боерык белән «Синең бер кайгың да юк һәм булырга да тиеш түгел, син елама, син бары тик жырла гына» дигәч, жырламый кая барасың?! Житмәсә мин, аз да түгел, күп тә түгел, нәкъ житмеш жиденең өстендәге, үз гомерендә беркайчан да «әттә» дип әйтмәгән сугыш ятиме идем бит әле. Йә, көлкенең көлкесе түгелме: житмеш жиде яшьлек ятим?! Әле бүген дә, янәшәмдә ятимлек, юклык-юксыллык, газалы фәкыйрьлек арбасыннан төшеп, таякка калган замандашларым – саф күңелле апалар һәм абыллар, энәкәшләр һәм сеңелкәшләр, сабыллар иде... Гүя таяклар ишәп карайган-картайган саен таяклылар үзләре яшә нисбәтеннән чыгып яшәрүгә таба бара иде! Алар арасында сирәк-саяк кына булса да, сакланып кала алган зыялы жәмгыять әгъзалары бер-берсен итагать белән «коллега», ягъни «ахири» дип атый иде. «Шушы житмеш жиденең ничә елын, елының ничә көнен тынычлыкта, бәхеттә, сугышсыз-даусыз-даугасыз, ягъни «таяксыз» үткәрдем икән мин? – дип уйландым мин өченче «аягыма» таянып. Тынычлык хақына дип, күпме тапкырлар тынычлыкны боздык, кеше гомерен саклайбыз дип, ничәмә миллион гомерләргә кыйдык икән? Үзәбезнең бәйсезлек өчен түгел, күбрәк башкалар «азатлыгы һәм бәйсезлеге» өчен кузгатылган канкөешләрдә ягъни мәсәлән. Бу хәлне мин генә кичердемме? Башкалар исә гомерләрен ак челтәрле бәллүрләрдә генә бәвеләп, «балда-майда» йөзеп кенә үткәрдемме? Ә тоташ илләр, кыйтгалар? Бөек Ватан сугышы тәмамланганның соң да, берәр генә көн тыныч-имин тордымы Жир йөзә? Ил белән ил, блок белән блок, үзәбезнең тел белән әйткәндә, берләшмә белән берләшмә, ширкәт белән ширкәт, күрше белән күрше низаг-бәрелешләрендә, милли азатлык, аеруча «азат итәбез» дип, башкаларны басып алу өчен «вакытлы чикләнгән» һәм бөтенләй дә чикләнгән кырылышларда?! Корея һәм Вьетнамда, Польшада һәм Венгрияда, Германиянең икәгә бүленгән демократик һәм федераль республикаларында һәм Чехословакияда, Кубада һәм Конгода, Һиндстанда һәм Пакыстанда, Непалда һәм Әфганстанда, Мисыр, Гыйрак һәм Израильда, беренче һәм икенче чечен сугышларында, Сүрия һәм тагын да башка, әллә кайсы илләрдәге чуалышларда... Аларга күпме адәми зат аяклы китеп, таяклы кайтты икән? Санап бетерерлекме?!

Баксаң, мин хакыйкәттән, болай да бертуктаусыз «азатлык, территорияль бөтенлек сугышлары» уйлап табып, «санитар яктан тазартылып» торган Ватаныбызны уңтым-улаһым таяклы ясаган шәхес культы иленнән титаклап киләм икән. Бетмәс-төкәнмәс туклык вәгъдә иткән черек бәрәңгеле колхоз-совхоз ачыклары, Комсомольски, Днепрогэс, Магнитка, «Түбәнкаманефтехим», КамАЗ кебек «коммунизм» төзелешләрендә гәүдәләре белән субай булып сугылып, кадактай кадакланып, яланаяк бетон изеп, металл чукмар белән чуен төкереген куптарганда, илне күзсез, чулак һәм чатан калдырган миллионнар иленнән киләм икән. «Нижекамск» дигәннән, форсаты чыкканда, әйтеп калыйм әле. Бәлки, сезнең дә бу хакта уйланганыгыз бардыр, ә бәлки, мондый уйны башыгызга да китергәнәгез юктыр.

Әйткәндәй, безгә Аллаһ үзе хәләл байлыгыбыз итеп тапшырган жир маебыз-нефтебез дә (татарча атамасы «нәфт»), жиде ят кулына калып, чын хуҗаларына карата «чит» булып чыкты. Шулай итеп, ул да «таякка торып

калды». Үзөбезнең халал жңир маебыз безне баетмады, бары картайтты, имгәтте, сукурайтты гына. Без еш кына Кама түбәнәндәге, Чаллы, Алабуга, Әлмәт һәм башка шәһәрләрнең ялтыр төсләргә буялган күп катлы «йокы баракларын» нефтебез алып килгән бөек казаныш дип расларга һәм күкрәк кагарга яратабыз. Ә бит уйлап карасаң, без аларны кара алтын – нефт түгел, үзөбезнең маллы жңирдә тәгәрәп үрчегән, ярмалы, нәселле, чын алтынга тиң татар бәрәңгесе, өскә утырган каймагы кашыкка уралып торган татар сөте, татарның шикәр кебек ап-ак сыер ите, хуш исле нарат ылысы-күркәсе, тешенә сындырырлык салкын чиймә сулары, икмәккә сылап ашарлык кара татар туфрагы, хәтта жңанга шифа өстәгән татлы татар һавасы исәбенә дә төзи алган булыр идек. Чынлап та, үзөбезнең Ижау, Бәкер атлы татар мәгъдән суларын, саф һавасын шешәләргә бөкеләп, халыкара сәүдәгә чыгара алган булыр идек без! Әнә, соңгы вакытларда ком сатып та байый башлады түгелме күрше Монголия?!.

Баксаң, сөекле илебез көекләгә әйләнеп, халкыбызны туп-турыдан өч фронтта – хәрби хезмәттә, сугышта вә үлештә, авылда – черек бәрәңге басуында һәм шәһәр цехлары вә чүплекләрендә имгәтә, вата, сындыра, иләгендә или, тамырында өзә, кисмәгендә тугълый, килесендә изә торган агым-конвейер икән.

Имгәнүнәң барлык төрләрен атап та, санап та бетереп булмас. Биредә таякчыларның чиксез армиясенең дүртенче төркемен телгә алмыйча китү гадел булмас иде. Алар – картаю, картлык нәтижәсендә таякка калучылар. Сау-саламәт килеш картайган очракта, кемнәрдер үзләрен бәхетлегә санап, кешеләктә «бәхетле картлык» дигән төшенчә кертсәләр дә, мин чирсез-газапсыз картлыкның мөмкин икәнәң тырышып кына ышанам, чөнки мондый картлыкның һәркемгә, ул ничек кенә «бәхетле булса да», һәм көтелмәгән халәт, тетрәткеч бурычлар алып килүе көн кебек ачык. Шуңа күрә халыкта «Житмешкә кадәр – ике аяк, жңитмештән соң – өч аяк, өченчәсә – таяк» дигән әйтем йөри. Картлар арасында «бәхетле ике аякчылар» күп түгел, бәлки йөз (мең?) кешегә берәрдер. Әмма аларның да күпчелегә гомер азагында барыбер таякка кала, бу сәбәпләрнең һаман да шул физик хезмәт, хәрби хезмәт һәм башка төр хезмәтләрдә өзлегүләренә барып тоташуын әйтми мөмкин түгел.

Хәзерге заман цивилизациясенең кешенә гарипләү мөмкинлекләренең чиксезлегә турында том-том тетрәткеч хезмәтләр язып булыр иде. Бу кадәр зур бурычны үтәү минем кулымнан килми. Әмма, төшенәсез, проблема бар һәм ул жңәйге таң кебек сизгер ачыла. Мин исә шул таңның-теманың өстеннән пәрдәне күтәрә биреп кенә, замандашларымның кайбер үзем белгән-күргән, шәһити булган гарипләнү-таякка калуның сирәкләрдән-сирәк очракларын, хәлем барынча, сурәтләргә алындым.

Алар кешенәң көчлелегә һәм көчсезлегә, үз саулыгы өчен көрәшүенәң төпсез кое кебек тирәнлегә, чиксезлегә, авырлыгы һәм берүк вакытта һәркем өчен сагынычлы булуы турында сөйли.

Таң чыгы белән савыккан Минетдин

Беренче булып ут-күршебез Низам бабай белән Мөсәббиха әбинәң ундүрт яшьлек уллары Минетдин күз алдыма килә. Какча, дала курае кебек кипкән, жңиңел сөякле, түгәрәк йөзле, үтә жңитди чагында да авыз кырые белән елмайган кебек ул читтән караганда. Бит алмасындагы чокыры аны

беркайчан да кайгы күрмөгөн, үтө дө сөйкемле, елмаеп-көлеп кенө яшөгөн кеше итеп таныта. Гамөлдө исө, бөлки, тирө-якта анын кадэр сагышлы-зарлы кеше юктыр. Булса да сирөктер. Ул бит уника яшендө үк ирлэр белән бер катар Шафран–Өкчин–Миякө арасында ерак юл чабып, аяксыз калды.

Алар кара төннөң карасында арган атларның тэртэ арасына үзлөре жигелеп диярлек чөчү орлыгы өстерилэр иде. Шафран белән Ыслак тарафында Өкчин станцасын уң кулдарак калдырып, турыдан Кыргыз-Миякөгө чыгу ниятендө сулга тарткач, олаулар сугыш чорында ниндидер хэрби өйрөнүлөрдөн калган тирэн казындыларга юлыктылар. Иң арттагы чанада килгән Минетдинне кинэт кенө гүя ниндидер баздан тэгэрәп чыккан убыр уты тома сукурайтты һәм ул кинэт йөгө-ние белән жир астына убылып төшкөндөй булды. Күзенө ак-кара күрөмөгөн үсмер йөгө-ниеннән тэгэрәп төштө, капчыклары өстенө ишелде, ярый, дилбегәсен элөктерегә өлгөрөп калды, йөк астында изелеп һәм уалып, атын һау-һаулавын дөвам итте һәм, ниһаять, бу куркыныч баздан көч-хэл белән чыга алды. Эмма йөк, житмәсә, шул йөк өстенө жимерелеп төшкөн калын көрт катламы астындагы аякларның икесе дө кунычларыннан суырылып чыгып, оексыз калган иделэр. Ул кыска кырпу тунда, бер генө катлы сатин чалбар ишарөтендө һәм.. төн карасында япа-ялгыз һәм... яланаяк иде. Нушына килеп, нәни, чытырман кебек ябышкак куллары белән авыр капчыкларны тота-каба рөткө китереп маташканчы, алдагы, тау түбәнөнө авыр йөклөре үзлөре үк чаптыра башлаган, шуның аркасында уңны-сулны абайлап та өлгөрмөгөн олаудашлары Минетдинне шактый артта калдырып, алга китөргө дө өлгөрделэр... Егерме градуслы суыкта алты чакрым үтеп, алдагы авылга яланаяк тэпилөп килгәнчө, дөресрөгө, авылдашлары, борылып килеп, аны каршылаганчы, ул, ялан тэпилө зөмһөрир салкын эсирө, төяүлө йөгө өчен башы белән жавап биргән социалистик милөк хужасы, шул милөкнөң граммын да исраф итмичө, чанасына бер сикерөп менөп, бер аннан сикерөп төшөп, тегелэр белән очрашканга кадэр аякларын тундырып та өлгөргөн иде...

Анын бит чокыры шушы кискөн мизгөлдө дө елмая – гүя туң аяклары үсмергө күптөн түгөл генө тынып калган Ватан сугышы калдырган «марш баскычлары» иде.

Шулай итеп, Низам бабай белән Мөсәббиха әбинөң күпнө кичөргөн, тугыз баланы йөзем тэлгөшө кебек итеп жылкөгө атландырган ишек катлары аяксыз Минетдинне күтэралмас авыр кайгы түгөл, э чираттагы гадәти сынау итеп каршылады.

Бит алмасындагы чокыры аны елабрак торган яшылө күзлөре белән дө бар кешелөккө шат елмайткан сыман күрсөтө иде. Эмма хәтергө сөнеп кала торган хәтэр елмаю иде ул. Мондый елмаю аңа, бөлки, кояштан иңгөндөр. Кояш, дөресрөгө, һәр иртэдө аткан таңның шифалы нечкәлеклөре белән аны якыннан урамның каршы ягындагы ут күршөсө имчө Фәхерниса әбисө таныштырды. Үсмер таң калды: анын учак астыннан бер күмернө икөгө бүлөп, уртақ табак-савыт белән яшөгөн гап-гади күршөлөре, баксан, бик тә серлө, сихри, хәтта көтелмөгәнчө сәлөтлө кешөлэр икән. Моңа кадэр, көн саен таңнарның алсу чаршавын үз куллары белән ачып, күзлөрен тилмертө-тилмертө, карасу-зәңгэр күк йөзө-ниеннән чык сулышын каравыллы башлаганчы, якындагы иллө чакрымлык даирэдө табиб дигән бер генө кешөсө дө булмаган жирдө ул, кинэт кенө аяксыз калган үсмер, савыгу хакына нинди генө гамәлләр кылып карамады: башта сызлаудан үксөп-үксөп ыңгырашты, аннан сыкрый-сыкрый, тез очлары белән ишегалдындагы комташларны да изө-изө, авыртудан

сытылган чыраен жыеп, динебезнең нигезен тәшкил иткән «Иман шарты»н, химик каләмне төкерекләүдән авызын-тел очын зәңгәрли-зәңгәрли, башта егерме биш, аннан илле, аннан йөз данәдә күчереп, авылдашларына таратып, савап жыйды. Таяк кебек нәзегәеп, кипшенә дә башлаган балтырларын каз мае, аннан, якин-тирәдә дунгыз маен көндөз шәм кабызып та таба алмагач, елкы желеге белән сылап, мунчада, эссе кояш нурында пешектерү дисеңме, суган, чөгөндөр, бәрәңге, кишер парында, ат тизәге, каен, имән, зирек кайрылары суында, ачы катык эркетендә утыру, дисеңме – кулыннан килгән нәрсәләрнең барысын эшләргә тырышты ул.

Минетдин безнең авылда кояшны беренче булып каршылый һәм иң соңгы жан иясе сыйфатында озатып та кала. Аның шундый иртәчел, таңның тәүге кошларының берсе булып уянуының, ягъни хәтәр елмаюының сере шунда: ул кояшның үзеннән төшкән таң чыкларын тансыклап сакта тора. Аны ул гына түгел, таныш күгәрчене дә күзәтә. Ул да чатан, уң якка янтаеп йөри. Сул аягын елан чакты. Минетдин моны үз күзләре белән күрде. Күгәрченнең тырнаклы буыннары бөгелми, ул тигез жиргә генә басып йөри. Минетдин жиргә баса алмаган кебек, ул да агачка, чыбыкка куна алмый, мескен. Бәлки, алар икесе берьюлы аякка басарлар?

Нәкъ Фәхерниса әбисе әйткәнчә, таң чыклары адәм баласына Кадер кичендәге савап сыман сизелми генә төшәләр икән. Ah! Чык бәсен, чык дымын, чык кәтрәсен сагынуының икенче бер сере дә бар: Минетдиннең кичектергесез рәвештә, әгәр мөмкин булса, бүген үк, шушы сәгәтьтә үк савыгасы килә һәм ул үзен бары тик күренмичә таңнан саркылган чык суы гына коткара алачагын белә. Ah! Боларның барысын шул ук ут-күршесе Фәхерниса әбисе сөйләде. «Син бары тик чык суы белән генә аякка баса алачаксың. Тик син онытма, андый су эзәргә бәзер таң тамчысында түгел, сизгер таң жиләсендә, таңның тын алышында булчан. Син таңның сызылуын һәм шул сызыктан сихри таң дымы, таң жиләсенең савылган мәлен көтеп тор, шул дымда аякларыңны у, ышкы, әвәлә. Күренмәсә-сизелмәсә дә! Иртәсен дә, кичен дә! Шунда ук дымны тел очың белән татып өлгер һәм бисмиллаһ әйтеп, таң сулышын утыз тапкыр йотып жибәр. Һавадан чык суын тоталсаң, син элеккеге Минетдин – уника яшендә үк авылның иң шәп йөгәргән, иң шәп сикергән, ирләргә биргесез рәвештә урманнар аударган һәм печәннәр чапкан егет хәленә кайтачаксың!» Шулай дип күңелен күтәрдә Фәхерниса әбисе, рәхмәт төшкере. Ул аңа икенче бер серен дә чиште. Бу киңәш ул чорда авыл кичергән искиткеч газаплы ачлык белән бәйлә иде. Заманасы шундый: эшләр план белән, ашау грамм белән. Фәхерниса әбисе аңа болай диде: «Син чирләгән вакытта бертуган энең Хәкимжан урлашмый торырга – кеше бакчасындагы кишергә дә төшмәскә, кеше хәстәрләп куйган черек бәрәңге кәлжемәсенә дә тимәскә, абзардагы кәжә-сарык янына үтеп, аларның хәлэл сөтен дә иммәскә тиеш».

Минетдин бу хәлне якиннарына чиште. Хәкимжанны бер кисәттеләр, ике кисәттеләр. Әмма туктата алмадылар. Ахырда өлкән агалары Мөхәммәт барча туганнары алдында Хәкимжанны чишендереп, зәһәр кычытканнар төбенә салды, аннан ул аны акырта-акырта тал чыбык белән ярды. Хәкимжанның «Абзый, бүтән урлашмам! Абзыкаем, бүтән урлашмам!» дигән инәлүләре күрше ихаталар аша сикереп, Өязе бие талларына барып ишелде...

Ач халык елады.

Бүтән урлашмады Хәкимжан. Кеше азыгына кагыласы булмады.

Туганнар каяндыр ишетеп белделәр: таң чыгы, имеш, чигүле тукуманы

аеруча үз итә икән. Ө мондый тукума, имеш, күктән төшкән сихри дым белән генә чылана ала. Чыланган икән, димәк, аның шифалы дымын сыгып саркытырга мөмкин. Алар өйләрендә булган һәммә чигү-чүпләмле тастымаллар белән абзар түбәләрендәге куышка менделәр, якты чык тамчыларын аулар өчен күз нурлары белән күк йөзен биләп алдылар. Күк йөзе аларның күз карашлары белән тулышкан иде. Йолдызларга урын калмагандай тоелды. Туганнары үзләре тотә алмаган чыкны күз яшьләре белән алыштырып карадылар. Юк, булмады. Аһ!

Чиратлап, алар кан кардәшләренең тез очларын, балтырларын, аяк табаннарын удылар, эвәләделәр. Өмма уган саен аның салкын куырып агарган аяклары яшәрми, кызармый, алсуланмый, бары тик үз эхвәле өчен уңайсызланган сыман, чокырына кадәр үтеп, бит алмасы гына алсулана иде.

Икенче тапкыр әбисе болай дип тә өстәде: «Син минем сүзләремә әкият итеп кенә карый күрмә. Онытма, ышанмаган – якынын оныткан, ышанган – ары киткән. Хыял ышанган саен чынбарлыкка эверелә бара. Менә миңа кара: шул таң чыгы белән сукурайган күземә яктылык, саргайган йөземә алсулык, коелган тешләремнең ап-ак яшенташы кайтты!» Шулай диде дә әбисе елмаеп жибәрде. Аның болай да нурлы йөзен яшьләргә генә хас, шикәр кебек ап-ак, сап-сау тешләре яктыртты.

Өмма таң суының сихри сәләткә ия булган коры дымын нинди көчләр кулланып кулга төшерергә?! Аһ! Безнең ут-күршеләр булып яшәгән ихаталарыбызда әлегә исән һәр кычыткан заты, һәр әрекмән, һәр әрем сабагы, һәр куак, һәр кыяк, һәр яфрак шәрифләре, этиләрдән калган ташкоймалардагы һәр жәйпәк таш аның көндезгә һәм төнгә, аеруча таң сызылган мизгелдәге, аннан да битәр көн кызуындагы әрнү-сыкравы, аһы белән тулышкан. Шул көннән башлап, бер мизгелгә аякларын уудан туктап, Минетдин һавадан чык дымын абайлый, тотып ала һәм йота да башлады кебек. Аннан тагын да ярсып-чәмләнеп балтырларын уа, эвәли, изә торган булды. Ләкин алга китеш күренмәде. Аңа туганнары абзар башындагы куышны кояшның үзенә – келәт түбәсенә күчәрде. Алар таяклы Минетдинне күтәреп менгезә, күтәреп төшерә иделәр. Үсмер таңның үзеннән иртәрәк уянып, таң шәфәгын сагалады. Таң сызылганда, ул шул сызыкның иң нәзберек дулкыннары астына аякларын сузып, «И-и Аллаһы Тәгалә! Син мине сихри дымыңнан, татлы тыныңнан, сихәтле сулышыңнан мәхрүм итмә! Миндә артык күргән нәрсәңне ал, аякларымны гына кайтар!» дип инәлеп-ялварып, күз яшьләренә буылып, утыз тапкыр күкрәген тутырып, таң һавасын сулады. Шулай итеп, ул таң сакчысына, аның бер шашкан ырымчысы, шаукымлы имчесенә эверелде. Һаваның яшерен тыны бер кайнар, бер салкын булып, анда ул көткән дым бар иде кебек. Кебек кенә түгел, ихластан да бар иде. Дым гына түгел, таң суы тамчылап тамгандай күренә иде. Көндезен, кояш баш өстенә кунгач, аны шул ук туганнары келәт башыннан жиргә төшерәләр, ихатада серәеп торган урман арбасы-фурманга утырталар, ул исә, арба араталары арасына чыгарып куеп, сызлаган аякларын кояшта кыздыра, тагын да уа, изә, талкый, әбисе әйткән тәгъбирләрне утыз тапкыр кабатлап, кайнар кояш нурларын үзенчә камчылый, тамчылый, тотә, йота, эчә, чүмерә иде...

Иң мөһиме, ул үзе башкарган һәр гамәлнең дөрөслегенә, гаделлегенә, камиллегенә ышана иде!

– И-и Аллаһы Тәгалә! Син мине сихри дымыңнан, шул дымның татлы

тыныннан, сихэтле сулышыңнан мэхрүм итмә! Миндә артык күргән нәрсәңне ал, аякларыңны гына кайтар! – дип кабатлый иде ул туктаусыз.

Гүя бар галәм шушы авазлардан сыкрап сайрый иде. Биредә тормыш салкын белән кайнар, кайнар белән салкын арасындагы тигезсезлектә гомер кичерә иде. Унбиш ел сыкрады бу таулар һәм таллар Минетдин энекәшләренең сызлану кайгысыннан. Фәхерниса әбисе ярдәме белән унбиш ел йотты ул сызлый-сызлай таң чыгының тавыш-тынсыз куәтен. Унбиш ел буге сызлана-сызлана кыздырды, изрәтте аның бертуганнары кибең барган аяк балтырларын шифалы кояш нурларында. Абзасы хақына урлашуын ташлаган Хәкимжан аның өчен жырлый, бии, түгәрәкләр асап әйләнә иде.

Нәкъ менә шул унбиш елдан соң гына таң сызыгыңнан, гүя аяксыз калдырган Әкчин борылышларыннан, аңа киткән сихри көч кайта башлаган кебек булды. Кояш аңа гүяки туп-туры үзе газәпланган фурман араталарыннан ишеләп төштә. Шулай итеп хыялы чынбарлыкка әверелә – балтырларына сабырлык белән ит, йөзәнә нур кунгандай итте. Башта ниндидер эчкә, аңлашылмаган көч аны шушы куанычыннан кәһкәһә белән көлдерде. Аннан ул аны мышык-мышык елатты. Аннан мең кайнар шырпыга баскандай үкси-үкси аякларына торды. Аннан, ниһаять, жайлап аякларын да кузгата алды. Аннан титаклый башлады. Һәм, ниһаять, култык таягын ыргытып бәрәп, китеп тә барды. Әмма иртәрәк... ыргыткан... икән шул. Ерак китә алмады. Ыргыткан таягын, түшәндә шуышып барып, күтәрде. Шунда жиргә яше тамды. Яшь тамган төштә чәккә чәккәләнде. Тирә-ягына гүя сугышта таланган малы яуган, күкрәгенә гүя тынычта таланган каны сауган иде. Ул буыннары ревматизмын Фәхерниса әбисе житәкчелегендә үзе уйлап тапкан физиотерапия ысуллары – таң чыгы, таң жиле, фурман араталары арасында көйрәгән кояш нуры ярдәмендә жиңеп чыкты.

Беркем күрмәгән, беркем эзен дә сизенмәгән, бары тик сихри рәвештә тел очларына гына куна торган таң суы аны яңадан аяклы итте, әмма тулысы белән түгел. Сугыш алып килгән юклык-ачлык аркасында аяксыз калып, ул таягын бөтенләй дә ташлый алмады. Ыслак белән Шафран тарафларында алты чакрым яланаяк сикерә-атлай үткән адымнар аны гомере буге – сиксән яшенә житкәнчә эзәрлекли килде. Ул таяктан качкан саен таяк аны эзләп тапты. Язын кечкенә гәүдәсә белән бөгелә-сыгыла адым кыскартса, көзен янә дә таякка калды, кышын таягын ташласа, язын-жәен янә дә таягына таяна торган булды. Ул чынлап та таңда чык кәтрәсен күрә, тотта һәм йотып жибәрә алды. Үзен-үзе шуңа ышандырды. Ул нурны күрде, тотты һәм йотты. Жәйге чәлләдә аякларын күтәрәп, тезләрен баш өстенә кадәр чәнчәп, шәрә фурман араталары аша тәнәндәгә кояш кызуыннан «кәжә мае» сыкканда, ул кешенә иң зур мөлкәтә – өметкә тугрылык икәнлеген аңлады. Менә ни өчен халык «өметсез – шайтан» ди икән. Әгәр шулай булмаса, таяк кебек кипшенеп беткән балтырларына яңадан сумит утыртырга, таяктан аякка басарга, аның өчен «Таң әбисе»нә әверелгән ут-күршесе Фәхерниса карчыкны, фани дөнья белән хушлашкан, бар шартына китереп жирләүне үз күзләре белән күрә, үз куллары белән кабергә шәрәфәт туфрагы сала алыр идеме? Инде үлдә, сүндә, бетте дигәндә, яңадан кош кебек канатлана, ул гынамы, күрше Корманай авылы кызы Тәнзиләгә өйләнеп жибәрә, аның белән чөкәрдәшәп яшәп, назлы һәм иманлы балалар үстерә алыр идеме? Таң нурлары белән мүкләп алты почмаклы йорт та бетерә алыр идеме? Шул, үзен сәламәтләндергән, шул ук таң чыкларында балчык изеп, коесын да буратты. Бүрәнә араларын Әкчин

юлларында да коеп калдырмый саклаган таң йолдызлары белән сипләп, мунчасын да бөтәйтте...

Шунысы таң калырлык: күптән түгел аны теге аягын елан чаккан таныш күгәрчене эзләп тапты. Ул инде хәзер чатанламый, агачка да, ботакка да куна ала икән. Моны күргән ир-егетнең күзеннән яше сытылып чыкты.

Кушаматы «Титак Минетдин» булса да, ул халыкка «Таң чыгында савыккан Минетдин» исеме белән кереп калды. Аңа бу таң суын күктән – кояшның үзеннән чулпылы гади авыл карчыгы алып төште. Мөхәммәт, Хәкимжан кебек туганнары ул таң суын башкаларга өләште. Карчык өчен таң сулышының бәһасе нефть-жир мае бәһасеннән күпкә югарырак иде. Минетдин өчен хыялны чынбарлыкка да шушы карчык якынайтты. Менә ничек югары күтәрә ала адәм баласын өмет дигән һидаять.

Иляһи амин.

Таяклы булып та аяклы кала алган, челлә салкыныннан өзелеп төшкән тере тамыр – ут-күршем Минетдин турындагы моңсу хикәяттем шуның белән тәмамдыр.

Габдулла бабай «трофее»

Аяклыдан таяклыга әйләнгән кешеләремнең икенчесе – шулай ук авылдашым, хәтта ки минем якын карындашым, атап әйткәндә, инәмнең бертуган абзасы Габдулла Хисами булып. «Хисамов сын» дигән ясалма урыслагыштан гыйбарәне аз булса да йомшарту өчен, фамилиясен үзбездә шулай гарәби яңгырашта алдым. Мин аны Габдулла бабай дип үстем. Хисамилар нәселенә хас озын, туры буйлы, бөркет борынлы, борынында гүяки күзлек чөйдерү өчен бик тә үзенчәлекле, текә үркәч бар ителгән бу инсан тумышыннан сирәк балта остасы һәм нәзеккәй билле башка юнышкы эшләр матчыры иде. Ул бураган буралар маллы-барлы, ул суктырган тәрәзә кәчәкләре ипле һәм шыптагай, ул куйган тәрәзә өлгеләре урамны яктыртып балкый беләләр иде.

Беренче һәм Икенче Бөтендөнья сугышларын үткән кеше булса да, мин аның хәрби хезмәт, әрмия темасына кагылып, нәрсәдер сөйләгән хәтерләмим. Минем кайсыдыр куен кенәгәдә сугышта була алган бик сирәк вакыйга – картатам Шиһабетдиннең берьюлы ике улы Габдрахман һәм әле без сүз йөрткән Габдулла бабайлар белән Польша чигендә очрашулары теркәлгән. Шунда ук картатамның, фронттан кайткач, авылда староста булып торучы турында да хәбәр бар.

Минем өчен иң нык хәтердә калганы – Габдулла бабамның Икенче Бөтендөнья сугышында алган ярасы – дәрәсрәге, аяксыз калу тарихы. Моңысы да шул ук Польша жирендә була. Табиблар уң балтырының үзгәнә кереп утырган кургаштан котылу өчен аякны кисәргә булгач, бабам аягын кистертми, ни булса да, үз аягым өчен үзем җавап бирәм дип, демобилизация үтеп, бозык аякта таякка калып, авылына кайтып төшә. Һәм ул, мин үземне белә башлаганнан алып, үткән гасырның җитмешенче еллары азагына кадәр тазалыгы-саулыгы хакына хирург пычак-пычкысы дигән нәрсәне якын да китермичә, черек аягы белән бергә яшәр. Сугыш ярасыннан котылу өчен минем күз алдымда кырык еллап, бәлки, аннан да артыграк барган сугыш газабы минем нәсел тарихымда тетрәткеч хатирәләрнең берсе...

Инвалид буларак, исәптә торучы сәбәплә, ул ел саен Кыргыз-Миякә

шифаханәсенә, кайбер елларда Уфа хәрби госпиталенә дә барып, черек аягын «исәпкә алдырып» кайта иде. Табиб белән алтын кысалы күзлеген борын үркәченә сикерткән сырхау бабам арасындагы әңгәмә ничегрәк баргандыр, анысын мин сурәтлән алмыйм, ә менә аның бозык аягы белән ничекләргә генә газапланганын шаһит буларак раслый алам.

Бу аяк аеруча жир-су яшәргән, дымлы язгы-көзгә чорда аеруча котыра иде. Андый чакларда ул урын өстенә менеп ята, чалбар балагын бот төпләренә кадәр ышырып күтәрә, балак эченнән кымыз ачыта торган сөян гөбе кебек аклы-күкле аяк шәрифләре килеп чыга. Бу аяк гүя тәмам да бабамның күз сагы астыннан ычкынып, бернинди даруга да буйсынмыйча, гүя гәүдәнә башка өлешләре, башка әгъзаларыннан аерылып чыгып, «мөстәкыйльлек» таләп итә һәм бары тик үз белдәге белән генә яши башлый. Әгәр күз алдыгызга китерә алсагыз, китерегез: бабам карават өстенә жәелгән асалы паласка аякларын сузган, кирәк мизгелдә алырга уңайлы булсын дип, таягын янәшәсенә генә сөяп куйган. «Моңысы – хөкүмәттән», – ди ул, таягына ымлап, – калган ике аягым – үземнеке». Менә ул сул тезен чәнчеп, уң, яралы аягын урындык өстенә күчереп, табиблар чорнап кайтарган бинтларны сүтә; кан белән үлекне үзләренә сәңдерә-сәңдерә күптән инде беренче аклыгын-пакылеген югалтып, кара-коңгырт төсләргә керә башлаган марлялар су бие кадәр озын, алар бабам кул астыннан савылып, урындык аягы кырыенда түгәрәкләр ясап жыйнала. Ул туктап, кулына камыт әнәсе ала һәм аягының төрле төшләрен сайлап, чәнчештерә, тикшерә: «Сизә! Моңысы мин! Сизми! Моңысы, Хатирә, син! Сизә!.. Сизми!..»; янәшәсендә хирург ярдәмчәсе сыман ниндидер кирәк-ярак, бабам әйтмешли, «струмин»ын тотып, тешләрен кысып, үзе дә чирләп азапланган Хатирәсә кайнаша...

Кайнашырлык та шул. Бу юлы ярасы, шайтан алгыры, тәмам шашты. Әнә, Хатирәсә бинтның соңгы божраларын сүтеп бетереп тә өлгерми, аннан әйдүкләп аякның черек түмәре килеп чыга. Ул чынлап та агач түмәрән, күксеп, таркалып барган иске төпсәнә хәтерләнә. Аны күрү – үзе куркыныч. Аякның яшисен яшәп картагын-муртайгын, жыерылып беткән тиресе астыннан, балтыр сөягә яныннан гына, карасу-зәңгәрләнәп, ниндидер куркыныч күз тожраеп карап тора. Бабамның кистерми калдырган аягында авылга алып кайткан фронт бүлгә шушы була бит инде. Бу «бүләк» алай ук беркатлы гына бүләк түгел, санап, күрәп, бәяләп бетерә алмаслык күп катлы бүләк. Бабай әйтмешли, жиңелгән дошманнан безгә, жиңүчегә, насыйп ителгән «байлык». Ихластан да, игътибар беләнрәк карасаң, дөньяга куркытып янаган бу яра, дөресрәге, бу дәншәтле сугыш кургашыны.

Аның Хатирәсә – авылда атаклы каз турау остасы. Сөз нәрсә, дистәләгән кеше күзләрен тәгәрәтеп, аш-су остасының куллары артыннан авыз суларын агызып күзәткәндә, берни булмагандай, сабырлык белән калжа-калжа итеп каз турауны уен эш дип белдәгезме? Бу якларда, кем әйтмешли, борынгыдан килгән өч кадерле бар: каз, кымыз, кыз. Хатирәне кышкы сугым, туй чорларында табыннан-табынга, шул каз тураучы вазифасын башкарып өчен генә дә, өйдән-өйгә йөртергә мөмкиннәр. Әгәр дә Габдулласы ирек бирсә. Хатирә, мәжлестә казны тураганда, сумите күбрәк чыксын өчен аны чүт кенә пешереп бетерми бирәләр, югыйсә казның килеш-килбәте, фигурасы да бозыла, ите дә изелә башлый. Әмма Хатирәтти ашыкмый, казның пешкәнме-юкмы икәнлеген белү өчен аңа хирург кебек шырпы төртеп карый, әгәр сүле чыкмаса, ул пешкән була инде. Симертелгән, шарты килеп, алтынсу төскә кереп пешкән, канат

очларыннан майлары тамып, тулаем паднусны биләп торган казны өлешләргә бүлүнә ул дистәләгән кеше каршында бер әгълә саф фән итеп табынга житкерә: башта ике канатын, аннан буыннарыннан ике ботын аерып ала. Аннан түшәндәгә йәдәч сөяген табып, табындагы иң өлкән абыстайга бирә. Моны табында һәр кеше татыган кебек булып китә. Аннан казның арткы саны өлешен – оча сөяген хужага тапшыра. Монысын да бергәләп авыз итәләр кебек. Кабыргаларны, гәүдәсә белән бергә урталай кисеп төшә дә казны калжалап турый башлый. Халык бу гамәлләрне дә күз нурларын түгеп озата бара. Казның түш өлешен – хатыннарға, ирләргә канатларын, бот өлешләрен бүлеп өләшә. Безнең яклардагы табыннарда каз бүлүнә тагын бер язылмаган кануны бар: каздан бу йортта, бу ихатадагы һәркем авыз итәргә тиеш. Шуңа күрә Хатирә, калжадан барлык табын да житешкәч, бик эре, гөбәрнатыр кыяфәте белән, казның туралган яртысын паднуса белән баш өстенә күтәрәп, алгы якка – мәжлеснең мич арасындагы хужабикәсенә озата...

Хатирә һич онытмас, ул Габдуллага килән булып төшкәндә, авыл кызлары аңа су буен күрсәтеп, шундый жыру жырлаганнар иде:

Инбашыңа салып көянтәңне
Сукмаклардан башлап китәрсәң.
Суларыңыз татлы, илегез затлы,
Таратты бит кайгымны, диярсәң...

Барысы да дәрәс булып чыкты. Тик менә Габдулласы гына һаман шул сугыш афәтеннән айный алмый, бичара...

Габдулла бабам исә, үз чиратында, яралы аягы турында инде мин ничәнчә тапкыр ишеткән, хәтта ятлап беткән тәгъбирләрен кабатлый:

– Ничек кенә «издебатся» итеп карамый бит ул миңа, дуңгыз! Авызын ерып көлә, шильметдин!.. Минә кадәрле трофей итеп авылыңа кадәр алып кайткач, тәрбиялә, иркәлә, мич башына менгезеп йоклат, аракы, ачыган бал эчер! – ди ул миңа. Такай да нехарруший! Хатирә, син кая китеп югалдың, салкын суда чылатып, тегә тастымалың белән аякны төр әле!..

– Аягыңдагы яралар нихәлдә, Габдулла абый? Төзәлмиләрме? – дип сорасалар, аның җавабы бер генә:

– Нәрсә булсын аларга, минем ботта крис кәрүле¹ кебек яшәп яталар, бигыйлар² !

Бер мәлне аның йортына, учын кош тоткандай учмарлап, авылдашы фронтовик Газиз Вафин³ килеп керде:

– Миңа да тыңгы бирми ул крис кәрүле, Габдулла туган!.. Трофейлар бездә житәрлек... Менә!..

Учын ачып жибәрсә, ышансаң, ышан, ышанмасаң, ышанма, гәзит кәгазенә төрелгән кара ядрә ята иде.

Шрапнель!.. Ботымнан, көтте-көтте дә, үзе төртеп чыкты!

– Синеке артыннан, бәлки, минеке дә төртенеп килеп чыгар, – ди шаяртып Габдулласы. – Табын кора торырга кирәк! Бар, кибеткә барып кил... Ха-ха-ха!..

Габдулла бабай белән очрашканда, аларның сүзен туктатып булмый. Икесе дә егерменче гасыр башларында туганнар. Икесе дә революция

¹ «Крестовый король»дән алынган. Ягъни «Тәре короле» кебек, иркен яши дигәнне аңлата.

² «Беглец». – «Качкалак» мәгънәсендә.

³ Г. Вафин турында кара: Айдар Хәлим. «Минем Түгәрәк Имәнем», «Вместе» нәшрияты, Уфа, 1999 ел, 56-71 битләр.

буталышларында, ике сугышта катнашканнар. Газиз бабайга килгәндә, ул хәрби хезмәттә сигез ел булып, сигез тапкыр яра ала. Курск дугасында, Ржев, Богодухово, Полтава, Харьков өчен хәлиткеч алышларда гына да берьюлы өч урыннан яралана. Уң аягы ике урыннан чатан, бер аягы бөтенләй дә йөрми, сул кулы кулбашыннан ук өзәлгән, күкрәге, кабыргалары мина валчыклары белән чәрдәкләнеп беткән иде. Ул жылкән кебек жилләрдә тирбәлгән сул жиңен чалгы сабына эләктереп куеп, печән чапты. Әгәр берәр фотограф аны шушы халәттә төшереп алган булса, әлеге сурәт, бәлки, кешелек тарихында сугышны каһәрләгән иң сирәк документ булып тарихка кереп калыр иде... Башындагы ярасы исә сабан эзе сыман ярылып ята. Инде мин якыннан белә башлаган заманнарда ук житмешкә житеп барган янбалит шушы хәләндә авылдан авылга йөрөп, авылларыбызның, нәселебезнең башы – каторжан Әкри балалары шәжәрәсен, кеше, жир-су исемнәре белешмәләрен, халык авыз ижаты, тел жәүһәрләре, тарихи риваятьләр жыентыкларын төзде, аларны тирә-як халкына таратты...

Сабырлык һәм түзем төшенчәсенең мәгънәви атасы диярдәй бу газизләрдән газиз Газиз бабайны халык шушындый да түземлелеге өчен яратып «Эт жанлы кеше» дип атый иде. Эт жанлы кеше! Нинди үлемсез образ! Кызык бит!..

Һәм шушы, гафу итегез, матур яңгырамаса да, дәрәс һәм тирән мәгънәле амага ия булган сугыш һәм хезмәт ветераны, халык вә халыкларны таң калдырып, беренче хатыны Фатыйма түти белән ике ир, бер кыз бала үстерде. Олы улы Әхтәм – авылда тракторчы, икенче улы Илфак – авылда укытучы һәм мәктәп директоры, кызы Фәния исә авыл хужалыгы фәннәре докторы, профессор булуга иреште. Гомеренең соңгы чорларында яңадан өйләнеп, ул кеше зиһенен таң калдырырлык максатларга иреште. Туган авылыбызга Кинжәбикә исемле чукынмаган чуваш кызын килеп итеп төшерде, житмештән үткән яшендә аңа Халидә исемле бик матур кыз бүләк итте...

Габдуллага әйләнеп кайтканда, Хатирә әбием бабамны гомере бие үзләреннән чакрым ярымда ургылып агып яткан салкын Мендәрле Кул чишмәсеннән көянтәләп ташылган суда тәрбияләде һәм чәй кайнатып эчерде.

Ул Габдулласын Мендәрле Кул чишмәсенең асыллардан асыл салкынына гына түгел, йөрәк парәләренә төрөп, яраның эченә үк кереп ятарга, кая ди яту, кулындагы эскәк белән бу имансыз сугышның кара кургашынын чокып, эләктереп, каптырып кына алырга, хәләл жефете тәнендәге бу ят, имансыз, канечкеч затны оясыннан өстерәп чыгарырга һәм безне гасырлар буена кол иткән шушы кечкентәй тимер кисәген зур ачыш итеп, кешелек күргәзмәсенә куярга эзәр иде. Көрән төстәге кургашын белән, бабайга караганда, әби ныграк алышты. Әмма еллар бие кан тамырларына төшеп, буыннарда таралып, үзәккә үткән бу хастадан салкын суда чылатылган чүпрәк-чапрак белән генә котылып буламы?!

Мендәрле Кул чишмәсенең татлы су шәфәгате аларга берсеннән-берсе уңган өч кыз, бер малай үстереп бирде. Уллары Риф тирә-якта атаклы комбайнчы буларак танылды. Аяксыз Габдулла аны «Укымадың, кеше булмадың!» дип авылда калганы өчен гел генә тиргәсә дә, Риф үзе кебек тырыш кыз Даригага өйләнеп, ата-инәгә биш ул, унлаган онык, шуларга өстәп, «Хезмәт Кызыл Байрагы» ордены кайтарып тоттырды.

Даригага өйләнгәндә, Габдулла бабай никахка карышыбрак торды. Ни өчен дигәндә, ул үзсүзләрәк кеше иде шул. Имеш, үзләре кебек күренекле нәселдән түгел. Әмма белгән булса икән Габдулла бабай гомере азагында үз нәселенең кем кулына каласын!

Хатирә әбине, халык теле белән әйткәндә, «жен сугып», тома суқыр калгач һәм урын өстенә егылгач, Дарига киленнәре аны уника ел буе карады. Өстен-башын юды, кулдан ашатты-эчерде. Авылдашлары Дариганың сабырлыгына таң кала иде. Аннан күп тә үтми, шундый ук хаста белән Габдулла бабай урынга ятты. Ике ел буе тәрбияләделәр карт фронтовикны Риф белән Дарига. Астындагы түшәген алыштырыр өчен Риф еш кына комбайны белән кайтып китә иде. Соңыннан мөмкинлек тугач, Дарига колхозда савымчы булып эшли башлады. Аннан ире янына комбайнга штурвалчы булып күтәрелде. Ни-и-и, сөйләп китсәңме?! Һәм... көтмәгәндә... Рифнең үзен паралич сугып екты! Бу очракта аяк та юк, таяк та юк иде. Алты ел имчәк баласы шикелле карады Рифне Дарига. Алты ел! Әйтүе генә ансат! Аннан... үзенә анасы-солдатка Рафиганы ун ел буе тәрбияләде ул. Якыннарының барысын да үзе жыештырды, үзе жирләде.

Болар барысы да Габдулла бабамның сугышта һәм тыныч тормышта туплаган вә жыештырган «трофейлары» иде.

Менә шулай еллар үтә торды. «Ыспай Габдулла» дигән исем йөрткән бабабыз, дошманга тән әгъзасын – аягын бирсә дә, жанын-иманын бирмичә, «өч аяклы кеше» сыйфатында бакыйга китеп барды. Һәр нәрсәне беренче матурлыкта, беренче сафлыкта кулланырга, ифрат та купшы киенергә яраткан бабай сирәк хушбуйлар, алтын кысалы күзлекләр, матур пәкеләр, шундый сирәк әйберләр әсире иде, мәрхүм. Авыр туфрагы жинелләрдән булсын. Халыкта аның сирәк елмаяуы, ул гына эзләп таба ала торган сүзләре, мәкаль-табышмаклары, кушаматлары һәм оныкларында, алтын кысалы күзлекләргә өстәп, көмеш башлы таягы гына калды. Ул кулланышка керткән «Килен баласын сөйгән-сөйгән дә килегә салып төйгән», «Агач ялгыз өй булмас, егет ялгыз би булмас», «Ала күз – акылсыз, майлы күз – ягымсыз», «Рәхмәт, сыйладыгыз, тавык кына суймадыгыз» кебек мәкаль-әйтемләр халыкта әле дә бик еш яңгырыйлар.

Мин аның аягындагы яман чирнең дошман ядрәсе нәтижәсе икәннән белсәм дә, табиблар куйган диагнозын белә алмый калдым. Мин моны кан юллары зарарлану нәтижәсендә элгеп, тән тукумасын үлүгә китергән инфекция – аяк өсте кичерелгән, дистә еллар буе ни төзәлмәгән, ни үтерә алмаган гангреның бер төре булгандыр дип уйлыйм. Хәер, аны белүнең хәзер инде бернинди мәгънәсе юк.

Мәгънә безне шушындай коллыкка китергән һәм коллыкта калдырган кара кургашында гына.

Бәхил бул, Габдулла бабай. Мин сине бик тә ярата идем.

Жан жиренә типкән көнчелек

Мин кешеләр арасыннан кеше эзим. Авыр эш ул. Бу язмаларым да сырхаулар арасыннан савыгырга тырышып ут йотканнар хакында бит. Аяклыдан таяклы калган танышларым, аларның нинди сәбәпләр аркасында бу газапка дучар ителүләре, аяксызлыкның кабатланмас төрләре турында уйлана башлагач та, яшьлек таңымдагы «Стрелец» нәфт эзләү оешмасында эшләгән чорым келт итеп хәтеремә төште. Чөнки ул гомерлеккә аяксыз калуның иң хәйләкәр, иң кешелексез, әгәр шулай әйтергә яраса, иң көтелмәгән, ифрат та кансыз очракларының берсенә шаһиты итте. Каспий дингезе буендагы калмык далаларында – иң жинел корамал да кимендә тонна тарткан тимер-томыр

патшалыгы – доңгырдык буровойларда башланган хезмәт юлымда бу минем беренче тапкыр чын мәхәббәт белән янәшәдән кара нәфрәт, үтә дә күрәлмәү, шулар арасындагы куркыныч каршылыкта яшеренеп яткан уйнашчылык, интрига, ягъни мәкер белән очрашуым булды. Бәлки, бу очрак мин күз уңында тоткан мәхәббәттә, мәхәббәтнең үзеннән тыш, моңа кадәр без ишетмәгән-тоймаган тойгы – ярату белән рәттән яратмау, икенче кешене, көндәшенне гадәттән тыш дәрәжәдә күрәлмәү, кимсетү, «үтерепләр» дә кабул итмәүнең алгы планга чыгуы, зигәндә хәтта мәхәббәтнең үзеннән «көчләрәк» булып тамырлануы аны шулай истәлекле иткәндер? Безнең ише, әле унжидесе узып, унсигезе тулмаган яш-жилкенчәк өчен бөтенләй диярлек «таныш булмаган», яисә аларда яралып кына килгән ярату тойгысын жимереп тә өлгергән мәкернең кинәт кенә язмышка әверелүе аны шундый онытылмаслык вакыйга итеп күңелгә сеңдергәндер? Бәлки, бәлки. Башкача ничек? Менә мине тыңлап карагыз. Аннан, бәлки, үзегез дә бер фикергә килерсез.

Безнең кантурда Анатолий Булавин исемле эретеп ябыштыручы – «сварщик» бар иде. Ул шундый да үз эшенең остасы иде ки, әгәр аңа үтенеч белән барсаң, үтенечнең мөһимлегенә ышандыра алсаң, ул, бәлки, сиңа кояш көйдергән кашыңны да алыштырып, сизелмәслек итеп яңадан ябыштырып биргән булыр иде. Берүк вакытта ул агачны сайратып, аңардан теләсә нинди курчак кораштырган балта остасы да иде. Разведкабызның житәкчесе, Әстерхан татары Кәлимуллин (кызганыч, исеме хәтердә калмаган) абзый, шуңа күрә аны аеруча жаваплы, өзеклек-аврал вакытларында, балта осталары бригадасына да күчереп тора иде. Ләкин безне кызыксындырганы егетнең уймак осталыгы, сирәк маһирлыгы, булдыкылыгында түгел, ә бәлки, аның белән шәфкать туташыбыз Татьяна Забелина арасында кабынып киткән һәм барлык бистәбезгә билгеле булып өлгергән эчкерсез мәхәббәттә, чиге булмаган сөю куанычында, шатлыгы язгы гөрәндә булып актарылган гыйшык ташкынында иде. Бу аларның күзләрендә, йөзләрендә, кыскасы, үзләрендә чагыла иде. Алар үз эшләрен һәм кешеләренә һичбер төчеләнү-кыланусыз, керсез яратулары, килеш-килбәтләре белән сөйкемле сөяк булулары белән аерылып тора. Замандашлары арасында гүя «Сезгә бездән ни кирәк?» дигән сорауга җавап бирү өчен генә яшәп ята иде бу күктән төшкән ике яш-йөрәк, жирнең өске катламнарыннан салкын кызыл ләм, аскы катламнарыннан кайнар кара сифон бәргән һәм маховик каешларын өзәрдәй булып үкәргән дизельләр патшалыгында.

Икесе ике тарафтан: Татьянасы тумышы, яшәеше белән Әстерханнан, Анатолий исә без ишетеп тә белмәгән Сахалиннан булса да, алар гүя бер тирәдән, алай гынамы, бер авылдан, бер урамда үскән күршеләр сыйфатында күз алдына басалар иде. Әмма алар бер-берсенә энә очы кадәр дә охшаш түгел иде, сезгә әйтим – менә бит экәмәтә нәрсәдә! Татьяна – урта буйлы, жыйнак гәүдәле, өлгер хәрәкәтле, күкрәк очлары күлмәген тишеп чыгардай булып төртеп торган сынлы, кеше өчен көяләнәп янган зәңгәр күзле, елмайганда да елый-елый елмайган төсле, алтын-сары чәчле, бар нәрсәне умырып эшләргә яраткан гүзәлбикә. Анатолий – чегән арбасыннан төшкән барон сыман кара бөдрә чәчле, коңгырт күзле, кешегә озак, сынап карый торган карашлы, ашыгуның ни икәнән дә белмәгән ир-егет асылы. Шушы кадәр дә бер-берсенә охшамаган, икесе ике материктан булган ике кеше шушы кадәр дә бер-берсен яратсыннар, дигән әле!

Без үзбездән берничә яшыкә генә өлкән булган Анатолий белән Татьянаны күз уңыннан ычкындырмый күзәтә идек: кая баралар, каян кайталар? Без

аларның үзлөрөнө дә, араларында булган самими мөнәсәбәтләрөнө дә тыныч кына карый алмый идек. Яшерен-батырын түгел, без Анатолийдан көнләшә идек. Татьянага килгәндә, без аңа булган гыйшык утына колакларыбызга кадәр кереп баткан идек. Без Татьянаны бер күрергә зар-интизар булып аның медпунктына эләгер өчен тузга язган һәм жыен тузга язмаган сәбәпләр эзли идек. Бәйрәм якынлаша башласа, безнең егетләр котлау откриткалары сайлап, почта катыннан чыкмый: сурәтләрнең иң матурларын эләктереп калырга кирәк! Анатолий безнең табигаттән аныкы булган Танясына карата яшерен гыйшык белән януыбызны белә, эмма аңа эллә бала-чага уены итеп карый, эллә холкы шундый тыныч иде – бу хәлгә ыжлап та бирми иде.

Шулай көннәрдән бер көнне безне көн дә иркен генә ачык машинада йөз иллешәр чакрымлык вахта мәшәкәтләрән онытып яшәп яткан жирдә бер көтелмәгән хәбәр аяктан екты: яраткан Анатолиебез-Толябыз балта осталары бригадасында вахтада аягына балта белән чабып, тез капкачын жиимергән. Аны төнлә санитар очкыч белән ашыгыч рәвештә Өстерханга озатканнар. Без, бер куыш балалары кебек бердәм яшәгән егетләр, медпунктка йөгердек: нәрсә булган? Йөзә ак тукума кебек агарган һәм югалып калган Татьяна безгә эллә-нинди ышанычлы хәбәрләр житкерә алмады алуын, эмма аның йөзөндә, үзен тотышында ниндидер әйтелмәгән яңалык барлыгы күзгә бәрелеп тора иде. Без турыдан-туры бу шикнең сәбәбе турында сорап маташа алмадык. Шул көнне үк бистәбездән икенче кеше – Анатолий вакытлыча эшләп азапланган бригададан балта остасы Василий Сухостоевның юкка чыгуы ачыкланды. Очраклы идеме мондый «очрак»? Эллә... Кыскасы, бер ай чамасы вакыт үтте, Анатолий да, Василий да күрәнмәделәр. Бу вакыт эчендә Татьяна берничә тапкыр Толясы янына барып кайтты. Ул барган саен житдиләнеп, уйчанланып кайта иде. Соңгы баруында ул егетләр үтенече белән безнең Рәис дигән дустаныбызны да үзә белән алды. Ул Татьянадан җаваплырак кыяфәт белән бер генә кәлимә өстәде: «Анатолий белән Василийның эше халык хөкемәндә каралачак». Бу хәбәр безне аяктан екты, дип тә әйтергә мөмкин иде. Шул ук вакытта барысын да белмәгән кешедән сорашу да уңайсыз иде. Танядан сорашуны да без тәкәтсезлек дип уйлап, үзенең ачылуын көттек. Шулай да Рәис дустаныбыз бер тапкыр бу хакта сүз кузгалгач, Анатолий белән Василий арасында низагның нидән чыгуын «көнчелек галәмәте» дип кенә ычкындыргач, без үзәбезне барыбыз да бозлы суда коенып чыккандай хис иткән идек. Нинди көнчелек? Хәтта бик нык яратышкан-сөешкән кешеләр дә чаманың чамага туры килергә тиешлеген исли, төшенә, хәтерендә тота һәм шул мәгънә кысасыннан чыгып эш итә. Әлбәттә, кешеләрне «моны сөймә, тегене сөй», «тегене сөймә, моны сөй» дигән боерык нигезендә кавыштырып булмый. Шулай да, шулай да... Берсе икенчесенә пар килгән ике асаба, кыз һәм егет, кая барсалар да, сагындырыр көчкә ия булган ике сөйкемле сөяк, ике сирәк зат һәм бую... метр ярымнан да артмаган «кендек», өтер шикелле почык борынлы, кечкенә ерык күзле, йөргәндә, аякларын лаплап өстерәп йөргән Василий... Шулмы көнчелеге килеп, шушы сирәктән-сирәк парга тел вә кул күтәрүче?! Баксан, ул көнчелегеннән кара көеп, төннәр бую йокламаган, эчәсе суын эчмәгән, ашыйсы ашын ашамаган, Анатолийга аяк астыннан бәла эзләп, Татьянага «Ач-ялангач йөрмә, ир рәхәте күрмә!» дип, кыргый теләкләр теләп йөргән икән!

Өч ай чамасы дөваланганнан соң, ике аяктан таяклы өч аяклыга калып, Өстерханнан Анатолий кайтып төште. Дөрөсрәге, Татьяна аны бурычларга төшөп булса да, өч йөз чакрымнан ком таулары-барханнар артыннан,

таксида алып кайтты. Ул аны күтәреп тә йөртә алган булыр иде. Без, Башкортстанның Октябрьский каласыннан практикага килеп, Стрелец разведкасында бораулаучы булып эшләгән татар-башкорт егетләре, аны гармуннар белән каршыладык. Куанычыннан нишләргә белмәгән Анатолий үзе дә сизмәстән биергә төште, әмма аны Танясы туктатты: «Аягыңны сакла, жаным. Туйда биисе көннәр алда торсын». Шул минуттан Анатолий, торык эчендәге уң аягын кардай ак марля белән бәйләгән, көтмәгәндә, өченче аяк – таякка таянган Анатолий, үз гомеремдә мин күргән иң матур, иң күркәм кешеләрнең берсе Анатолий, безнең Толябыз, үзенә камиллеге аркасында гына мәңгелеккә гарип, аяксыз калдырылып газапланганын һәм киләчәктә дә газәпланачагын аңлар.

Ә Василий уйлап тапкан «драма» болай килеп чыккан. Бүген-иртәгә кавышабыз дип торган шушы гүзәлләрдән-гүзәл пардан көнләшәп, аларны ничек кенә булса да өйләндермәскә тырышып, Василий шундый мәкерле тозақ кора: иртәнгә сменага чыккан агач каезлаган Анатолийның балтасына күзгә күрәнмәс кыл-шпагат бәйли, Анатолий балтасы белән агачка чабам дигәндә генә жепне кискен үзенә тарттырып, балта үткенә белән егетнең жан жирен өздермәк була. Әмма балта йөзә жан жиргә түгел, тез капкачына туры килә һәм аны тамырлары белән уптым-илаһым актәрып чыгара.

Прокурор сораган егерме ел урынына Василийга уника ел бирделәр. Бу минем үз гомеремдә күргән, моның шаһиты булган иң мәгънәсез жинаятъ буларак хәтеремдә калды.

Без, Башкортстан егетләре, Толя белән Татьянаңың туенда булдык. Аларның беренче балаларын каршыладык һәм исем куштык.

Никотиннан аяксыз

Шифаханәдә дәваланып ятканда, яше житмешләрдән узган картка игътибар иттем. Ул, әлбәттә, мин эзләгән персонажлар рәтеннән булып, таяклы иде. Әмма бу юлы мине гадәти таяк та, аяк та түгел, аның гәүдәсенә сәер дәрәжәдә арык, ябык, хәлсез, әгәр шулай әйтергә яраса, дәфтәр киптергече кебек кипшенгән, хәтта ки бар мәгънәсә белән тасланып кипкән булуы үзенә юнәлтте. Ул торганы белән какланып ысланган яр буге балыгы иде. Башта мин аны кырлы стаканның йөз дә егерме еллык юбилеен билгеләүгә кадәр барып житкән берәр эчкече дип уйлаган идем. Янәшәбездә генә үлчәгеч ялтырап ята, тик мин аны мәзәк өчен генә булса да үлчәтергә базнат итмәдем, ни өчен дигәндә, авырлыгы кырык-илле килодан да артмас бу абзыкайны очраклы рәвештә уңайсыз хәлгә куясым килмәде. Аны күргәннән соң, минем армиядәге шулай ук чыра кебек жиңел сөякле офицер кисәге исемә төште. Аны солдатлар «Папа Шульц, пистолеты белән кырык кило», – дип йөртәләр иде. Боларга өстәп, мине абзамның сөяк һәм тиредән генә торган гәүдәсенә, аеруча сүс кебек саргайган йөзенең, аксыл, тамырлары зәңгәрләнәп яткан хәлсез кулларының, кулбашларынан салынып төшкән озынча күлмәгенәң жиң очларынан төртелеп чыккан беләкләренәң шул кадәр дә кабатланмас рәвештә төссез, моңсыз, ничектер ашсыз-ризыксыз булуы гажәпләндерде. Гүя ул үле тукуыма иде. Гүя аның эчендәгесе үтәдән-үтәләй күрәнәп, тышына чыккан иде. Гүя, ул әллә кайлардан: «Мин гомерем буге ашказаны, уникалле эчәк, гастрит һ.б. белән авырдым, инде хәзер ул чирнең соңгы сызыгына килеп життем», – дип кычкырып тора иде. Халыкта мондый кешеләрне гади

генә итеп «сарысына каткан», диләр. Бу абзый чынлап та кулындагы таягына кадәр сарыдан саргайган һәм... бар нәрсәгә битараф иде. «Башымны кисәргә бирәм, бу кардәшем ашамыйча көн күрәдер, – дип көлемсерәп куйдым мин, аны башыннан аягына кадәр күземнән кичереп. – Бу кешедә... ниндидер сер бар кебек. Сорашырга кирәк». Тик ничек итеп? Меңләгән эре һәм вак, булыр-булмас үтенеч, проблемалар белән кайнаган, еш кына, адәм заты мәгънәле һәм мәгънәсез процедуралардан соң, үзенә урын тапмаган больница шартларында. Аны коридорда туктатып, йә булмаса, күп кешелек хөжрәсенә алып кереп, үзегез турында сөйләгез әле, дип тинтерәтимме? Ул мине «с» хәрәфләрәннән торган берәр сәхрәга озатып куйса, шуннан нәрсә?

Менә төшкә ашка да чакырдылар. Абзам авырлык белән чатанлап, таягының очы белән тыенкы гына авазлар чыгарып, минем алдан ашханәбәзгә үтте. Мин аның кашсыз йөзенең ачуны китерер дәрәжәдә күңелгә ятышсыз булуына игътибар иттем. Тукта, безнең белән утырып ашармы бу? Ашаса, нәрсәсен ашар, нәрсәсен ташлар? Мин тагын бер тапкыр аның почмакка сөяп куелган ятим таягына игътибар иттем. Ул да концентрацион лагерьдан чыккан хужасы кебек арык, кипшенгән, саргайган һәм аның ихластан да ризыксыз яши башлаганын раслаган сыман иде. Шулай, тәгам жыярга утырыштык. Беренчегә – борчак шулпасы. Ул аны тәмен-гамен бәяләмичә ялтыратты да куйды. Бәрәкәлла! Ашаганы кая китә? Икенчегә – кәтлит белән макарон. Кәтлитен дә сыпыртты. Макаронына карамады да. Димәк, сайлана белә. Һәм ул, нәрсәдер исенә төшкәндәй, ашыга биреп, буыннары белән шыгыр-шыгыр килеп, урыныннан кузгалды, таягын сыпырып алды да титак-титак чыгып та китте. Вакытны сузмыйча мин дә аның артыннан юнәлдем. Ул коридор очындагы кушеткага барып утырды, куен кесәсеннән кечкенә шешә чыгарды да, онытылып, калтыранган бармаклары белән ашыга-ашыга, борынын борды һәм голт-голт китереп ниндидер коңгырт сыеклык уртлады. Мин куркуга төштем. Наркоман түгелме?

– Никотин бу, – диде ул, минем шикләремне раслап. – Биредә тәмәке тарту тыела. Мин тәмәкене тартмыйм, төнәтмәсен генә эчәм. Никотин наркоманы, димәк...

Урманга кергән саен агачлар куерыр кебек тоела иде безнең авыз ачып таныша башлавыбыздан. Әле генә тамак чылаткан сыеклыктан соң, аның йончу күзләренә ямь кунган кебек күренде. Игътибар белән карагач, мин аның үз чыраеннан күпкә яш, илле-илле биш яшлырда генә икәнәнә ышандым. Бәлки, сөйләшүне башлау өчен иң уңайлы форсаттыр, дип уйлап куйдым. Ярар, хәерле сәгатьтә! Ни булса, шул булыр...

– Сөз ничек аксакка... таякка калдыгыз? Тумыштан түгелдер бит?

– Ә нигә кирәк ул сезгә? – диде ул миңа, куркыныч укталып.

– Мин кешеләрнең ике аяктан өч аякка калу касафатын өйрәнәм... – дидем, аны тынычландырырга ашыгып. – Аксаклар арасында нинди генә очраklar юк! Берсе сугышта, икенчесе хәрби хезмәттә, өченчесе тыныч тормышта, дүртенчесе авыр физик хезмәттә, бишенчесе уенда, алтынчысы туенда, жиденчесе, кем әйтмешли, куенда... Хәтта мич башыннан егылып төшеп тә аяксыз калганнар бар.

– Ю-у-ук, – диде ул көлгәндәй итеп, аннан гүя әле генә эчеп жибәргән нәрсәсенә ләззәтен кичергән чырай белән озын итеп тын алып: – Мин мич башыннан да, куеннан да егылып төшмәдем. Сау-сәламәт, типсә тимер өзәрлек кеше идем. Минә никотин агуы аяксыз итте...

Ул табибларның профессиональ теле белән кеше аягының беренчел дошманы тәмәке икәнлекне бар нечкәлекләре белән аңлата башлады. Аяклардагы кан юлларында «тромб» дип аталган май бөкеләре кеше гәүдәсенен башка өлешләренә караганда жиңелрәк оеша икән. Атеросклероз тәнне кан витаминнары белән тукландыру мөмкинлекләрен кискен киметеп кенә калмый, кешегә өченче аякны да бүләк итә, ди...

Мин чак телемне йотмадым. Кешенең тәмәке төтене аркасында аяксыз-чарасыз калуын ишеткәнем юк иде. Мондый хәлне күз алдыма да китерә алмый идем.

– Сезде никотин аяксыз итмәгәндер бит инде? – дидем мин балаларча беркатлылык белән.

– Нәкъ ул... Тәмәке сумаласы сыланган минем тын юлыма. Үпкәләрем, бөербавырларым шул сумала белән тукланырга мәжбүр. Бу сумала аяк очларымның буыннарын сансыз да, саксыз да итте, кан йөрешемне чыгырдан чыгарды, тамырларымны киптерде. Шулай итеп, сигарет аяк буыннарымда генераль атеросклероз дигән бик куркыныч авыру китереп чыгарды. Әйткәндәй, мин гади кеше түгел, мин үз чиремнең генералы!

Ул бу хакта артык чишелергә теләмәгән кыяфәт белән берәз вакыт тын торды, шул арада мин аның исеме белән өлгердем. Алексей икән. Гомере бие электрик булып эшләгән. Тумышы белән ниндидер Гавриловка дигән авылдан.

– Сездә никотин белән агуланганыгызны беренче тапкыр кайчан белдегез соң? – дип сорадым мин, тынлыкны бозып. – Атап әйткәндә, кем сезде агулады? Уйнап башланган эшнең бүгенге моңсу азагы булган кебек, башы да булгандыр бит?

– Әтидән агуландым, – диде ул, мине тагын бер тапкыр таң калдырып. – Ул жиде ел хезмәт итеп, сугыштан гыжнап беткән тәмәкече булып өлгереп, 1950 елда гына кайтып егылды. Бишкәктән төшкәч тә, аның белән бергә сәкегә утырып, самосад төрә башладым, дип әйтә алам. Әтием сугыш турында ләм-мим, ә менә тәмәкенең кеше организмына файдасы турында ләззәтләнеп сөйли иде, мәрхүм! Без аның белән ярышып тарта идек. Чынлап, мин биш яшьләрдә тарта башлаганмындыр. Башта ул каты самосадны Украинаның Сумы шәһәрненән кайтартып маташты да, минем хахулдан кайсы жирем ким дип, гарьлегеннен үзе чәчә, үстерә һәм сата башлады. Самогонны стаканы белән бугазына коя да закускага тәмәкесен чәйни. Аннан метр бие итеп тәмәкесен дә төрә. Минем әти кебек ләззәт белән тәмәке суырган кешене күргәнем булмады... Ул төргән тәмәкесен авызы читенә каба, аны беркайчан чыгармыйча ирене белән әвәли, уты авызын көйдерә башлагач кына, читкә төкерә... Ул бер тапкыр да табибка бармады. Поликлиникаларда аның регистрацион белешмәсе дә булмады! Аяк табаннарына кадәр житкезеп ютәлли иде, мәрхүмкәй. Тәмәке аңа үпкә чире бүләк итте. Шул чир аны иртәрәк алып та китте... Мин тәмәкене туры мәгънәсендә әтием кул астында «ашап» үстем. Шуннан бирле, менә алтмыш ел инде, тәмәке чәйним. Нинди генә чир белән чирләмәдем мин. Наман исән! Үлмим дә, терелмим дә! Сәлам сиңа, атеросклероз!.. Хәзерге тәмәкеләр тәмәке түгел. Төче камыр алар. Аһ, кайда ул элеккеге тәмәкеләр! Аларны суыру белән башың томанлана, төтене, паровоз төтене кебек алдан да, арттан да чыга, мин сиңа әйтим. Бу төче тәмәкеләр туйдыргач, мин әти кебек самосадны үзем чәчә, үзем ашый һәм төнәтмәсен ясап эчә башладым. Чөнки төче күмәч кебек болгар тәмәкесе

тэндәге никотин кытлыгын баса алмый. Беренче тапкыр табиблар миндә никотин өянәген моннан утыз ел элек таптылар...

– Сезнең бу кадәр арык булуыгыз шул никотин кытлыгы белән бәйләнгәндер бит инде?

– Шулай булмыйча! Әмма мин ябык түгел – тәмәжникләрнең рәсми булмаган профсоюзында иң симезләрдән исәпләнәм...

Мин көлдем.

– Профсоюз?

Ул да елмайгандай итеп куйды.

– Әйе. Шаяртып кына әйтелә. Миндәге «какча симезлек» – үзе бер кайгы: мин һаман исән!.. Мин исән булуым белән үз күзләремә үзем ышанмыйм – тәмәкене суырудан, чәйнәүдән баш тартып, төнәтмәсен эчә башлагач, миндә тәүдә тын юллары чакоткасы таптылар. – Ул янә дә табиблар теле белән, шәп-шәп итеп, медицина атамаларын саный башлады. Башта ашказаны, уникалле эчәк гастриты котырды. Аннан баш миемә кан сауды. Һи-и, миндәге чирләр – тере плантация ул. Шулар аркасында мин гаиләсез, токымсыз калдым. Ничек исән, ничек һаман үлмим, э? Йөрәк аритмиясе, үпкәләргә кан тулышу, эчке органнарны кан белән күмгән веноз һөжүме, бавыр һәм бөөрләр дистрофиясе... Менә шул веноз ташкынының аритмиясе, аяклар белән баш арасында кан әйләнешенең бозылуы аякларга бәрде. Мин таякка калдым. Күргәнсездер, мин аякларымны тау кузгаткан кебек көч-хәл белән кузгатам. Әмма никотиннан аерыла алмыйм. Аңардан аерсалар, мин үләм.. Үлүчеләр бар...

– Никотиннан?

– Никотиннан! Күптән түгел Саратовта безнең теге «профсоюз»ның шундый атаклы бер әгъзасы – тәмәкече хатыныбыз үлеп китте. Аның яшәгән бүлмәсендә берниңди азык кәтрәсе табылмаган – ваннасындагы суда да, идәндә дә, урындыкларда да, кайда мөмкин – шунда, коры һәм жебетелгән тәмәке. Ул никотиннан агулануның соңгы стадиясендә шундый тәмәке патшалыгында китеп барган...

Көтмәгәндә, шулай «куен астыннан» килеп чыккан Алексей кардәшемә минем өчен гыйбрәтле булган сөйләшү өчен бик тә рәхмәтле идем. Сизенүемчә, сөйләшү азагына якынлашып килгәнлектән, мин колагым ишеткән нәрсәләргә ничек бәя биреп тәмамларга дип аптырабрак утыра идем. Тәмәке хәрәкәттән чыгарган ике хәрәкәтсез дип әйтерлек аягы арасына таягын куеп утырган Алексейга төп сорауны бирергә тиеш идем. Әмма ул, шушы халәтәндә дә саф акылын саклый алган сырхау, безнең әңгәмәне үзе үк тәмамлады да куйды:

– Минем язмыш минем өчен генә түгел, гомерен никотин белән чикләгән һәр кеше өчен сабак. Башкаларга сабак. Мин аңардан үзем дә акыл алган булып идем, әмма соң шул инде. Соңлаган акыл файдасыз. Никотин – шул ук наркотик. Дөрөс, аның тәэсире шундук сизелми, жайлап кына әсирлеккә төшерә ул кешене... Никотиннан аяксыз калу минем мисалда ачык күренә. Мин яшьләргә яшәтән үк никотин белән бәйләнмәскә чакырам. Мин бит шушы таяк хақына... – Ул хәлсез куллары белән баш өстендә таягын селкештерде: – аяксыз калдым! Нинди түбәнлек!..

Ө минем, үз чиратымда, сугышларда катнашып, жиде ел армиядә хезмәт итеп кайтып, улы кадәр улын никотин белән агулаган атага әллә нинди төпсез гаеплүүләр ташлыйсым килде. Әмма, Алексей әйтмешли, соң иде. Бу тереләргә васыять рәвешендәге кисәтү иде.

Милиционер һәм колорадо коңгызы

Ул чакта бүген полиция дигәнебез милиция дип атала иде әле. «Ми» ижеге көтмәгәндә генә «по» ижеге белән алыштырылгач, күрәсез, тормышларыбыз күзгә күренеп яхшырды. Бу вакыйгаларга байтак гомерләр үтсә дә, исемнәр алышынса да, жисемнәр алышынмагач, аларның теге без тикшергән таяк кебек беркайчан искерәсе юк. Минем бу очракта тагын да шул искермичә-нитмичә юлыбызга сикереп чыккан һәм аягыбызга килеп «уралган» таяк турында сөйләсем килә. Ул «өч аякка» калуның тупаслык, ахмаклык, юләрлек, эгәр болары гына житмәсә, алабарманлык, мин-минлек белән бәйләнгән очрагыдыр, билләһи.

Кыскасы, участок милиционеры Зәретдин белән колорадо коңгызы беренче тапкыр кайда, ничек очраша? Сезне, әлбәттә, Зәретдиннең ихластан да аяк астыннан чыккан бәладән «өч аякка» калуы да кызыксындырыр?

Сабыр гына тыңлагыз. Үткән гасырның азакларында, хәрби хезмәттән кайткан бу әзмәвердәй таза егетебез, милиционер булып эшкә урнаша. Озак та үтми, өйләнәп тә жиберә. Егетебез бик боерык яратучан булып чыга, хезмәтендә командирларының боерыкларын ничек үтәгәндер, анысын әйтүе читен, ә менә өендә үзен шулкадәр йөгәнсез, тупас һәм жанварларча тота ки, эшеннән кайтып керү белән чокырайган кәнәфиенә көн саен ишелеп төшә, аякларын суза һәм хатынына команда бирә:

– Тарт!

Тарта хатын. Башта – итекнең берсен. Аннан – икенчесен. Көн саен көрәк кадәр балчык сыланып кергән итекләре юа, киптерә. Әле моның белән генә чикләнсә, ни дияр идең. Атна саен китель-чалбарларын, галифеләрен юдырта. Әгәр хатыны аз гына да канәгатьсезлек сиздерсә, кыйнарга, йодрыгын төйнәп, шаңнап очырырга, эт итеп салып изәргә дә күп сорамый. Бу гына да аз тоела ефрейторга, ул күндәм хатыныннан милиция чалбары-галифесен сүттерә, андагы балак буеннан сызылып төшкән кантның кызылы кими, күршесендәге башка төстәге тукумага йога, шулай итеп агара, юкка чыга дип, сүттереп ала, эмма кантына кагылмыйча, балагын гына юдырып киптергәннән, жөенә утыртып теккәннән һәм үтүкләгәннән соң, янадан киеп, галифедәге кант кызылын ярпачларча бүлтәйтә, көзгә алдында этәч шикелле марш атлап алганнан соң гына, кадимге урынына утыртып тектерә...

Белмим, тагын күпме газаплаган булыр иде ул сөекле хатынын шакшы итек тарттырып һәм галифесеннән кызыл кантлар сүттереп һәм тектереп, эгәр көтмәгәндә генә очраклы бер хәл килеп чыкмаса. Мал азыгына кытлык килеп туган елларның берсендә, авылда кешеләр житешмәгәч, аны райком күрсәтмәсе белән Литва Республикасына салам алып кайту өчен барган бригадага житәкче итеп жиберәләр.

Баралар болар Литвага. Бригададагы уника кешедән ул чиратлап, әлбәттә, итек кунучларын тарттыра алмый, шулай да чит илләрдә, иркенгә чыккач, үзенең холыксыз кыланышлары, кешене буйсындырып яшәргә тырышуы белән аларны түбәнсетергә, бүтән күрмәс-күрешмәс өчен акча биреп котылу дәрәжәсенә төшерергә өлгәрә. Акча дигәннән. Иң беренче эш итеп «нәчәнник» һәркемнең кесә акчасына кадәр кулын тыга. Ул аларны жыеп ала һәм махсус гариза яздырып, кул куйдырып кына бирә башлый. Тәмәкегә акча юнәтү дә зур проблемага әйләнә. Зәретдин исә башкалар туган якларына жиберер өчен тау-тау салам бәйләгәндә югалып торып, кичләрен тәтәйләр рәтеннән исереп

кайта да авыр эштә арыган-талчыккан якташларын шундыйрак жырлар белән «куандыра» башлай:

Тири-тири-тириют,
Тун тегәргә тире юк.
Литваларда шунысы рэхәт,
Күп хатынның ире юк...

Мондый холык башкаларның ачуын китереп, шартлар хәлгә житкерсә дә, Литва кадәр Литвада тавыш-гауга чыгарудан тыелган, холкы-табигате белән сүз тыңлаучан, тырыш һәм тыйнак булуы нәтижәсендә түзем дигән нәрсәнең төененә төшеп, сабыр иткән халык, алларына куелган бурычны ничек тә әтмәлләп, туган якларына дистәләрчә тонна арпа саламы алып кайтуга ирешәләр...

Эшчеләр Зәретдиннең кыланышлары турында житәкчеләргә тишелсә дә, алар участковый кадәр милиционер белән тел имгәтеп, бернинди низагга кереп маташмыйлар, зурга китәргә торган гауганы ничек кирәк шулай йомалар.

Йә, хуш. Әмма бу вакыйгаларны алай жиңел генә йомып булмый. Ике еллап вакыт үткәч, июнь башларында булса кирәк, моңа кадәр бу якта күренмәгән ниндидер сәер бөжәк авыл бакчаларындагы бәрәңге сабакларын тунап чыга. Халык аптырашка кала: нәрсә бу? Бохара чалмасына охшаган аклы-кызыл, аклы-кара төстәге, каты, сәйләнгә охшаган елтыр тышлы, бик тә матур бу коңгыз үзләре ябешкән яфрак-сабактан тәгәрәп төшеп барган кебек булсалар да, жәмәгать аңардан һич кенә дә котылу юлын таба алмый. Әгәр син аны яфрактан ышырып төшерсәң, ул бәрәңгенәң аллы-гөлле чәчкәләре эченә кереп, сезонга 500-600 күкәй сала, мәлгунь. Аны нишләтеп кенә карамыйлар: крәчингә, бензинга, дегеткә, мазутка, спиртка, аракыга һ.б. салып төнәтү, дисеңме, агач күмерендә пешекләп, аеруча зирек, карама көлендә көйдерү, дисеңме, аптырагач, бәрәңгене төбе-сабагы белән яндыру, чиләккә, табак-савытка жыеп, жиргә күмү һ.б. чаралар, дисеңме – барысын да кулланырга тырыша халык, әмма уңышка ирешә алмый: төскә-башка ифрат та күркәм бу коңгыз кешеләрне хәлләрдән тайдырып, тора-бара тирә-якны биләп ала. Дихлофос белән агулап карыйлар. Колорадо урынына кешеләр үзләре агуланып бетәләр. Тагын да нишләргә? Нәкъ теге шаян әйтемдәге: «Безнең этинен йөз умартасыннан туксан тугызы буш, берсе кортсыз булган», дигән кебегрәк инде боларда да. Агай-эне авыр уйга кала: каян килеп чыкты бу бәла? Шул чак хәбәр тарала: имеш, теге матур коңгызны авылдашлары Литвадан салам белән алып кайткан, имеш, аңа каршы бернинди чара да юк, бәрәңгесез яшисең килмәсә, хет бакчаларыңны басып алган шул дошманны берәмләп итәгенә, йә чиләгенә жый да, әйтсәм, әйтим инде, килгә салып төй! Абау, хәшәрәтница! Жәй уртасында бәрәңгесен урып барган бу корткычтан ничек котылырга белмәгән гавам аңына килә: Литвадан салам кайтартуны кем оештырды? Кем җаваплы иде? Әлбәттә, райком. Әмма райком кадәр райкомга ул заманда кем бәйләнә ала? Алар саламчыларга бригадир булып барган участок милиционеры Зәретдингә килеп юлыгалар: бу бәладән ул гына коткара ала, ярдәм кулын сузсын!..

Тыңлый халыкның гозерен кызыл кантлы галифе кигән Зәретдин. Утырып тыңлый. Ятып та тыңлый. Хатыны итеген салдырганда да тыңлый. Кигезгәндә дә тыңлый. Ничек кенә тыңлый әле! Аңа Литвада саруын кайнаткан халык

кадәр халыкның йомышы төштә! Аңарда «Миннән башка эшләре монда да бармый, бу минем генә кулдан килә» дигән гасабилик уяна һәм ул моңа кадәр белмәгән-күрмәгән коңгыз белән үзенчә көрәшеп, үрнәк күрсәтергә ният кыла. Юк, ул аның беренчел Ватаны Мексика, исеменә «колорадо» икәнлеген, аннан Американың Небраска, Колорадо штатына, аннан Атлантика яры буена, аннан Беренче Бөтендөнья сугышы чорында Франциягә күчеп, ниһаять, бөтен Европаны биләп, 1950нче еллар азагында Балтыйк буе илләренә, аннан салам белән Башкортстанның көньяк районнарына сикергән булуын, ике ай буе ач тора алганын да белми. Һәм беләсе дә килми. Нигә кирәк ул аңа, участок милиционерына?! Әлбәттә, барлык Европа колорадо тарафыннан әсир ителгән шартларда, ул, колорадоның ниндидер сәер сәбәпләр нәтижәсендә, шул ук Европаның Дания, Швеция, Норвегия, Бөек Британия, Ирландия һәм хәтта Африканың Марокко, Тунис кебек илләренә һәм Израильгә ни өчендер үтәп керә алмаганын да белми. Колорадо коңгызының утыз сантиметрга кадәр төшөп, тугыз градус салкынга чыдый, салкыннар көчәя барган саен тагын да тирәнгәрәк үтәп, кыш чыга, теләсә кайчан йокыга китә алуын да, күкәеннән чыкканнан соң кояшта нибары өч-дүрт атна гына яши, үзеннән башкаларны куар-куркытыр өчен сасы ис чыгара алганын белү дә насыйп итмәгән аңа.

Бу заманга Литва кадәр Литвадан салам алып кайтудагы батырлыгы хөрмәтенә, иңенә кече лейтенантның микроскоп белән генә күрерлек йолдызын инде маршал йолдызы сыйфатында зурайтып өлгәргән Зәретдин якташларын көтмәгәндә килгән бәладән коткарырга алына. Кем белә, ул аңа, бәлки, Литвадан кайткан арпа саламы кебек тагын йолдызлар алып килер? Беренче эш итеп, участковый үз карамагындагы барлык гавамның бишектән төшөп килгән сабыйларына кадәр исемлеген төзөп, иртәгәсә көнгә сәгать төшкә уникаль бер илле калынылыгындагы сайгаклык такталар, көрәкләр, учма-учма эрем себеркеләре һәм чиләкләр белән коралланып, «фәлән-фәлән пункт»ка хәлиткеч алышка чыгарга боера. Хатын-кызлар, бала-чагаларга ул эрем себеркеләре белән шул чиләкләрне кичкә бишкә кадәр матур колорадолар белән шыплап тутырырга куша. Аяусыз коңгыздан ничек котылырга белмичә куркуга төшкән халык «участкауай» кушканның барысын да үти. Бер төркем ирләрдән ул тирән чокыр казыта, икенче төркемнән шул чокыр буйлап тыз да быз чабып йөрерлек итеп сайгаклар түшәтә.

Менә көткән мизгел – кичкә биш тә килеп житә. Хәзер инде участковыйга беренче булып, үрнәк кенә күрсәтәсе кала.

– Коңгызны сыртына салып күмдерәбез! Менә минем кебек! Сайгаклардан читкә чыгып, таеп егыла, чокырга оча күрмәгез! – ди дә такта түшәлгән ызанның башында авызларын ачып торган ике хатынның кулларындагы колорадо белән тулган чиләкләрен эләктереп алып, финишка чыга һәм жил тегермәне кебек жилтерәп килеп, ике чиләкне чокырга бушатам дигәндә генә кунычы гармун күрәкләрен хәтерләткән хром итеге нәрсәгәдер абына, чиләкләрендәге «бохара йөземнәре» такталарга каплана һәм Зәретдин абзабыз шома итек табаннары белән таеп китеп, чиләкләре, чиләкләреннән чәчелгән колорадолары белән чокырга әйләнеп төшә...

Ни көләргә, ни еларга белмәгән халыкның кайберсе, бу кадәр мәрәкә хәлгә түзә алмыйча, хихылдап та куя...

Чокырга очкан Зәретдингә исә кая ди көлү?! Ул сызлавына түзә алмый үзәккә үтәп кычкыра, йөрәкне ярып акыра, ярдәм сорاپ инәлә:

– Әлеү-әлеү!.. Ah-vah-vah! Кулдан тартыгыз!..

Кулыннан сөйрәп чыгарырга иткәннәр иде, ул моннан да яманрак тавыш белән үксәргә тотына:

– Кагылмагыз! Кымшатмагыз!..

Егетләр, ниһаять, аның янына ук төшөп галифеләре, мундиры ләм белән пычранган, борын тишекләренә кадәр колорадо белән кылтайган Зәретдинне галәм читеннән арыган-таушалган кыяфәт белән кайтып төшкән космонавт шикелле кочаклап, кадерләп, куллары белән күтәрәп үк чыгаралар...

Безнең халык туган жанлы, таш бәгырьне дә эретер дәрәжәдә йомшак күнелле бит ул. Баксаң, бот төбеннән үк аягы сынган икән Зәретдиннең. Күпләр аны уратып алып юата, капшый, тынычландыра башлый. Әмма аны, озакка сузмыйча, хәтта шундук, елата-улата булса да, носилкага салып, саулык пунктына алып китәләр.

– Нишләргә соң? – дип сорый шунда берәү. – Колорадога каршы безнең шушы кулыбыз белән чокырдан башка бүтән бер чарабыз да юк. Райком гына ярдәм итмәсә...

– Райкомга тимәгез!.. Савыккач... үзем барам! – дип кычкыра носилкасыннан ыңгырашкан уңайга Зәретдин. – Көрәшне дәвам итәчәкбез...

Шулчак арттан кемнәндер сыек тавышы ишетеләп ала:

– Чарасы бар аның... Тик аны бабайлар гына белә...

– Бар, дисең?! Йә, әйт, нинди ул, Садретдин абзый? – дип уратып ала тегене гайрәте килгән жәмәгать. – Моның өчен хатын-кыз галәмен уйлаторга-укуытырга кирәк...

– Колорадо – хатын-кыз өстенә төшкән татлы бурыч ул!..

– Юк! Элек борынгылар арба күчәрен каен дегете белән майлаганнар. Менә шул майдан, аның исеннән женнән-шайтаннан курыккан кебек курка ди ул, колорадо...

– Тик ул дегетне каен тузыннан эретеп алу өчен аерым ягулык кирәк икән шул... – дип дәвам итә сүзен Садретдин абзый. – Ул утка кислородның кысылышы булмаска тиеш!..

– Кислородсыз ничек эретеп була ди аны? Сөйләмә юкны!.. – дип халык аһ итә. – Бу мөмкин түгел!..

– Мөмкин... – дип җавап бирә Садретдин. – Мөмкин булмаганын, энә, Зәретдин табып бирер. Хәер, Шәмсуар һәм Кирмәнбаш авылларында каен тузыннан дегет ясый башлаганнар да инде. Ул кабахәттән котылып өчен бер кашык каен дегете житә, ди! Иртәгә шунда барып кайтам әле...

Бу вакыйгаларга инде кырык-илле ел гомер узган. Колорадога каршы дару эзләп, без әле дә булса «барып кайту» белән мәшгульбез. Барырга булса – бармыйбыз, кайтырга булса, кайтмыйбыз. Колорадо коңгызы татар авылында шул заманнарда кунактан хужага әверелде. Аптырагач, райком дигәне таркалды. СССР да юкка чыкты. Әмма каен дегетен әле һаман да исәпкә алмыйча, дистәләгән төрдәге химикат кулланып, аптекалар, махсус надзорлар бүген, жирне, табигатьне, кешелекне юньсез агулар белән агулап, колорадога каршы көрәшне юлга салдык дип тынычлансалар да, коңгызның әле татар бәрәңгесеннән киткәне юк. Бик яратты ул аны. Ул анда һаман да хужа. Чөнки халык үзенә үзе хужа түгел. Эзләнә белми. Иренеп яши. Фән буенча эш итми. Каен дегетенең колорадога каршы хәлиткеч әһәмиятен әле дә булса аңламый һәм санламый.

Садретдин абзыйга килсәк, ул вафат инде. Ә менә Зәретдин исән. Ул хәзер, әйткәнәбезчә, баздан өч аяклы булып чыккан каһарман. Ягъни чатан. Өч аяклы. Вазифасыннан бушаттылар, әмма сирәк кадр буларак, бөтенләй үк

милициядэн жибөрмәделәр. Таягында титаклап булса да, ул эчке хужалык эшен житәкли. Анда Литвадан кайткан арпа саламының да, колорадо коңгызының да катнашы юк. Жан тыныч. Хәзер ул икенче бичә белән яши. Анысыннан күн итек тарттырмый. Тарттырырга элеккеге юләрлеге дә житешми. Хәер, милициядәге итекләр хәзер полициядәге кунычлы ботинкага, кызыл кантлы галифеләр туры балаклы чалбарга әйләнделәр инде. Зәретдин исә бүгенге көндә тормышка турсайган ияк аша карый, туары житкән хатын шикелле корсаклы. Подполковник.

Арбалы тимерче

Без аның белән кибеттә, киштәләрдән алган ризыкларыбыз өчен түләргә дип, чиратта торганда таныштык. Танышу дип, ул гадәти танышу да түгел иде, беренче булып аңа мин игътибар иттем. Игътибар итмәү мөмкинме соң: чиратта миннән алда торган, таяксыз да, хәтта күренеп торучыча, ике аяксыз да булган бу кеше кассир каршында утырган арбасыннан гына исәп-хисап тоты иде. Мин аның алдына шуыша биреп куйган ниндидер азыгын, ярдәм йөзәннән, аңа табарак күчереп куярга дип омтылган идем, ул:

– Борчылмагыз, үзем, – дип, төргәкне житез генә үз ягына авыштырды.

Менә без исәп-хисапны өзеп, кирәк-яракларын ипләп-жайлап урнаштырып өлгергән һәм куллары арба тәгәрмәчләрен шактый житез тәгәрәткән кардәшем белән кибеттән дә чыктык. Касса каршында арбасыннан (коляска дип әйтергә тел кычытып торса да, әйтмим әле!) торып, мондый гамәл башкарган кешене беренче тапкыр күрүем булганга, ул мине нәрсәсә беләндер үтә дә кызыксындырды.

– Әгәр борчымасам... сезне озата барасым килә, – дидем мин, үземнән таяклы аягым белән аның артыннан өстерәлеп. – Нәххәлдә, чакырмасагыз да, йортыгызга кадәр озата барасым килә...

– Чакырам, нигә чакырмаска? – диде ул жанланып китеп. – Рәхим итегез! Таныш булайык. Минем исемем Ринат. Ә сезнеке?

Мин исемемне әйттем.

– Бик шатмын. Без урамда басып тормабыз бит инде? Әле безнең сизгезенче каттагы фатирга менеп житәсебез бар. Хатын эштә, заводтан алжып кайта, кулдан килгәнчә ярдәм итәргә тырышам...

Менә без жәһәт кенә тәгәрәп, аның ике бүлмәле «фатирына» да килеп кердек. Ул шулай ук жәһәтләп кухнясына үтте һәм кыштыр-кыштыр килеп, төргәкләрен бушата башлады. Күп тә үтми, аның газны кабызып, чәй куеп жибәргәнә ишетелде. Миңа анда кул арбасындагы ике аяксыз янбалит түгел, ә сау-сәламәт кеше маташкандай тоелды. Әмма үзем кухняга үтәргә тартындым. Ничектер уңайсыз иде. Вакытымны үткәргәргә теләп, стеналарны биләп алган китап киштәләрен күздән кичерә башладым. Ни гажәп, һич арттырмыйча әйткәндә, мондагы берничә (бәлки!) мең китапның барысы да техник, атап әйткәндә, металлургия һәм металл эшкәртү буенча күп кулланудан битләре чаршаеп беткән әсбаплардан тора иде. Мин үземне битәрли дә башладым: хатыны заводта эштә булып, үзе берьялгызы шушундый, яшермик, күзгә күренеп кискен халәттә аны көткән (гарип дип әйтергә теләм бармый!) кешегә бәйләнә салып, кунакка килергә, болай да бер чарасыз кешене уңайсыз хәлгә куярга хакым бар идеме?!

– Сөз металл технологиясе буенча жир йөзәндә булган барлык китапларны

тууплап бетергәнсез бугай? – дидем мин чынлап та аптырап. – Сез бу өлкәдә белгечме?

– Мин үзем дә хатыным белән бер заводта эшлим. Токарь булып.

– Токарь?!

– Әйе, токарь... – дигән тавышы ишетелде савыт-саба шылтыраткан Ринатның. – Мин яшьлегемдә Октябрьский каласында капремонт буенча слесарьлеккә укыган идем. Хәрби хезмәткә кадәр һәм хезмәттән соң шул эштә эшләдем. Татарча әйткәндә, собачья должность... – Ул кеткелдәп куйды. – Көчкә котылдым. Дөрөсрәге, шушы чиргә сабыштырып булса да, аннан котылырга миңа Эфган фронты насып итте... – Ул тагын да бик мөһим бер нәрсә әйтергә теләгән кебек күренсә дә, артык жәлеп тормады. – Иң яраткан һәм нәселдән килгән эшем металл кырдыру – токарь иде. Тимерче, димәк. Минем эткәй мәрхүм дә гомер буге токарь булып эшләде. Без икебез дә – мактанып куйыйм әле – атказанган токарьлар. Эткәй шуңа өстәп, Рәсәй Федерациясенең атказанган металлургы да иде. Мин – металл эшкәртү буенча фән кандидаты...

Мин шаклар каттым. Кемнәр генә юк бу безнең татар милләтендә!

Карлыккан тавыш белән бүлмә аша сәндәрәп кенә сөйләгән һәм һәр сүзгә саен мине таң калдырган Ринатны инде якыннан күрмичә түзә алмый идем. Миңа ишеткәннәремә ышанырга кирәк иде. Таянып килгән таягымны да оныта язып, кухняга кергәнәмне сизми дә калдым. Тәлинкәләре белән табын корып азапланган хужа:

– Әйе, бирегә чыгыгыз, әлбәттә. Нәрсә безгә бүрәнә аша бүре куарга? – диде ул язучыларга биргесез әдәби тел белән. – Миңа байтак кына техник әдәбият махсус подписка буенча килә...

Әйе, минем алдымда әле генә танышкан замандашым, токарь һәм, әйтүенчә, техник фәннәр кандидаты Ринат Галикәев (фамилиясен соңрак ачыкладым), янбалит арбасында хәрәкәтсез аякларын яшыкелт тукыма белән каплаган килеш, үзенең токарь булып эшләвен раслап утыра һәм нәзек кенә түгәрәк телемнәр итеп, яшелчә туравын тәмамлап, өстәлгә чәй тәм-томнары тезүен дәвам итә иде. Бу чынлап та баһадир гәүдәле кеше булгандыр дип уйлап куйдым. Мин аны ике аяксыз, димәк... (бу сүзгә язар алдыннан эчке кичерешләремнән гәүдәм сискәнеп куйгандай итте) ярты гәүдәсез итеп күз алдына китерергә тырыштым. Булдыра алмадым. Ни гажәп, аның чәче, киң генә итеп калдырган мыгеги кара, ә кашлары ап-ак иде.

Килгәч-килгәч, мондый көтелмәгән хәлгә тарыгач-тарыгач, нишләргә? Минем төп сорауларымның берсен бирмичә кала алмый идем:

– Гафу итегез, бәлки, мәгънәсезлектер... сез бу хәлдә ничек... токарь булып эшли аласыз?

Ул кеткелдәп көлдә.

– Кырдыру станогы артында басып эшләү – мотлак шарт түгел. Мин компьютер белән утырып идарә итәм. Арбамда утырган килеш тиешле позицияне алам, кискечне урнаштырам, кырдыру яссылыгын градуслар аша ачыклайм һәм эшкә башлайм. Кызык ул! Мавыктыргыч ул!..

Ул мине чәйгә кыстый башлады. Кешене борчырга һич кенә теләмәсәм дә, алга куелган ризыктан авыз итмичә булмады. Берүк вакытта мин сиздермичә генә сәгатемә дә күз йөгертәп ала идем: кешене ялыктыра күрмим! Чакрылмаган кунакның вакыты – күп дигәндә бер сәгать!

Бүлмәне мәтрүшкә белән бергә төнәтелгән һинд чәе исе баскан иде. Шунан сизенеп булса кирәк, ул:

– Икесен кушып эчсәм, рәхәт булып китә... – дип өстәде. – Тәмләп карагыз әле!..

Чәй чынлап та искиткеч тәмле һәм хуш исле иде.

Мин аның кулларының металл кырганда да, чәй пешергәндә дә оста һәм шифалы булуларының серен аңладым шикелле. Ул саф мәхәббәттән яратылган һәм үзе дә мәхәббәтле кеше иде.

Чәй белән мавыгып, сорауларым хакында да онытмый идем. Биреп өлгерергә кирәк! Хәзер хатыны кайтып, сүз икенчегә борылып китсә... Уңайлы форсат шәйләп, аңа иң төп сорауны ачыктан-ачык бирергә булдым:

– Сез, Ринат туган, махсус белем алып, капремонт кебек искиткеч авыр, пычрак эштә эшлэгәч, димәк, тумыштан ук аяксыз булмагансыз?

– Ю-у-у-к, – дип көлемсерәп куйды ул, миңа турыдан юл ярганым өчен үпкәләү дигән тойгының кәтрәсенә дә шик калдырмыйча. – Торбалар күтәрүдән тыш, мин әле штанга күтәрү белән дә шөгыльләнә идем. Бер тапкыр урта авырлыкта Чаллы чемпионы да булырга туры килде...

– Ә кайда аяксыз калдыгыз?

– Әфганда.

– Анда булгансыз шул. Әйттегез.

– Ике елга якын. «Батырлык өчен» медален шунда тапшырдылар да, комиссия үткәреп, туган якка кайтардылар. Гамәлдә мин, соңыннан аңлавымча, Әфганстанда ук аяксыз калган булганмын...

– Авырға туры килсә, сөйләмәсәгез дә... – дидем мин, ярты сүземдә аның хәленә керергә тырышып. – Мин сезнең кебек кеше белән беренче тапкыр очрашам. Форсатны ычкындырмыйча, кыскача гына сөйләсәгез, мин бик шат булып идем, әлбәттә...

– Нәрсәсән сөйләсез инде аның? – диде ул, хәтеренә төшерергә тырышып. – Әфган... Андагы тауларда һава торышы утыз градус эсселектән утыз градус салкынга күчә дисәң дә, хак булыр. Мондый салкын желеккә үтеп кенә калмый, күктән ишелеп төшкән сыкы белән кушылып калтырата, дерелдәтә башлый. Шулай итеп, ул маляриягә юл ача... Аннан, тәнгә кадалып, туктаусыз кычыта-кашындыра торган тау бете газаплый...

Хәтердә, 1985 елның 13 сентябре иде. Газни провинциясенә Мусахейль дигән кышлагында без «душманнар»ның камалышына эләкте. Шунда бик каты өшергә туры килде. Әфганнар – менә дигән сугышчылар. Алар белән юк-бар селәгәйләр сугыша алмый. Без минада шартлап, камалышта калдык, алар белән бер атна буге сугыштык. Мин КамАЗга көйләнгән зенит корылмасы командиры идем. Яраландым. «Душманнар»ның автомат чираты тездән астагы өлешемне чәрәкләде. Кыялар арасындагы бозлавыкта үзәбезнекеләрне көтеп, бик озак ятканмын. Шулчак аяк буыннарыма, билемә салкын тидергәнмен. Аякларым күпереп шеште. Кызганычка, безнең ашарга консерва, эчәргә су да бетте. Ипи бетте. Отделениедәге уника кешедән дүртебез һәлак булды. Инде хәрби кирәк-ярак белән бергә үзәбез дә бетәргә дип торганда, безне һава десанты коткарды. Без сезнең белән кибет кассасы каршында таныша алмаган булып идек...

Мин аны ничек кенә дә күбрәк сөйләтергә теләсәм дә, теңкәсенә тия алмый идем. Сугыш темасын ул шушында түгәрәкләде дә торышының аннан соңрак булган сәхифәләренә күчте.

– Армиядән кайткач, мин яңадан капремонт эшенә – балчык-ләм эченә кереп баттым. Андагы салкын юеш үзәккә төште – бер өч ел үтте микән, юк микән, Әфган үзен искә төшерде – өшегән аякларымның буыннары борчый башлады.

Маляриядән сәер күренеш: аякларым бер агара, бер күгәрә иде. Ул гынамы, гәүдәмне шеш басты. Төшендем: бу минем Брежнев бүләк иткән Әфганнан алып кайткан язмышым иде. Югары температурага каршы мин кабул итмәгән уколлар, дарулар калмады. Нинди генә экспериментлар үткәrmәделәр. Ләкин берсе дә ярдәм итмәде. Ахырда табиблар антибиотикларны туктаттылар. Аякларым икесе берьюлы череп, миндә гангренының соңгы, иң куркыныч стадиясә икәнлегә ачыкланды. Ампутация дигән нәрсә мөмкин түгел иде. Аякларымнан яздым. Түшәмдәгә сүнәп барган йолдызларга яшъ аша инәлеп, миңа аларны бот төбеннән кистерергә туры килде... Әйткәндәй, минем ике бертуган аягым Әфганда бәлагә тарыган булса да, монда, туган жиремдә жирләнделәр... – Ул авыз чите белән көлемсерәп куйды. – Шулай итеп, тагын биш ел үттә. Инде үзем дә «капремонтта» яткач, иске эшемнән китәргә һәм ата-бабам нәселе ризык тапкан белгечлеккә – металл кыру, токарлыкка кайтырга туры килде. Нич үкенмим, мин ул һөнәрдә бары тик кырмысканы гына дагалый алмыймдыр... Шулай да, «өметсез – шайтан» ди, бәлки, анысына да ирешермен әле!

Ул барысыннан бушангандай, иркенәп көлеп жибәрде. Бүлмәдәгә караңгылы сүрән һава яктырып киткәндәй булды...

– Сөз туган телебезне үтрически яхшы беләсез, – дидем мин, урыстан яратылган ясалма сүз кулланып. – Татарча укыдыгызмыни?

– Юк. Урысча.

Мин очкылыгым тотып, телсез калдым. Ничек?

– Туган тел... туган телне онытыр өчен генә урысча укып булмый бит әле... – диде ул бу хакта күп уйланган зыялы кыяфәте белән. – Кешенең туган телендә сөйләшмәвен «Мин урысча укыдым бит», дип аңлатырга маташуы – ахмаклык. Миңа килгәндә, мин бик укымышлы гаиләдә үстем. Әткәй металл буенча белгеч булса да, телендә чит сүзләр үрчетми иде... Белемле имамы булмагач, үз белгәнә белән авыл мулласы вазифасын да башкарып азапланды. – Техник китаплар белән дыңгычлап тутырылган фатирда, ике аяксыз, арбада, өстенә тукума ябылган килеш утырган чын «технар»нең саф әдәби «үрчетми иде, азапланды» кебек сүзләр кулланып сөйләшүе минем өчен бик татлы һәм тапкыр яңгырады. – Әбием, безнең яклар теле белән әйтсәк, картинәм, шулай ук үзенчә абыстай вазифаларын башкарды, мәрхүмә. Ул бик оста мөнәжәтче иде... шушы телем белән мин аңа бурычлы. Мин сезгә аның бер-ике мөнәжәтен көйләп күрсәтимме?

– Сорاپ торасыз! Мөнәжәт – ул бит онытылмый торган моңлы вәгазь... хәдисләр...

– Әйе, шулай дип тә әйтергә мөмкин. Минемчә, мөнәжәт – татар-мөселманның моңлы мәкаме белән гасырларны тишәп чыга ала торган угы, сөңгесе... Менә сез аның берсен тыңлап карагыз әле...

Ул тамак төбен кырып, моңнарын капшагандай итте һәм бик матур тавыш белән көйләп тә жибәрде:

Торып сәхраларга чыксам,
Ничә төрле агач күрсәм,
Дүнәп, катларына барсам,
Хәбәр сорыйм мин алардин...
Яфраклары – гомерләрем,
Ботаклары – туганнарым,
Минем күптер моңым-зарым,
Ерак булдым бән алардин...

Мөнәжәтче туктаса да, аның моңлы зыңы һаман асылынып тора иде әле.

– Искиткеч! Искиткеч!..

Мин аяксыз кеше даирәсендә утырганымны, өч аяклылар патшалыгында яшәгәнәмне оныткан идем.

– Мөнәжәтләр үткәнгә кайтара... – диде Ринат кардәшем. – Юккамыни гасырларны тишеп чыккан ул? Карагыз әле, минем үземә дә рәхәт булып китте... Бу жәүһәрләрне көйләп ишеттерер кешеләр дә сирәк бит хәзер... Безне касса каршында юкка очраштырмаган Аллаһы Тәгалә!..

– Сөз тагын берәр мөнәжәт әйтә алмассызмы? Әйдәгез, булгач-булгач, парлы булсын сандугач...

Аның йөзе караңгыланып шәүләләнде. Күзләреннән ниндидер яңгырлы болытлар, кичерешле вакыйгалар үткәндәй булды. Һәм ул тагын да көйләп жибәрде:

Бу бинадин биек улуб, күкләргә чыкмыш башың.
Абау, Аллаһ, уф, Аллаһ, татар ханнары кайда?
Татар ханнарын уйласам, була башым дивана.
Мин беләм белдермәсәң дә, агадыр кансыз яшен.
Абау, Аллаһ, уф, Аллаһ, татар ханнары кайда?
Татар ханнарын уйласам, була башым дивана...

Безне бүлдереп, ишек ачылган тавыш саркылды.

– Хатын кайтты! Сөз кузгалмагыз.

Бу минем өчен ихластан да китәргә вакыт дигән хәбәр иде.

Урынымнан күтәрелеп, хушлаша башладым.

– Юк, кая барасыз? Мин кайтып кергәч кенә? Килешмәгәнне! – диде чәчкә аткан көнбагыш шикелле ачык хатын. – Утырыгыз, жибәрмим!

Мин чигенә-чигенә, ишек катына киттем һәм анда почмакка сөялеп, шымып калган таягымны, азык-төлек салынган әйберемне капшый башладым.

– Сөз гафу итегез... мине өйдә югалтканнардыр... – дидем мин, бу искиткеч мәгънәле очрашу өчен куаныч белдереп. – Ринат кардәшем, мондый сирәк минутлар бүләк иткәнегез өчен мин сезгә бик тә рәхмәтле. Рәхсәт итсәгез, сезнең адресны язып, янадан да очраша алган булыр идек...

Бәгырем тирәнлекләрен актарган яңа танышымның адресын һәм телефонын күчереп алып, хужалар белән хушлаштым.

«Шушы милләт үлә аламы? Шушы милләт юкка чыгарга тиешме?» – дип кабатладым мин туктаусыз урамга чыккач, өч аягым белән асфальттан шыкылдап.

Иске татардан туган яңа татар

Безнең татар авыллары арасында аеруча тырыш халыклы, яхшы холыклы авыллар бар. Алар үзләренең гадилеге, үзара итагатыле мөнәсәбәте, гаделлек яратуы, жыйнаклыгы, төзеклеге, матурлыгы, яшеллеге – санный китсәң, сыйфатлары бихисап инде! – һәм, әлбәттә, башта ук әйткәнәмчә, чиктән тыш эшчәнлекләре белән аерылып торалар. Аллага шөкер, алар санный китсәң, дистәләгән булса да, әлеге минутта мин аеруча үзебезнең төбәктән шуларның икесен атап китәр идем: алар Минзәлә районының исеме дә, жисеме дә күркәм булган Нарат-кичү һәм Арча районының Пошалым авыллары. Күрәсез, исемнәрендә үк мөлаем сер ята. Әмма. Әмма

дип, шушында тукталыбрак торырга туры килә. Ни кызганыч, соңгы дистә елларда тормышыбыз үзебез эзләп тапкан, үзебез хәстәрләгән хасталар белән бозылыбрак киткәч, без мактап телгә алган авылларның халкы арасында да еш кына безгә ят, башкачарак холыклы, заманнарның таман һәм бик тә таман булмаган, яман сырхау-чирләренә дучар булган кешеләр дә очрап куя. Нишлисез, дин-шәригать хужа булган заманнардагы шикелле, адәм баласын «кара йөзләр» дип атап, якасыннан шакарып алып, аннан жиргә яткырып, «Болай булма, тегеләй бул!» дип, таяк шәрифләре белән суктырып, акылга китереп булмый.

Пошалым авылында да бар иде шундый бер «дучар булган» егет. Исемен шартлы рәвештә Рузим дип атыйк. Яңа татар. Ягъни бозылган татар. Тормышка суынган татар. Андыйларда иске, борынгы татар түгел, чүпләнмәгән-бозылмаган татар исеме булалмый.

Бер яртыны салмыйча, эшкә тотынмас иде бу яңа татар. Тракторы белән кешегә суган кишәрлеге кадәр генә жир сөрсә дә, алдына гуардин кебек үрә катып утырырлык шешә таләп итәр һәм шунсыз эшкә башламас, ике сәнәк печән кайтарса да, аракы даулап, бер сәнәгенә сабын шарт сындырырлык итеп кыйланыр, шулай итеп, ахирләрен ямьләндереп яшәу урынына «женләндереп» яшәп, гел үз ягын гына каерыр һәм гомер буге шулай узынып яшәр дип уйлыйлар иде аның турында авылдашлары. Ул үзен шундый иркен, йөгәнсез тотты ки, аны хәтта акылга утырмас микән дип өч тәүлеккә генә район КПЗсына утыртып маташтылар. Андагы бер милиционерга: «Синең б..к эшен дә юк, минем өчен өч кенә тәүлек утырып чык әле», – дип, «вазифалы кешеләрне кимсеткәнә өчен» тагын ун тәүлек бирделәр. Анысыннан котылгач, яңа татар шул яңа шешәсен искечә каезлый башлады. Әмма. Тагын бер әмма. Үкенечкә дигәндә, безнең авыл тормышында шул «әмма»лар калка да чыга, понимаешь, биләндә сары каеш. Язгы чәчү чорында шул, һаман да шул салган баштан чәчкәч мөшкәләренә орлык бушатып торган шнекка тыгып, уң аягын өздәрдә. Ничек әле шнекка муенын тыкмаган, башсыз калыр иде. Гафу итегез, гомер буге иген игеп, шул әйләнеп торган үткен калаклы шнек өстендә яткан-йоклаган игенчеләр дә аңлап житә алмый: ничек мөмкин бу зиһенгә сыймас нәрсә? Шулай, аракы тилертеп кенә калмый, шундый мәгънәсез батырлыклар да эшләтә...

Соңгы ике ел эчендә аяксыз килеш ханәдән ханәгә йөрәп, нинди жикләр күрүен, уң аяк табанын балтыр сөягенә ялгар өчен ничәмә-ничә операция кичерүен, нинди дарулар эчүен, дару дип, күпме акбур ашавын һәм башка газапларын язып тормыйм. Укучы алардан болай да гарык. Ничек кенә булмасын, аның нибары шушы ике ел эчендә табанын ялгата алмаса да, аны шактый уңайлы протез белән алыштыра, ниһаять, шыгырдый-шыгырдый аякка баса алуын батырлыкка санарга тиештер без.

Нишләмәк кирәк, жир йөзәнә тагын бер таягы белән өч аяклы өстәлдә. Ләкин «өч аяклы» да, кеше рәтеннән булгач, өзәлгән аяклы килеш больница ятагында аунаганда да кырлы стаканны сорады. Таләп итте. Инәлдә. Ялварды. Аны чакырып, елый-елый коткаруын үтенде. Бу хакта кешегә ишеттермәскә тырышып, яшерен кычкырды, кеше ишетсен дип кычкырып пышылдады. Лаф орды. Яшереп, качып-посып булса да, үтәде ул шайтан таләп иткәнне. Үзен аклау өчен бу шартларда да аякка баса алуын аракы ярдәмә белән аңлатырга, акларга тырышты. Ханәдән чыккач, көн саен өстәлгә теге тыңлаучан шешә менеп кунаклады. Ул сандугач булып

сайрый, хужасы Рузим исә әллә куанычыннан, әллә исерүеннән нишләргә белми үкси иде. Хатыны ташлап китеп барды. Балалары килеп күренмәс, күршеләре, барча иске татарлар исәнләшмәс булды. Шулай, тора-бара, хәмер аны шулкадәр дә үзенә батырды ки, хәзер турыдан-туры шешәнән тар бугазыннан чыга алмыйча тончыгу куркынычы туды. Соңлау үлемгә тиң иде.

Аңарда, иске татардан яңа татарга, ягъни тамырдан камырга әйләнгән татарда, әле егетлек шифасы бетеп бетмәгән иде. Ул хәлиткеч карарга килде һәм шул карарны мотлак боемга ашырырга булды. Ул өч аяклап аксый-аксый киbettән тагын да аракы алып кайтты. Ул аны «Соңгы шешә» дип атады. Бер кап очсызлы тәмәкесен дә алып кайтты. Ул әгәр аракысы белән берьюлы тәмәкесен дә ташламаса, аракысыннан беркайчан да котыла алмас кебек иде. Тәмәкесен «Соңгы» дисә дә, төпчәкләрен теш арасынан ата биреп, бер-бер артлы тартты, туктаусыз гөҗелдәтте. Бүлмәгә балта элөп куярга мөмкин иде. Ниһаять, кырлы стаканны тутырып салды. Аннан шешә гурласыннан горгылдатып, үз гурласына койды. Тагын суырды тәмәкесен. Тагын тутырды кырлы стаканын. Почмактагы үзе генә белгән, үзе генә аңлаган ноктасын табып, билгеләп, аңа ант иткәндәй булды һәм «Бүтән эчмим!» дип, түшәмне жимерерлек итеп, куркыныч аваз салды... Һәм соңгы савытын да авызына койды. Алдында яткан тәмәкеләрен арык буынлы бармаклары түгел, шакмакка әйләнгән сөякләре белән бөтерде, изде, ваклады, талкыды һәм өч аягында сыкрану дигән нәрсәне дә тоймыйча, чүп савытына илтеп атты. «Бүтән тартмыйм!»

Шулчак аның карашы яңадан әле генә бушаткан шешәсенә төште. Ул анда тамчы да калдырмаска тиеш иде. Шешәсен әйләндереп, авызы белән стакан эченә юнәлтте. Аның аракы диңгезен аркылы чыккан шешәдәшләреннән, имеш, «Буш шешәдән дә кырык тамчы тама» дигәннәрен ишеткәне бар иде. Урынына утырып, ул үзәндә моңа кадәр күрелмәгән сабырлык белән шешә бугазыннан сагындырып тамган тамчыларны санады. Аның бу тамчыларны күрәсе килми иде. Күңеле уйный башлады. Димәк, ул исән әле! Тамчылар егерме сизгәгә житеп туктады.

– Бүтән беркайчан да авызыма алмыйм! – дип пышылдады яңа татар. – Билләһи, капмыйм!..

Һәм егерме сизгә тамчыны тамак төбенә тамызды.

– Бүтән эчмим!.. Аллаһ шаһит!

Шулчак аның эче актарылып, яңадан күңеле уйный башлады. Кинәт аяк очаларын әрнетеп тамырларда нәрсәдер булды. Ул анын югалтып егылды.

Табиблар килеп житешкәндә, әле айнымаган иде. Алар Рузимның сул аягындагы кан тамырларының шартлавын раслады.

Бу гамәлгә чынлап та Аллаһ шаһит иде.

...Һәм ул савыга төшкәч, аракы дигән хәсисне бүтән авызына якын китермәде. Белмим, нинди сабырлык-түземлекләр, нинди эчке һәм тышкы антлар, тәүбәләр, тетрәнүләр, югалтулар һәм табышлар нәтижәсендә ирешкәндер ул Аллаһның мондый һидәясенә – әмма шунысы хак: ул күп кенә ялган кыйммәтләр, дусларын югалтып, бер генә чын дус һәм табыш – бөек һәм бердәнбер хәмерсез көнкүреш тапкан, димәк, соңлап булса да, эчкечеләктән котылган иде...

Ләкин Аллаһы Тәгалә аны бәндәчеләк бурычларыннан коткармаган иде. Теге заманнарда ул балалары һәм хатыныннан аерылу аркасында йортсыз-

жирсез калган иде. Тәңре аның, инде бер генә түгел, ике аякка да аксак, икеләтә туксак – кул вә култык таяклы инсанының язмышын түгәрәк итте. Һәм менә ничек итеп. Көтмәгәндә, аңа уңайлы килешү нигезендә Кама урман хужалыгы вахтасына эшкә урнашырга, ул гынамы, өч ел эчендә сандугач оясы кебек жыйнак йортка ия булырга насып итте. Ул аны Пошалым авылына кайтарып, туган нигезенә утыртты. Тәрәзә яңакларын, капкачларын моңа кадәр беркемдә күренмәгән бизәкләр белән бизәде. Аларны күрер өчен килгән жәяүлеләр жиргә ятып, атлылары исә атларыннан төшөп карарлар иде. Инде хыялындагы бар бизәкләрне йортыма күчереп бетердем бугай дип йөргәндә, ул түбә фронтонына иртәсен һәм кичен сайрап ачыла торган сәгать эшләтеп куйды. Хыялы шушы сәгатьне генә көткән, күрәсез. Әйе, сәгәте суккач, тагын кабатлыым, ике аякка аксак, кулга һәм култыкка туксак адәмзат, бар халыкны аһ иттереп, аерылган хатынын, ике баласын үзе бетергән сандугач оясына алып кайтып, язмышын яңадан башлауга иреште.

Әмма ул инде кул вә култык таяклы, иске татар халәтенә кайту турында хыялланган яңа татар булып өлгәргән иде.

Өстәмә аяк-таякларның сәбәбе, күрәсез, инде бу юлы да арагы һәм тәмәке иде.

Бу вакыйга халкыбыз тормышында башка һич кенә дә кабатланмасын иде, дигән теләк белән нәзер ителә. Әлбәттә, биредә берәз гына автор хыялы-фаразы да урын алгандыр, фараздан гайре безнең тормыш бик күңелсез булыр иде, шулай бит?

Соңгы сүз урынына

Тумыштан тап-таза, сап-сау кешенең гарипләнү төрләре дә, күрәсез, сирәкләрдән сирәк рәвештә чиксез икән. Миллион кеше миллион дәвада савыга алмаса да, бездә миллион кеше миллион чир-сырхау белән гарипләнә ала. Жир йөзүдә тумыштан гарип булып дөньяга килгәннәрдән кала күпме гарип инсан бар, аларның һәркайсының таякка калу – бәлагә тару күренеше үзенә башка һәм кабатланмас гамәл. Адәм баласының анадан туу, бар булу сәхифәсе, гомумән алганда, бертөрләрәк булса, бая әйткән миллион кешенең гарипләнү тарихы да миллион төрле, алар һич кенә дә кабатланмый һәм кабатланмас та...

Әйе, таякка калу очраklары төрле һәм чиксез булса да, алар арасыннан мин укучымны артык ялыктырмыйча бары тик жиде замандашым язмышында гына тукталырга булдым. Сорау тууы мөмкин: нигә жиде? Сәбәбе бик гади: жиде безнең татар-мөселманда изге саннар рәтеннән санала. Жидегән йолдыз, жидегән чишмә, жиде кыз, жиде толпар һәм башкалар... Әгәр кемдер аларның санын күңеленнән йә язма килеш туыландырасы килә икән, рәхим итсен.

Аллаһы Тәгалә аңа сабырлык бирсен.

Өлегә хушыгыз. Сөйләгәндә, безне дә кушыгыз.

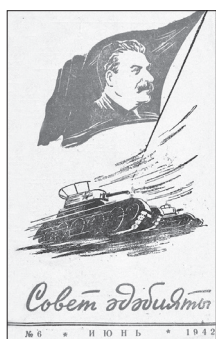

«Казан утлары» архивынан

Беренче рәттә (сулдан уңга): Х.Туфан, С.Хәким, М.Жәлил, Ә.Фәйзи.
Басканнар: Ә.Исхак, Ш.Маннур.
«Васильево» ял йорты. Июнь, 1940 ел.

Фото kitaphane.tatarstan.ru сайтынан.

Журнал сугиш вакытында да чыгудан туктамады.

Казанның Бауман урамындагы Матбугат йорты (1935 ел).
Анда республика басмалары редакцияләре һәм дәүләт нәшрияты
урнашкан була. И.С.Папков фотосы. А.Дубин коллекциясеннән.

«Ватан намусы өчен» газетасының
хәрби корреспондентлары (1945).
Сулдан уңга: (?), уртада Р.Ишморат, өченче Р.Иделле.
Басканнар (сулдан уңга): М.Садри, Г.Хужа,
Ф.Галиева, Г.Бакиров, Г.Шәрипов.

Фото kitaphane.tatarstan.ru сайтынан.

«Ватан намусы өчен»
газетасы 1942 елның
декабреннән 1946 елның
июленә кадәр I Украина
фронтында чыга. Барлыгы 377
саны дөнья күрә. Анда Әхмәт
Ерикәй, Риза Ишморат, Гали
Хужа, Мөхәммәт Садри,
Зәйни Шаһиморат, Госман
Бакиров һ.б. эшләгән.

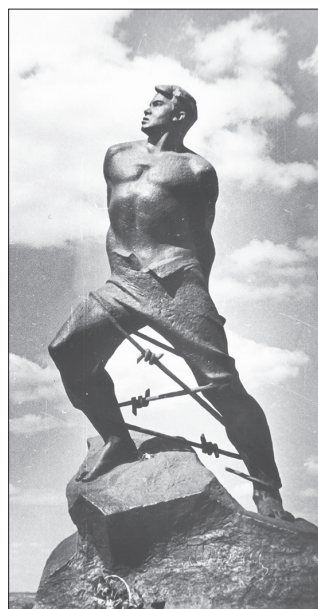
Бөек Ватан сугышында катнашкан язучыларыбыздан бер төркем. Беренче рәт: сулдан уңга — Әдип Маликов, Мөнир Мазунов, Сибгат Хәким, Зәйни Шаһиморатов, Мәхмүт Хөсәен, Шәрәф Мөдәррис; икенче рәт — Халик Садри, Шәйхи Маннур, Әхмәт Ерикәй, Афзал Шамов, Риза Ишморат, Госман Бакир; өченче рәт — Габдрахман Әпсәләмов, Гамир Насрый, Әсгать Айдар, Абдулла Әхмәт, Вадим Земной, Хатыйп Госман; дүртенче рәт — Әмирхан Еники, Әхмәт Исхак, Әхмәт Фәйзи, Хәсән Шабанов. 23 апрель, 1947 ел.

Гали Хуржи, Мөхәммәт Садри, Риза Ишморат.

Казанның 1 Май мәйданында М.Жәлилгә һәйкәл һәм жәлилчеләр барельефы.

Рифә
Рахман

ВӘРИСНЕҢ ӘТИСЕ КАЙТА

ХИКӘЯ

*Туган авылымның Сосновая Поляна кырларында
ятып калган батырларына багышлым.*

Вәриснең иртәгә әтисе кайта! Нимесне жиңеп кайта! Кирәген биреп кайта. Әбисе аңа өсләрен каз мае белән ялтыраткан коймак ашатыр. Әнисе иртәгә чып-чын ипи пешерер! Иртәгә Вәриснең әтисе кайта!

Кипкән кишер чәе эчеп утырган Вәрис мич артында кайнашкан Мәйсәрә әбисенә:

– Мин бүген йокларга ятмыйм. Капка төбөндә әтине көтеп утырам да сездән сөенче алам. Ничәдә кайта ул әти? – дип дәште.

Аның өметендә сөенчегә сандык төбөндәге тукумадан Сабантуйга күлмәк тектертү вәгдәсен алу иде.

– И улым, әтиң ничекләр хәзер үк кайтсын соң?

– Әни кичә, сугыш бетте, диде бит! Иртәгә шуңа күрә укымыйбыз. Ногъман абый да, сугыш беткәч, әтиләрегез кайта, дип сөендерде. Салихның әтисе әллә кайчан кайтты инде. Миңнемулла абый да. Ногъман абый үзе дә.

– Имгәнәп, сугышырга ярамый башлаганнар бит ул, улым. Аллага шөкер, әтиегез менә, сүземә көферлек килмәсен, таза-сау килеш кайтып керер.

– Әби, син миңа иртәгә кызыл эчле галушыңны биреп торырсың әле, яме. Жиңү диманстрацысы була икән. Безнең барыбызга да галуш киеп, күлмәккә кызыл чүпрәк тагып килергә куштылар.

– Урамның кай турылары сазлырак. Сиңа минеке зур булып. Аягыңнан төшөп калыр. Бик искереп тә беткән. Корида гына киярлек.

– Диманстрацыга бармыйммыни инде? – Вәрис директорның орышуыннан, бәйрәмнән калуыннан куркып, елап ук жибәрде.

– Алай димәдем бит, улым. Кайткач, әниенекен сорарсың.

Вәриснең әнисе бүген правлинжәдә. Кизү тора. Сугышның беткәнен дә мәктәпкә ул килеп әйтте. И, рәхәт булды да инде Вәрискә. Нимес дигәннәрен аның әнисе кырып ташлагандай булды. Мәктәптән күкрәк киереп, сугыш батыры сыман кайтты. Язгы дымлы жирдә чебиләгән аяклары эчеткәнне дә тоймады. Дәрестә шаярганнары өчен орышканнарын да онытты.

Директор абыйсы колагыннан борып, такта янына чыгарганда, сугыш бетмәгән иде әле. Ул чыккач кына, кинәт бетте дә куйды.

Әнисенәң дежуры ярый чәршәмбегә туры килгән. Чиратын алмаштырса, авыл, менә-менә дип, сәгәте-минуты белән көткән хәбәрне башкалар ирештерәсе иде!

Вәрисне өстерәп такта янына чыгарулары булды, класска, тыны бетеп, әнисе килеп керде. Керде дә катты да калды. Ни сүзен әйтә, ни кузгала алмый. Вәрис әкрән генә урынына барып утырмакчы иде, директор абыйсы жиңеннән тотып туктатты:

– Әниңнең килүе бигрәкләр дә яхшы булды. Кич өегезгә барып сөйләшермен, дигән идем. Юлга чыгарып куйгандай әле бу, – диде.

Вәриснең әнисе укытучыга төбәлгән дә һаман дәшми тора иде. Инде директор да курыкты бугай. Малаен парта арасыннан өстерәгәнән мәктәп яныннан инешкә юл тоткан Мәрьям тәрәзәдән күргәндер дә кергәндер, менә тынычланыр да Вәрисен якларга ук тотыныр, үзен сүгеп үк ташлар, дидер.

Директор парталар арасыннан аңа таба килгәндә, Вәрис, күрсәткече башына кунып алмагае дип жыерылып, авыртуга әзерләнеп, утыргычына сенеп үк беткән иде. Инде менә, кысылган бармаклары ачылып, һәр таяк идәнгә үк төшөп китте. Директорның, алам дип иелүе булды, ватык күзлегенәң пыяласы өстәл астына тәгәрәде.

Вәрис, олылар алдында әйбәт күренеп, барысын да тынычландырырга уйлады. Пыяланы алып, директор өстәленә куйгач, орышка әзерлеген күрсәтеп, яңадан такта янына басты.

– Бар, утыр! Башка тәртип бозма! – диде аңа укытучы. Аннан әнисенә карап:

– Мәрьям апа, ни йомышың бар? Ник шақымадың? – дип сорады. – Дәресең өздәң бит. Гомер буе тыныч кына утырган малаңны да бүген жөн алмаштыргандай.

Әнисе дәшмәде.

Әллә чәче-башы тузгыган, яулыклары жилкәсенә ишелеп төшкән, үзе тораташ каткан Мәрьям апаларыннан куркып, әллә мондый вакытта директорның кызып китүеннән шикләнеп, класс шым булды. Вәрисне такта янына өстерәгәндә, борын астыннан көлеп торганның да йөзөнә шом-курку чыкты. Һәркайсы кулларын парта өстенә матурлап куеп, алга таба нәрсә булып икән дип көттө. Бу тынлыкны кайвакыт Вәриснең әнисеннән үзен кызгандырыр өчен еламсыраганга салынып, борын мышкылдатканы гына өзеп-өзеп куйды...

– Әйтсәң әйт, Мәрьям апа, әйтмәсәң, дәрәс беткәч сөйләрсәң, – диде дә директор, китә аласыз, дигәнне ишарәләп, сыйныф ишеген ачты.

Бу сүзләрдән айнып киткәндәй, әнисе:

– Ррра-йуннн-нннан... диммм-аннн-страцыга чыгарга куштылар! – дип кенә әйтә алды. Аннан тагын бер кат, каушавыннан тотлыгуы бетмәсә дә, инде ап-ачык итеп:

– Райуннан сручны диммм-аннн-страцыга чыгарга куштылар, сссу-гыш беткән! – дип ярып салды.

Әнисенәң соңгы сүзеннән Вәрис директорның әле генә колагын ут итеп кыздырганын да, өзәлгән теманы да, тамак ачлыгын да онытты. Башка балалар кебек, сикерергә, теленә ни килсә, шуны кычкырырга тотынды. Тавышны ишетеп, бүлмәгә башка класслар да кереп тулды.

Бераздан шайтан туе басылды. Жинү сүзе алып килгән рәхәтлек Вәриснең

бөтен тәне буйлап йөгөргөндәй тоелды. Алайса, әтисе кайта! Болай булгач, әтисе исән калган бит аның! Елмаеп, шатлыгын кая куярга белмөгөндәй, ул әнисенә төбәлде. Әнисе нигәдер тын гына елый иде...

Вәрис шулчак әнисенәң ни өчен мәктәпкә дөбер-шатыр, егыла-мәтәлә чапканлыгын аңлады. Аның нәрсәгәдер абынып сыдырылган тез башларынан кан саркый иде. Язга каралып ук чыккан чабаталарынан мәктәпкә килергә оялыпмы, правлинжәдә үк калдырган бугай, дип уйлады малай. Эш анда түгел, Мәрьям озак көткән, үзәккә үтеп кенә килгән жинү хәбәрән алудан, идәнне пычратмыйм дип, ике катлы йортның баскыч төбөндә калдырган аяк киёмнәрән кияргә дә онытты.

Ногъман абыйлары сугыштан яраланып кайткан фронтовик иде. Ул авыл көтеп алган бәйрәмне көне-сәгәте белән дә бер дигән уздыра алгандыр. Алай эшләмәде:

– Жинү шатлыгы бар кешенәң күңелендә калырлык булсын. Демонстрацияне иртәгә ясарбыз. Урам уртасында сазлы урыннар да шактый. Кызыл эчле галушлар киеп, күкрәгегезгә кызыл бантик тегеп килегез, – диде. Шул сүзгә ишетүгә, балалар мәктәптән дәррәү чыгып чаптылар.

Вәрис белән Зәминә ашыкмады. Малайның әнисе үзе дә белә, ә Зәминәнеке әле кырда иде.

Габделгазиз абыйсының сугышның башында ук үлгән хәбәре килде. Зәминәгә бүген бик читендер, дип уйлады Вәрис, тамак ялгагач, капка төбөндә кызның уйнарга чыкканын көтеп утырганда. Малай үзе белән әтисе истәлеккә калдырган кечкенә пәкесен алган иде. Яз көне, жир кипкәнче «пәке кадашлы»дан да кызык нәрсә бармы соң?!

Мәктәптән кәфе киткән кыяфәттә, сөйләшмичә генә кайткан иде Зәминә. Чыкмады.

Икенче көнне демонстрациядә дә Зәминә үзалдына уйланып йөрде. Өстендәге матур күлмәккә дә, матур кызыл бантигына, чәчүргечләренә дә сөенми кебек иде ул.

Мәктәп ишегалдында һәркайсы үз классы янына китте. Вәрис бер кулына печән, икенчесенә салам тотып каршы алган директорны күргәч, башта бик аптыраган иде. Армиядәге кебек, аларның «левый-правый»ны аңлатканын белгәч, эче катканчы көлдә.

Директор эфисәр киёмнәреннән килгән икән, дип уйлады Вәрис. Күкрәге тулы орден-медаль. Аягында – ялавай итек. Билен буган каешының прәшкәләре елык-елык итеп тора. Малай үзенәң аякларына күз салды. Аныкында – әнисенәң, төшеп калмасын өчен, киндерә белән бәйләп куйган, әле беркем кимәгән кызыл эчле галушы, бәйрәмгә дип саклаган ап-ак йон оекбашлары.

Кулына кызыл флаг тоткан Вәрисне отрядның иң алдыннан жибәрделәр. Арттагылар да, аларны карап калган бар кеше ишетерлек, шаккатырлык булсын дип, бар көчәнә кычкырып жырларга тырышты ул:

Кы-зыл фы-лаг күр-сә-тә-без
Дош-ман ка-ла-ла-ры-на,
Дош-ман ка-ла-ла-рын-да-гы
Эш-че ба-ла-ла-ры-на.

Мәктәп кушынтаны жырларга хәзерләнеп, бер тын алганда, директор алга йөгереп чыга да, капка турларындагы утыргычкамы, сузылып яткан бүрәнә

өстенәме басып, саламнары-печәннәре белән болганып, тагын аякларны дөрөсләтә иде:

– Са-лам, пе-чән, са-лам, пе-чән!

Ул да булмый, барысы Вәриснең кушымта башлавына иярә:

Армия, эзер бул!
Дошманнар сузалар кул!

– Са-лам, пе-чән, са-лам, пе-чән!

Өстәл өсләрем ямьләнә,
Командир шлем куйса.
Безгә дошман кулын сузсын,
Якты дөньядан туйса.

– Са-лам, пе-чән, са-лам, пе-чән!

Армия, эзер бул!
Дошманнар сузалар кул!

Өченче сыйныфларга Гадения апа «Зәйтүнәкәй»не – «Катюша»ның татарчасын сайлаган. Син матур жырлыйсың дип, Зәминәне иң алга бастырган. Флаг күтәргән килеш, башкалар белән бер аякка атлап, жырлап кара! Вәрис Зәминәне чын-чынлап кызганды. Көче аныкыннан ким булмаса да, кыз кеше бит, аннан кечерәк тә әле ул.

Вәрисләр сыйныфы тәмам арып, тавышлары карлыгып, жырлап туктагач, Зәминәләрнеке алгарак чыкты. Флагын горур күтәргән кыз туп-турыга карап, жырлый-жырлай, Вәрис яныннан узып китте:

Алмагачлар чәчәк аткан чакта
Елга өстеннән томаннар акты.
Чыгып биек текә яр башына,
Зәйтүнәкәй еракка бакты.

Кулларын болгый-болгый, алга йөгәргән директор аңа да тын алырга жай бирә иде:

– Са-лам, пе-чән, са-лам, пе-чән!

Чыкты да ул жырларын жырлады
Ерактагы бөркет турында.
Хатларында – чиксез сөюләре,
Сагынулары – йөрәк түрендә.

Демонстрация тәмамланды. Әнисенең әтисен каршы алырга саклап тоткан галушларында ләм чупырдатып, Вәрис тә өйгә кайтып керде.

– Мәте белән кәлүшне харап иткәнсең икән, – диде баскыч төбөндә каршы алган әнисе.

– Борчылма, иртәгә эти кайта бит, өр-яңасын алгандыр әле, – дигән булды малай.

– Нинди бетмәгән сүз, иртәгә кайта да иртәгә кайта, – диде әни кеше,

бераз кызыбрак. – Малмыжда гына барган сугышмыни?! Бала-чага булып маташмасана! Поезд белән генә дә атна буге кайтыр әле ул! Кукмарадан жәяүләбе никадәр... Сабадан китүчеләрне әле Шәмәрдәндә үк төшереп калдырмасаң.

Вәрисләрнең шау килеп сөйләшкәннен әбиләре ишеткән дә, өй ишеген ачып, кергәннәрен көтеп тора икән.

– Нинди бала булмасын әле ул, – дип, шунда ук Вәрисне якларга тотынды. – Дүртенче сыйныфны да бетермәгән малайны тикмәгә орышасың. Аягына кияр киеме булса, синең бау белән бәйләгән галушларыңда жинүне бәйрәм итеп йөрмәс иде.

Әнисе:

– Шулай булмый ни. Жәйгә мәктәп тәмамлай, ныклап кул арасына керә башлай, дип көтәм бит мин аны. Мәктәбең дүрт сыйныфлы гына булгач, нишлисең, – дип көлеп куйды. – Әле дә улым син бар, әтиң югында, өйдә ир-ат булып тордың бит.

Дүртенчедән соң күрше авылга йөрөп укырмын дип хыяллана иде Вәрис. Болай булгач, хыяллары шул хыял булып кына калачак икән. Тукталса, әтисе кайтсын. Менә ул ни дияр? Моннан соң өйдә аның сүзе алдан йөриячәк.

Әнисенең бишенчегә йөртәргә ашынып тормавын малай яратып бетермәсә дә, әбисенең әйткәннәре күчеленә хуш килде. Житмәсә, Мәйсәрә абыстай, өйгә кергәч, кулларын алыяпкычына сөртте дә, шуның астына яшеренгән кесәсеннән бер шакмак шикәр алып, малайның көн буге нәрсәдер өмет итүдәнме, флаг күтәреп аруданмы, әллә инде болай гына, тирләп чыккан кулына тоттырды:

– Сине бик шәп җырлады, диделәр, бүген. Әтиң кайткач ашарбыз дигән тәмнүшкәләрдән печти генә өлеш чыгарыйм булмаса үзәң. Әниң энә алабута янына онны да күбрәк кушты. Өйгә бәйрәм төсә керсен әле, ди.

Әбинең соңгы сүзләреннән күчелә тагын да үсеп киткән кебек булса да, коймак юклыгын аңлаудан, Вәриснең күзәнә яшь килде. Сугыш беткәч, әтиң кайткач, коймак пешерербез, дигән иде бит ул. Аны әле көтәсә дә көтәсә икән...

Алабуталы булса да туйганчы икмәк ашау – күп кеше анысына да тилмергән чакта – бер дә начар түгел, ди әнисе. Шулай анысы. Инде дошман жинелгән! Әтисе бүген булмаса, иртәгә, иртәгә булмаса, аннан соң кайтыр. Шушындый көнне бик тә чын күмәч ашыйсы килгән иде. Коймак булса да пешерә ала иде бит әбисе!..

Исәннәр бер кайта, ди Мәймүдә түти, башлары таза-саулар кайта, улым менә кайта алмас. Вәрис шикәрне, Зәминәгә бирергә уйлап, әниләренә күрсәтмичә генә, мәктәпкә йөри торган чалбар кесәсенә тыкты.

Әле ипинең пешеп бетәсә бар иде. Боруны кытыкланмасын, дип, ишегалдына чыкты. Колмак чүпрәсенә изелгән камырдан икән бүген ипи дип уйлады. Аның әчкелтем-төчкелтем исе, жанын үртәгәндәй, моржа башыннан чыккан да ирен өсләренә үк кунган иде...

Мунча чоланын жыллатергә ачып куйганнар икән. Әллә чормага менеп төшәсә инде дип уйлады Вәрис. Малайның анда яшерен бер урыны бар. Иң кадерле әйберләрен саклай торган жире. Әле сугыш башлангач ук, әтиләреннән килгән беренче хатны сорап алып, шул төшкә качырган иде ул. Шуны алып төште дә келәт баскычына утырды. Бу хатны әллә ничә укыганы бар иде аның. Зәминәдән башка бер сәре юк Вәриснең, тик хатта язылган хәбәрне генә әйтә алмый. Зәминә ул турыда белә микән?

Вәрис битләреннән әтисе исләре килеп торган кебек хатны кызга яттан да

сөйли ала иде, тик, гадәтенчә, борынын тарта-тарта, мең дә беренче мәртәбә үзе иштерлек итеп укыды:

«...Бераз гына хәлләремне сөйләп үтәм. Мәмәшир авылыннан кырык алты кеше бер көндә армиягә алынганны беләсез. Фәйзрахман, Фазлый, Габделгазизләр... Аз гына учениеләрдән соң август башында Сосновая Поляна дип аталган жирдәге фронт сызыгына да бергәләп барып төштөк. Тимер юллардан ерак түгел, Ленинградның кыры дип әйтергә дә буладыр. Эшчеләр яши торган бистәләргә охшап тора. Чиркәве, таш йортлары бар. Бик матур, яшел жирләр дә бит. Фашистлар килеп, сугыш уты ачмаса...

Бу якларга килеп тә төштөк, сентябрь башында ук сугышка да кердек. Ни хәлләр итәсең, авылдашлардан уналтыбыз гына исән калдык. Берәүләр Новознаменка дигән бер бай гына утар лазаретында ята. Мин әлегә таза. Алга таба ниләр булып, беркем белми. Немец борын төбөндә генә. Дәһшәтле, аяусыз. Исән чагымда сезгә хат язып салырга тырышам.

Күршекәем Габделгазиз соңгы сугышка керер алдыннан үлә калсам дип, бер эманәтен әйткән иде. Инде мин дә, дөнья хәлен белеп булмый, аны үтәүне башкаларга кушып куярмын. Кайта калсам, әтисенең Зәминәгә дигән дәфтәрен үз кулларым белән тапшырырмын. Исәнлектә күрешергә язмаса, барыгыздан риза-бәхиллек сорыйм. Дәфтәренң тышына, Габделгазиз, дип язылган булып.

Язуы бик авыр булса да, Габделгазизнең вафатыннан бер-ике кәлимә сүз теркәми калдыра алмыйм. Исемә төшерсәм, күземә яшьләр килә. Обстрел вакытында барыбыз, ата-ата, кыр буйлап йөгәрдек. Ул миннән шактый алда чаба.

Берзаман карасам: башы юк. Снаряд алып аткан. Үзе һаман бара да бара. Мылтыгы да – кулында. Котым очты. Тотып алыым дип чаптым. Ул да булмады, Габделгазиз барган хутыннан гына жиргә авып төште. Мин дә янына мылтыгына абынып егылдым.

Атышның кызган чагы иде. Арттагы бар кеше безнең аркылы алга таба чапты. Сугыш туктагач, эзләп таптым. Башының танырлыгы да калмаган. Габделгазизнең әйткән дәфтәрен күкрәк кесәсеннән алдым. Аның янына егылуым исән калдыргандыр да мине. Инде ничек тә эманәтне үз кулларым белән тапшырырга язсын.

Иртән бар сугышчыны, трактор белән сөздәрәп, чокырга күмделәр. Безнең авылларны да. Күршем Габделгазизне дә... Исемнәрен, документларын да ачыклап тормадылар.

Боларны сезнең өчен генә язам. Габделгазизнең үлү хәбәреме, «хәбәрсез югалды» дигәнеме, бәлки, бу хаттан да алда килер...»

Шулай булып чыкты да.

Вәрис инде хәзер аның зарыгып көткән әтисе, ничек йөрәге житеп, Зәминәнең кулына Габделгазиз абыйсының эманәтен тапшырыр дип кайгыра. Ярый әле бүген үк, иртәгә үк кайтмый икән... Зәминәгә дә кечкенә генә булса да, күчтәнәч алып кайтсачы. Үзенә бернәрсә булмаса да, риза ул. Мәктәпкә һаман яланаяк йөрергә дә. Сабантуйга күлмәксез генә төшәргә дә. Жинү коймагын ашамаска да.

Их! Вәриснең әтисе кайта! Нимесне жиңеп кайта! Кирәген биреп кайта.

ТАТАРСТАННАН – СУГЫШКА

Сүзөбез милләттәшләрөбезнең, якташларыбызның Бөек жиңүгә керткән өлеше турында. Кайбер галимнәр, шул исәптән Бөек Ватан сугышы тарихына багышлап, дистәлэгән житди хезмәт бастырган Жәмил ага Гыйльманов та, атаклы гаскәр башлыклары да татар милләте вәкилләренең яу кырында батырларча сугышканлыгы турында яздылар. Сугыш башланган көннән яу кырында хәрби корреспондент буларак танылган, соңрак Муса Жәлил һәм жәлилчеләрнең батырлык данын раслауга үз өлешен керткән Константин Симонов та безнең милләт вәкилләренең батыр сугышчы булганлыкларына байтак мисаллар китерә. Аның бөтен халык тарафыннан яратып укылган «Исәннәр һәм үлеләр» («Живые и мёртвые») романының төп герое генерал Серпилинның үлем белән көрәшеп ятканда, татар моңын искә төшереп саташулары да татар сугышчысы батырлыгына дан жырлау буларак кабул ителә.

Күп кенә югалтулар белән тәмамланган Совет-фин сугышынан соң, яңа хәрби министр С.К.Тимошенко вакытында, укчы дивизияләрнең көч-күәтен арттыру теләгеннән чыгып, аларның кайберләре өстәмә тупчылар дивизионы яисә танк роталары, башка төр механикалаштырылган көчләр белән дә тулыландырыла. Мәсәлән, төп көчләре Казанда тупланган, 1936 елга чаклы 1нче татар яисә Казан дивизиясе дип йөртелгән зур хәрби берәмлек, Совет-фин сугышы чорында шундыйрак үзгәрешләр кичереп, «86 нчы укчы дивизия» дип атала башлый.

Яу кырында хәрби осталык һәм батырлыклар кылып, Советлар Союзы Герое исеменә лаек булып, Алтын Йолдыз медале һәм Ленин ордены белән бүләкләнүчеләр саны буенча да безнең милләт вәкилләре СССР күләмендә дүртенче урында тора. Татарлардан алда «рус, украин һәм белорус вәкилләре генә булган», дип яза тарихчы галимә Айсылу Кәбирова 1941-1945 еллардагы сугыш тарихына багышланган «Война и общество» китабында (*Казан, «Фән» нәшрияты, 2011 ел*). Ә инде гомуми халык саны исәбеннән алып чагыштырып карасаң, без иң алгы сафка чыгып басачакбыздыр, мөгаен. Дөрөс, өлешчә төрки хәзәрләр токымыннан да булган яһүдиләр бездән дә алгарак чыгарга мөмкин. Чөнки СССР күләмендә аларның исәпкә кергән гомуми саны бездән кимрәк булган. (1940 елда нәшер ителгән «Страна социализма» белешмәлегендә без ул санны таппадык. 1945 елга чаклы Советлар Союзы Герое дәрәжәсенә лаек булучылар Татарстан АССР вәкилләреннән 200ләп кеше саналса, СССР илендә яшәгән татарларны гына аерып күрсәткәндә, 181 кеше була икән. Әлбәттә, бу исемлеккә ил күләмендә халык санын исәпкә алганда, аерым милләт буларак теркәлгән кардәшләрөбездән Кырым татарлары кертелмәгән әле. А.Кәбирова исәпләвенчә, Бөек Ватан сугышында Татарстан вәкилләреннән 100 мең чамасы сугышчы орден һәм медальләр белән бүләкләнгән. 50 кеше – Дан орденының тулы кавалеры. Бөтен ил буенча андый олы дәрәжәгә ирешүчеләр саны – 2457 кеше.

Бөек Ватан сугышына чаклы булгалап торган яу-бәрелешләрдә дә якташларыбыз һәм милләттәшләрөбез сынатмаган. 2000 елда Казанда ике телдә нәшер ителгән «Батырлар китабы»на күз төшереп үтик («*Батырлар китабы /Книга героев*», *сугыш каһарманнарының кыскача биографик белешмәлеге; баш редактор Д.С.Шакиров, эш төркеме җитәкчесе Б.Л.Хәмидуллин*). Гадәттән тыш хәлләрдә аеруча батырлык кылучыларны данлау өчен 1934 елда барлыкка китерелгән әлеге Алтын Йолдыз медаленә һәм Ленин орденына лаек булучылар саны 1941 елга чаклы Татарстан АССР буенча 20 дән артыграк кеше, ә татар милләте вәкилләреннән 11 кеше санала. Татарстан АССРдан Советлар Союзы Герое исеменә иң беренчеләрдән Чирмешән районында туып үскән мордва егете Павел Цаплин лаек дип табылган. Ул Испаниядәге Гражданныр сугышы чорында «интернациональ бурыч үтәүче» сыйфатында катнаша.

Танкистлар ротасы командиры буларак, берничә бәрелештә жиңүгә ирешә һәм Харам фронтындагы сугышларның берсендә батырларча көрәшеп, бөтен экипажы белән бергә һәлак була. Шул сугышта кылган батырлыклары өчен ул, һәлак булганнан соң, СССР Югары Советының 1937 елның 27 июнь карары белән илнең иң югары бүләгенә лаек дип раслана. Кайбер хезмәтләрдә һәм истәлекләрдә Испаниядә барган сугышларда катнашкан башка якташларыбызның исемнәре дә очраштыргалый. Каһарман очучыбыз Фәрит Фәтхуллинның да шунда жибәрүләрен үтенеп, командирларына рапорт язганлыгы мәгълүм. Ләкин аны бер төркем очучы белән бергә яшъ Кытай Республикасының ерак көнчыгыш өлкәсенә японнарга каршы көрәшergә жибәрәләр.

Әйе, 1930нчы елларда Ерак Көнчыгышта да тыныч булмый. Кытайда 1911 елда Цин монархиясә тәхеттән бәреп төшерелгәннән соң башланган таркаулыктан файдаланып, Япония дәүләте аның төньяк-көнчыгыш өлешен басып алган. Көнъяк-көнчыгыш өлкәләрен дә яулау өчен Чан Кай-ши хөкүмәте белән каты сугышлар алып барган. Шул ук вакытта японнарның гаскәре, СССРдан Кытайга хәрби ярдәм килүне туктатыр өчендер, могаен, безнең ил белән Монголиянең чик буйларына да бәреп кергәли башлый. 1938-1939 елларда СССРның Хәсән күле белән күрше Монголиянең Халхин-Гол елгалары тирәсендә сугыш-бәрелешләр булып ала. Бу канлы бәрелешләрдә ике яктан да берничә укчы дивизия, танк, авиация гаскәрләре катнаша. Әйе, анда кыска вакытлы, әмма ике якның да исендә калырылык аяусыз сугыш дөрләп ала. СССР шунда күбрәк көч туплап, булачак маршал Г.Жуковны анда жибәргәч кенә, Совет гаскәрләре япон көчләрен тар-мар итә. Бездәге тарих китапларында «Халхин-Гол сугышы» сәхифәләре генә теркәлеп кала.

Бу сугышта да безнең милләт вәкилләре батырларча сугышкан. Дистәләгән якташыбыз орден һәм медальләр белән бүләкләнгән. Хәсән күле чик бие отрядының кече командиры Гыйльфан Батыршин белән 119 нчы укчы полк пулемётчысы Кәрим Яһүдинга СССР Югары Советының 1938 елгы 25 октябрь карары белән Советлар Союзы Герое исеме бирелә. Берничә айдан соң башланган Бөек Ватан сугышында да катнашалар бу батырлар. Ике сугыш арасында тупчылар хәрби мәктәбен тәмамлаган, тупчы полкта дивизион командиры булган майор К.Яһүдинның сугышчан юлы 1944 елның августында Литва Республикасы жирләрен азат иткәндә, ә майор Г.Батыршинның исә японнарны жинү тантанасын үткәргәннән соң, самолёт һәлакәтендә өзелә. Казаныбызның бер урамы хәзер шушы каһарман сугышчы Гыйльфан Батыршин исемең йөртә.

* * *

Тарихта Совет-фин сугышы буларак теркәлгән яуда Казанда тупланган 86нчы дивизия сугышчылары да, төп тупланышы Ульяновск тирәсендә булып, республиканың көньяк-көнбатыш төбегеннән мобилизацияләнгән безнең гаскәриләрне дә берләштергән 154нче дивизия дә иң алгы сызыкта, шактый ук хәтәр юнәлешләрдә сугышалар. 86нчы дивизиянең аеруча батыр сугышкан иясә сугыш-бәрелешләрне оста оештырган 13 гаскәриенә Советлар Союзы Герое дигән мактаулы исем бирелә. 1940 елда Алтын Йолдыз медале һәм Ленин ордены белән бүләкләнүчеләр арасында полк командиры Михаил Зашибалов (озакламый ул дивизия командиры итеп билгеләнәчәк), дошман танкларына каршы торучы тупчылар дивизионы командиры Хәбибулла Ибраһимов, укчылар ротасы командиры Гыймазетдин Вәзетдинов, пулемётчылар взводы командиры Хафиз Сабиров һ.б. бар. Дивизиянең 342 сугышчысы орден һәм медальләр белән бүләкләнгән. Бу сугышта башка дивизия һәм бригадаларда хезмәт итүче якташларыбыз да батырларча сугышкан. Шулардан да әлегә югары бүләккә ия булучы берничә исемне атап үтик: танкистлар батальоны командиры Гафиятулла Арсланов, укчылар батальоны командиры Сахип Майский, укчылар ротасы командиры Иван Зиновьев, шул яуда һәлак булган танк командиры, Минзәләдә туған якташыбыз Борис Винокуров... Жәмгысы 18 кеше – 18 Советлар Союзы Герое. Ә 154нче дивизиядән әлегә безгә фин сугышында батальон командиры булган якташыбыз Фёдор Баталовның Кызыл Байрак ордены белән бүләкләнүе генә мәгълүм. Бөек Ватан сугышының тәүге атиаларында ул ябырылып килүче дошман көчләренә каршы батырларча сугыша. Һәм бу якташыбызга Татарстанлылардан беренче буларак, Советлар Союзы Герое исеме биреләчәк. Шул турыдагы карар һәм батырның портреты «Правда» газетасының 1941 елгы 10 август санында урнаштырылган.

Без бүген аларны, сугыш афәтен үз язмышлары аша үткәргән шул меңнәрдән кайберләрен, аеруча зур батырлык күрсәтеп, олы хөрмәتكә лаек булган меңнәренчә бер өлешен генә искә алып киттек. Алар барысы да безнең кадерле кан кардәшләребез, дөресрәге, күпләребезнең эти-бабалары булган бит. Әйе, шушы дәһшәтле, гарасатлы сугышта күпләребезнең якиннары катнашкан. Алар арасыннан исән калып, туган-үскән якларына кайту бәхетенә ирешкәннәре дә, зур бәрелешләр барышында һәлак булып, төрле тарафларда ятып калганнары да йөз меңләгән саннар белән исәпләнә. Сибгат ага Хәким бер шигырендә бик төгәл итеп әйткәнчә, Иделдән алып, Европаның көнбатышындагы Эльба елгасы буйларынача сибелде безнең якташ һәм милләттәш сугышчыларның каберләре.

Сугышның иң авыр юнәлешендә Брест, Минск, Смоленск тарафында яуның беренче көннәреннән үк Татарстан һәм аның тирәлегендә оешкан өч дивизия ябырылып килүче танк колонналарына каршы бик авыр шартларда көрәшә. Ике дивизиядән тыш, Казанда тулланган 18нче укчы дивизия дә дошман гаскәрен турыдан-туры Мәскәүгә илтүче шушы юнәлештә Днепр елгасы буендагы Орша шәһәре тирәләрендә каршы ала һәм, дошман 16 июльдә үзәк «юл» өстендәге Смоленск каласын яулап алгач, безнең бу дивизиябез дә чолганышта кала. Унөч меңләп гаскәрине берләштергән бу дивизиядән ике-өч йөзләп кенә сугышчы, божраны өзеп, үзәбезнекеләргә кушыла ала. Чолганышта калган берничә төркем исә, аерым-аерым партизан отрядлары оештырып, сугышны Смоленск өлкәсе, Белоруссия жирләрендә давам иттерәләр. Шулар арасыннан безгә иң мәгълүмә – майор Барый Кадырмәтов оештырган отрядтыр, мөгаен. Язучы Шамиль Рәкыйпов бер эсәрендә аның камалышта кылган батырлыгын искә алып язган иде. Камалышта калгач, шагыйрь Зәки Нури да Орша шәһәре тирәсендәге отрядта дошманга каршы көрәшкән өч ел чамасы давам иттерә. Тупчы буларак, аны баштарак шартлаткычлар белән эш итүче төркем житекчесе итеп куялар. Аннары ул разведка эшен оештыручыларның берсе итеп билгеләнә.

Сугыш башлангач та, татарстанлылардан тагын дүрт укчы дивизия, бер танк бригадасы, бер тупчы полк һәм берничә очучылар эскадрильясы тупланып, яу кырына озатыла. Ул дивизияләренчә икесе 1941 елның көзендә Мәскәүне саклау һәм безардан аннан дошман көчләрен куып чыгару сугыш-бәрелешләрендә катнашалар. Ржев шәһәрен азат иткәндә, зур югалтуларга юлыгалар. Калган ике дивизия исә сугышны Харьков, Ростов шәһәрләре тирәсендәгә чигенүләрдән башлый һәм Сталинград төбәгендәгә бәрелешләрдә катнаша. Татарстанда оештырылган танк бригадасы белән Казанда житештерелгән берничә бронепоезд һәм Яшел Үзән (ул вакытта Зеленодол) шәһәрендә төзелгән, кайберләре «катюша» туплары белән коралланган катерлар да Сталинград шәһәрен дошманнан саклап калу сугыш-бәрелешләрендә катнашалар.

Жинүнчә 70 еллыгына багышлап, без туплап чыгарган «Жинү жинел бирелмәде» китабына язган кереш мәкаләсендә армия генералы, Хәрби фәннәр академиясе президенты Мәхмүт ага Гәрәев тә (олы яшькә житеп, 2019 ел ахырында вафат булды), узган сугышта татарстанлыларның өлеше зур булды дигән фикерне белдерде. Аның язуына караганда, Татарстаннан 700 меңнән артыграк кеше сугышта катнаша. Шулардан ун мең чамасы хатын-кыз була. Тылда калып, завод-фабрикаларда хезмәт иткән, яисә кырларда икмәк үстергән берничә йөз мең Татарстанлы да дошманны жинүгә зур өлеш кертә. Сугыш дәверендә иң кирәкле корал саналган хәрби очкычлардан «төнге бомбардировщик» рәвешендә дә кулланылган, партизаннар белән элемтә тоту өчен дә файдаланылган «По-2» бипланын, туптан атып та, бомба ташлап та вермахтның техник һәм жанлы көчләренә зур зыян китергән «Пе-2», «Пе-8» самолётларын да Татарстан АССРда унар мең данәдән артыграк күләмдә житештерәләр. «Атаклы «Катюша» тупларын коралландыру өчен кирәк булган төтенсез дары да Казан заводында үз вакытында өлгертелә һәм кулланышка кертелә. Шул сәбәпле андый беренче сынау туплары да шушы жирлектә, шушында житештерелә башлый. Шул ук Казан заводы ил күләмендә житештерелгән патрон, снаряд, бомбаларда куллану өчен кирәк булган йөз мең тонналап дарыны да даими рәвештә жибәрәп тора», – дип язды галим.

Хәрби корреспондент һәм язучы Константин Симонов Бөек Ватан сугышының беренче көннәреннән үк элекке Көнбатыш хәрби округка кергән гаскәрләргә буйдан-буйга йөрәп чыккан. Кайларда булуын, кемнәр белән очрашуын чагылдырган көндәлекләрен барлап барырга тырышкан. Шул көндәлекләрдә теркәлгән фактларны туплап, 1982

елда ул «Разные дни войны» китабын бастырып чыгара. Һәм шунда ул дошман танк төркөмнәренә безнең гаскәрләргә чолганышта калдыра-калдыра һаман алга баруын хәбәр итә. «Үзбебезнең ике жиңел танкны яу кырында Көнбатыш фронт штабы Смоленскига күчкән вакытта гына күрдәм», – дип яза. Бу хәл июльнең уннары тирәсендә була инде. Төрлө дәрәжәдәге командирлар белән очрашканнан соң, ул безнең байтак кына танк һәм тупларны үзбебезнекеләрнең үк юк итәргә мәжбүр булганлыгын аңлый. Ашыгып чигенгәндә, танкларга ягулык житмәү, тупларны тартып йөрөрдәй атлар, машиналар булмау сәбәплә, аларны үзбебезнекеләр үк шартлатып-ватып юк иткән. Шундый ук хәл турында Көнъяк-көнбатыш фронтта сугышкан дивизиянең 396нчы полк командиры булган милләттәшөбез Алексей Яковлев та «Сквозь огонь» (1985) дип исемләнгән китабында яза. «Атарга снарядлар калмау һәм тупларны тартып китәрдәй көчләр булмау сәбәплә, дошман куллана алмасын дип, без аларны шартлатып китә идек», дип искә ала ул.

Дошманның Мәскәү тарафына ургылган төп көчләренә каршы Днепр елгасы буендагы Жлобин, Могилёв, Орша шәһәрләре аралыгында безнең икенче оборона сызыгы булдырыла. Казанда урнашкан 66нчы укчы корпусның 18нче һәм 154нче дивизияләре шундагы 20, 21нче армияләр карамагына жибәреләләр. Тик зур көч туплап, Мәскәү тарафына юнәлгән вермахт гаскәрләрен бу армияләр дә тоткарлый алмый.

Шушы вакыйгаларның шаһиты булган полк командиры, шагыйрь Хәйретдин Мөхәй көндәлекләренә дә күз төшереп алайк. «Дошман безнең өскә моторларын гүләтеп килә. Пулемёт, мылтыклардан атып кына, без аларны туктата алмыйбыз. Бездә андый «моторлар» юк», дип яза Харьков шәһәре өчен барган бәрелешләрнең берсендә һәлак булган бу командир.

Әйе, кинәт кенә һөжүм итеп, алга үтү дошманның төп тактикасы була ул жәйдә. Ә шул тактиканы гамәлгә ашыру өчен ул чакта аның кулында отышлы корал – куәтле танклар, үзйөрешле туплар, зур тизлеккә ия очкычлар була шул. «Вермахтның танк колонналарын бензовозлары озатып бара иде», – дип яза К.Симонов. Дошманның ул «моторлы» колонналар белән житәкчелек иткән югары һәм кече дәрәжәле «гудериан»нары мондый тәҗрибәне Франция, Польша һ.б. илләргә басып кергәндә үк үзләштергән булган шул. Ул илләр ике-өч атна дәвамында басып алынган бит.

Ә безнең илдә шундый ук танк колонналарын булдырырга керешкән маршал Тухачевский төркеме 1937 елда кулга алынган. Тизлегә зур булган «Т-34» танкларын чыгаруны туктатып, акрын йөрешле, авыр «гәүдәле» «ИС», «КВ» кебекләренә өстенлек бирелгән чор бу. Соңгы аянычлы вакыйгалар гына заманча корал житештерүне тизләтергә этәргеч була. Безнең Казан, Бөгелмә, Зеленодол шәһәрләрендә урнашкан заводлар да заманча корал житештерү эшенә ныклап керешә. СССР хөкүмәте дә, Татарстан халкының үз-үзен аямайча эшләячөгәнә ышанып, республикабызга Фәннәр академиясе институтларын, башка житди оешмаларны да эвакуацияли. Булачак академик И.Курчатов төркеме монда хәрби диңгез корабларын дошманның су асты миналарыннан саклау жайланмаларын эшләүгә керешә. Икенче бер институтта самолётларны радиожайланмалар белән «коралландыру» бурычын үтәргә алыналар. Дәрвишләр бистәсендәге тимер юл вагоннарын төзөргә тиешле заводка да башка эш йөкләнә.

Тышы фанердан эшләнгән, акрын оча торган «ТБ-3» бомбардировщикларын чыгаручы заводлар да сугыш башлануыга бер-ике ел калгач кына, яңа төр очкычлар житештерүгә керешәләр. Бер белешмәлектә сугышка чаклы «50 Як-1», «20 МиГ-3» истребители житештерелде, диелә. Аңа чаклы акрын оча торган «МиГ-1», ике канатлы «И-153» бипланы гына дошманның тиз очышлы «Миссершмидт»ләренә каршы торган. Казанда урнашкан 124нче завод та 1940 елдан дюраль корпуслы «ТБ-7» штурмовик-бомбардировщикларын эшләргә керешә. Шуңа чаклы анда 8 моторлы «АНТ-20» («Максим Горький» исеме бирелгән) һәм 1937 елдан «ТБ-7» очкычлары житештерелгән була. Тагын без үзгәрткәннән соң, «Пе-8» буларак танылган бу самолёт 1940 елда – 18, 1941дә 23 данәдә эшләп чыгарыла. Жәмгысы шундый 93 очкыч күккә күтәрелгән. Шуларның берсе 1942 елда СССРның дипломатик делегациясә белән Америкага барып кайта. Һәм шул ук типтагы «Ил-4» бомбардировщикгы белән бергә «Пе-8» 1941 елның август аенда Берлинны бомбага тотуда да катнаша.

1941нең көзөндә Казандагы заводка Мәскәү бистәләренә берсендә урнашкан 22нче

авиация заводы цехлары да килеп кушыла. Казан заводында тизрэк хәрәкәт итүче «Пе-2» самолётын житештерүгә керешелгән була инде. Һәм 1941 – 1945 елларда бу заводтан шундый 11 мең данә штурмовик-бомбардировщик фронтка озатыла. Халык тарафыннан тупланган хәйрия акчасы исәбенә житештерелгән ике эскадрилья «Пе-2» самолёты 1942 ел ахырында һәм 1943 елда Кызыл Армиягә халык исемнән дә тапшырыла. Мәсәлән, 1943 елда Татарстан АССР хөкүмәте Курск дугасындагы гаскәриләр төркеменә кергән 202нче махсус штурмовик-бомбардировщиклар дивизиясен шефка ала. Бу дивизия ул вакытта 2нче һава көчләре армиясенә буйсынган була. Һәм ул армиянең житәкче командирларынан берсе милләттәшебез, генерал-лейтенант Әхмәтгәрәй Рамазанов булганлыгын да әйтеп үтү кирәктер. 1943 елның май аенда Татарстан АССРдан килгән делегация бу дивизиягә 102 «Пе-2» самолётын бүлөк итеп тапшыра. Бу самолётларның фюзеляжларына немец очучысы аңламастай «Совет Татарстаны» сүзләре язылган булуын да әйтеп үтү кирәк. (Тик андый язучы самолётларның фотосурәтен генә әлегә таба алмадык.) Һәм бу дивизия штурмовиклары Курск дугасында барган ике як танк колонналары бәрелеше вакытында дошманның 400ләп танкын юк итә.

Шул ук дивизиядә хезмәт иткән булачак язучы Юрий Белостоцкий истәлекләрен дә искә төшереп үтик. Тукайның яраткан апасы Газизәнең оныкчасы, танылган архитектор Әлфиянең кыяе дә булган Юрий белән без ара-тирә аралашкалый, үзара китаплар да алышкалый идек. «И снова взлёт» китабында да, аннан алдарак 1977 елда нәшер ителгән «Боевые крылья» хезмәтендә дә ул «Пе-2» самолётын бик мактап телгә ала. «Куәтле коралга һәм зур тизлеккә ия булган бу жыйнак очкычлар, жирдән караганда лачын кыяфәтендә булулары беләнме, беренче күрдә үк безгә бик ошады. Алар беренче күрдән үк күнелдә горурлык хисе уята иде. Шушы штурмовикларның көч-күәтен безнең дошман шул ук жыйнең июль аенда татыды. Курск дугасы бәрелешләрендә очраштык без алар белән. Бу жыйнак очкычларның бомбалау егәрән дә, туп һәм пулемётлары күәтен дә шунда таныттык без аларга. Совет Татарстанында эшләнгән ул жайлы лачыннарда без, күп вакытта зур тизлектә көтмәгәндә килеп чыгып, фашистларга күз ачарга да ирек бирмәстән ташлана һәм тирә-якның астын өскә китереп, ут өермәсенә әйләндерә идек», – дип искә ала Юрий Белостоцкий.

1942-1944 елларда башка авиация полк һәм дивизияләрендә дә «Казанский комсомолец», «Зеленодольский комсомолец» тамгалары язылган самолётларның да дошманга каршы көрәшкәнлегә тарихи чыганаclarда теркәлгән. Ул эскадрильялар да дошман көчләренә каршы тору һәм киләчәк жинүгә ирешү өчен дип, безнең гаскәрләргә өстәмә ярдәм рәвешендә эшләнгән. Танклар Татарстанда житештерелмәсә дә, безнең армиягә аларның бик тә кирәклеген истә тотып, завод-фабрикаларда эшләүче шәһәр халкы да, колхозчылар да, йөзәр миллион сумнар акча жыеп, республика шефлыкка алган танк дивизияләренә 1942-1943 елларда икешәр йөз танктан торган өч колоннаны Кызыл Армиягә тапшыралар. Аларның кабыргаларына да «Кызыл Татарстан», «Татарстан колхозчысы», «Колхозник Татарии», «Татарстан комсомолы» дигән сүзләр язылган була.

Татарстан колхозчылары ярдәмендә тупланган 200 данә «Т-34» һәм өлешчә «Т-70» танкларынан тупланган колонна 1943 елның жәендә Курск дугасында башланасы сугышка керергә дип, Башкомандующий резервынан жиберелгән 10нчы танк корпусына тапшырыла. Тапшыру тантанасында Татарстаннан килгән зур делегация катнаша. Өч танк дивизиясен берләштергән бу корпусның командиры Татарстанның Алабуга районында туган генерал-лейтенант Василий Бурков була. Курск дугасындагы сугыш язмышын хәл итүдә бу корпус танкистлары бик актив катнаша. Прохоровка авылы янындагы хәлиткеч бәрелешләрнең берсендә корпус сугышчылары иң алгы һәм жаваплы сафта сугыша һәм куелган бурычны уңышлы үтәп, жинүгә ирешә. Бу корпуска кергән танк армиясе командующие, булачак маршал П.Ротмистров шушы көннәргә искә алып, болай дип яза: «Байтак сугыш-бәрелешләрдә катнаштым. Әмма мондый хәлләргә элек күргәнем булмады. Корычка корыч килеп бәрелешкән авазлар чыңлап торды. Сугыш кыры өстен куе тузан каплап алды. Шуңа күрә яу кырында нинәрсә булганын абайлап та булмас хәл туды. Безнең танкистлар шундый мәхшәр әчендә

вермахт танклары белән маңгайга-маңгай бәрелешә-бәрелешә һаман алга бардылар һәм дошман көчләрөн сигез чакрымга чигенергә мәжбүр иттеләр».

Шушы жаваплы көндәге жиңүне дә истә тотыптыр инде, безадан бу урында жиңү хөрмәтенә ашыгычрак рәвештә эзерләнгән бетон пьедесталга 10нчы корпус сафында сугышкан танк куела.

Бу язманың авторларыннан өлкәне 1951-1954 елларда хәрби хезмәттә була. Мәскәүдән 40 чакрымнарда урнашкан Звенигород шәһәре тирәләрендә хезмәт итә. Телевизион тапшыруларның яңарак кына гамәлгә кертелгән чагы. Утыз кешелек казарманың Кызыл почмагында кичләрөн телевизор эшләп тора. Клубта атна саен кинофильмнар күрсәтелә. Хезмәттәшләре арасында 5-6 татар, ике-өч казакъ та бар. Менә шул вакытта инде аны һәм иптәшләрен сөендергән берничә күренеш була: Курск дугасы вакыйгаларына багышланган кинохроника тапшыруларында зур калкулыкка күтәргеп куелган танк кабыргасында «Колхозник Татарии» сүзләрен күрәп, алар бик сөенешәләр һәм бу күренеш «Жиңү жиңел бирелмәде» китабын эзерләгәндә дә, аның күз алдыннан китми диярлек. Ләкин вакыт житмәү сәбәпле, ул әлеге һәйкәлнең фотосын таба алмый. Бүген исә ул фото бездә бар. Сыйфаты бигүк канәгатьләнерлек булмаса

да, укучыларга да аны тәкъдим итәбез. Татарстан Республикасы оешуга 100 ел тулганлыгын да истә тотып, бәлки, әлеге һәйкәл урнаштырылган илленче еллар кинохроникасын кемнәрдер архивлардан эзләп табып, үзебезнең музейларга да кайтара алыр. Шул һәйкәлнең сыйфатлырак фотосы, бәлки, Курск дугасы сугышына багышланган музейда да сакланадыр. Илленче еллардагы ул һәйкәлгә

«Колхозник Татарии» дигән язуды «Т-70» танк-һәйкәле.

куелган танк «Т-70» булган икән. Дошман снаряды ул танкның көпшәсен дә өзеп аткан була. 1954 елның март ае ахырында, Жиңүнең 10 еллыгы якынлашкан көннәрдә, ул урында яңа һәйкәл торгызу кирәклегә турында карар кабул ителә. Ул карарны һәм һәйкәл проектын Воронеж хәрби округы командующие М.Шумилов раслый. Кызыл граниттан эшләнгән биек пьедестал өстенә бу юлы сонрак житештерелгән, яу кырында зыян күрмәгән «Т-34» танкы утыртыла.

Татарстан халкы жыйган акчага тупланган тагын ике танк колоннасының язмышы да без ачыкланды. Ян-якларына «Татарстан комсомолы» сүзләре язылган 200 танк – 1942 елның декабрендә, «Кызыл Татарстан» сүзләре язылган 200 танк 1944 ел башында икенче бер якташыбыз, генерал-лейтенант Алексей Ахманов командалык иткән 23нче танк корпусына тапшырылган икән. Ул корпус Украина Республикасы жырләрен азат итү сугышларында катнаша. Яссы-Кишинёв операциясе барышында зур уңышка ирешә, дип язалар тарихи хезмәтләрдә. Венгрия башкаласы Будапештны азат итү сугышында да бу корпус танкистлары алгы сафта була. Димәк, сөйләмдә өлешчә төрки тел үрнәкләрен дә кулланган венгрлар өчен танк кабыргаларындагы «Татарстан» сүзен күрү бер яңалык булгандыр.

Бөек Ватан сугышының иң авыр чорын Украина далалары тирәсендә уздырган командир Хәйретдин Мөжәй, мөгаен, ел ярымнан соң шул ук жырләрдә дошман көчләрөн куа-куа килүче үзебезнең танк колонналарын күрүне саташу сыманрак кабул иткән булыр иде. Ил халкы күнелендәге Жиңүгә омтылыш шундый мөгжизалар да тудыра шул. Бер тиен эш хакы алмыйча эшләгән колхозчыларыбыз да бит, энә, кышкылыкка ашарга дип үстергән мал-туарларын суеп сатып булса да, акча жыйган, аны корал алып туплау фондларына тапшырган. Ата-бабаларыннан калган

иң кыйммәтле саналган эйберләрен дә шул фондларга тапшыручылар булганын шул чор газеталары сәхифәләрендә очраткалыйбыз. Алар ярдәмендә вермахт танк колонналарының ашкынып алга баруын туктатырдай көч-куәтләр барлыкка китерелгән. «Халык зур ул, көчле ул», – дип язган шул Тукаебыз да.

Инде кыскача гына явыз дошманны жинү өчен үзөбөзгә завод-фабрикаларда, башка оешмаларда ни-нәрсәләр житештерелгәнлеген яки эшләнгәннен искә алып үтик. Иң элек, әлбәттә, нефтьчеләребез эшчәнлегенә тукталыйк. 1942 елда Ростов белән Сталинград аралыгында барган көчле сугышлар вакытында Баку һәм Грозный тирәләрендәге нефть ятмалары үзәк өлкәләрдән аерыла – бүленеп кала. Көндәлек тормыш өчен дә, сугышта кулланылган очкычлар, танклар, машиналар өчен дә бик тә кирәкле булган керосин, бензин кытлыгы башлана. Аларны Каспий дингезе аша Ашхабад тарафына чыгара башлыйлар. Аннары бик эйләнгеч юллар аша Саратов, Куйбышев тирәләренә ташырга туры килә. Сугыш алды елларында гына ачылган «Икенче Баку ятмалары» (Башкортстанның көньяк-көнбатыш өлеше, Оренбург һәм Куйбышев өлкәләренә бер-берсенә терәлеп торган почмагы) әле яхшылап үзләштерелмәгән була. Һәм шул шартларда Татарстанда табылган жир асты хәзинәсен тизрәк куллана башлау сорала. Бакудан да, башка тарафлардан да китерелгән белгечләр, ниһаять, Шөгәр авылы янәшәсендә нефть фонтанына юл ачалар. Бу сөенечле вакыйга 1943 елда була. Жир астынан чыккан «кара алтын» төялгән вагоннар тимер юллар буйлап хәрәкәт итә башлый.

Казан дары заводында житештерелгән дарының бөтен ил буйлап сибелгән патрон, снаряд, бомба житештерүче заводларны тәмин итеп торганлыгы күпләребезгә мәгълүмдер. Үзөбөзгә республикада урнашкан берничә завод та алар белән хезмәттәшлек иткән. Ясалма күн заводы, мехлар житештерү комбинаты, тегү фабрикалары да республикабызның башка предприятиеләре дә Кызыл Армиянең тәмин итү бүлгәс белән кулга-кул тотынып эшләгәннәр. Алар сугыш елларында ялсыз, тәнәфессез эшләгән һәм үз бурычларын жиренә житкереп үтәгән.

Безнең республикадагы хастаханәләр һәм шифаханәләр турында да бер-ике сүз әйтеп китәсе килә. Сугыш чорында Казанда берничә госпиталь бик уңышлы эшләгән. Шифаханәләренең күпчелегә катлаулы ярасын ямап, әлегә госпитальләрдән чыккан һәм берәз хәл алгач, кабат фронтка жибереләсе сугышчыларны савыктыру өчен кулланылган.

Алдарак без дә сугыш чорында 11 мең данәдә житештерелгән ике канатлы «По-2» (һәм «У-2») очкычын атап киттек. Бу очкычлар очучылар эзерләгәндә дә, авыр яралыларны тиз арада госпитальгә озатырга кирәк булганда да кулланылган. Әмма ил күләмендә танылган иң зур эшләр – дошман объектларын төнлә бомбага тотучы 588нче бомбардировщиклар полкына хезмәт итү. Һәм Казанда житештерелгән шушы «По-2» очкычы белән әлегә полк очучысы Мәгүбә Сыртланова Берлин күген дә иңләп очкан. Бу заводта эшләнгән очкычларны сынаучы Сания Яруллина булган. Ул татар хатын-кызларынан иң беренчеләрдән булып, самолёт рулен кулына алган кеше дә бит.

Алдарак без Казандагы авиация һәм очкычларга мотор житештерү заводларының тагын бер эшчәнлегенә тукталмадык. Бездә житештерелгән «Пе-8» самолётында Америкага барган дипломатлар дустанә килешү төзеп кайтканнан соң, Америка дәүләте СССРга үз хәрби очкычларын жиберә башлый. Алар бөтен Себер киңлеген иңләп очканнан соң, Казанда тукталыш ясый. Озак сәфәрдән соң барлыкка килгән житешсезлекләргә Казан заводлары белгечләре ярдәмендә төзәткәннән соң, шушында оештырылган махсус полк карамагына жибереләләр.

Лирон ХӘМИДУЛЛИН,

Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты.

Булат ХӘМИДУЛЛИН,

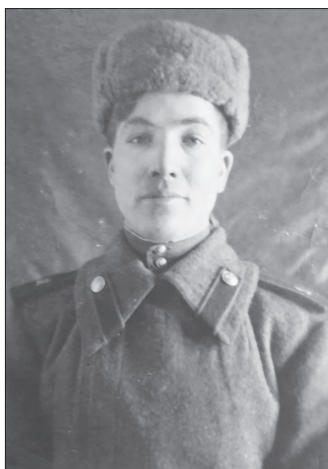
тарих фәннәре кандидаты, язучы,

ТР Дәүләт премиясе лауреаты.

«ИСӘН КАЛСАК – ЖИРДӘ ЖӘННӘТ КӨТӘ!»

Бу язма гомеренең 94нче яшен тутыручы фронтовик, «Икенче дәрәжә Бөек Ватан сугышы» һәм «Хезмәт Кызыл Байрагы» орденнары кавалеры, «Японияне жиңгән өчен», «Россия хәрби көчләренә 100 ел», «Георгий Жуков исемендәге», Татарстанның «Ватан алдындагы казанышлары өчен» медальләре иясе Мизһәт Фасих улы Шаһитов турында.

Ул – Сарман районының Сарайлы авылында Галимә һәм Фасих Шаһитовлар гаиләсендә туган алты баланың дүртенчесе. 1926 елның 10 июнендә дөньяга килә. Туган авылы мәктәбендә жиде сыйныф белем алганнан соң, эти-әнисенә берьюлы ике баланы укуга мөмкинлеге юклыгын аңлап, Кәшер мәктәбенә барудан апасы Зөбәржәт файдасына баш тарта һәм колхозга эшкә урнаша. Зөбәржәт апасы исә Минзәлә педагогика училищесын тәмамлап, гомерен балалар укуга багышлый. «Кәшер мәктәбендә өч кенә көн укып калдым. Ул чакта мәктәптә уку өчен һәр балага 150 сум акча түләү каралган иде. Ә безнең хужалыкта 75 сумнан сата алырдай өч баш сарык кына бар. «Бу гамәлемә «укып, мулла булмассың, чукуп,

карга булмассың», дия-дия, аеруча әни сөендә», – дип искә ала Мизһәт бабай.

«Колхозда эшләгәндә, көндөз басудан ат арбасына төяп, көлтә ташый, кичләрен әнигә киндер сугарга булыша идем. Ат караучының ярдәмчесе булып та эшләдем. Төнлә атларны басуга чыгарам да үзем эскерттә төн кунам. Сугыш башлангач, авыл тирәсендә бүре өерләре күбәйде. Ерткычлар килә башласа, атлар эскерт янына елыша. Мин эшнә сизеп алуга, алдан хәстәрләп куелган учакны кабызып жиберәм. Ач бүреләр исә уттан куркып, кире урманга йөгәрә иде», – ди Мизһәт бабай, яшьлек хатирәләренә бирелеп. Баксаң, болар фронтка барасы егет өчен үзенә күрә бер чыныгу мәктәбе булган икән.

1943 елның 10 ноябрендә Сарайлы егетләренә фронтка китәргә повесткалар килеп төшә. Алар – ун никрут авыл урамнарын урап, Чагыл тавына менеп, туып үскән жирләре белән хушлаша да, чаналарга утырып, Бөгелмәгә таба юл тоталар. «Барысы да елаштылар, абыем Хәмзәнең Түбән Новгород өлкәсе Онуфриево авылы янында батырларча һәлак булуы хакындагы хәбәр килеп ирешүгә дә әле күп вакыт үтмәгән иде», – ди Мизһәт абый. Бөгелмә станциясеннән аларны товар ташучы поездларга утыртып, Ерак Көнчыгышка озаталар.

«Чита шәһәрән, Хабаровскиларны узгач, безне Комсомольск дигән станциядә төшерделәр дә алты чакрым жәяү киттек. Батальоныбызны шунда бер чакрым озынлыктагы күтәртеп ясалган землянкага урнаштырдылар. Иске шинельләр, «американский» ботинка, ике пар портянка өләштеләр. Урын-жирләребез такта сәкеләрдән гыйбарәт иде. Шунда укыдык, атарга, сугышырга

Мизһәт бабай белән Рәмзия әби балалары, оныклары һәм оныкчыклары янында.

өйрәндек, каравылда тордык», – дип искә ала Мизһәт Фасыйхович хәрби хезмәттәге беренче көннәрен.

Укулар тәмамлангач, алар башта Уссурийскида, тайга эчендә, соңрак Маньчжуриядә траншеялар казый, хәрби ныгытмалар ясый. Ул арада Бөек Ватан сугышы тәмамлана. «Мулин шәһәрән узгач, Муданьцзян

елгасын йөзеп чыгарга приказ бирделәр, – дип искә ала бабай. – Елга арьягында исә японнарның ике дивизиясе ут ачып каршы алды. Безнекеләрнең бер өлешен көчле су агымы харап итте. Йөзеп чыга алу бәхетенә ирешкәннәр исә жирдәге жәнәннәмнән ни икәнән тәнненең һәрбер күзәнәге белән татыды. Безгә һәрьяклап пуля яңгыры ява, һавадан исә, әле безнекеләр, әле япон самолётлары бомба ташлый. Кем мылтыктан, кем пушкадан ата. Дәһшәтле сугыш башланды. Японнарны куып, берәз алга йөгәрәбез, аннары жиргә капланып, йөзгүбән сузылып ятабыз, шуышабыз, күтәрелеп, кабат йөгәрәбез... Бер мәлгә ике якта да шомлы тынлык урнаша, йөрәк атылып чыгардай булып тибә. Колактар томаланып, баш зыңларга тотына... Шул рәвешле, без Муданьцзян шәһәрән дә уздык. Мин бәләкәй буйлы булгач һәм әйбәт үрмәләгеч, берничә мәртәбә разведроптага булышырга да жибәрделәр. Пулемётчы егет яраланып, госпитальгә эләккәч, пулемётчы булдым. Шулай бер вакыт атышканда, яныма граната тәгәрәп килүен абайлап алдым. Башта йөгереп котылырга дигән уй башыма килде. Тик шул ук мизгелдә, өлгермәячәгемне аңлап, гранатаны тиз генә эләктердем дә, кирегә томырып, жиргә капландым. Граната исә һавада шартлады. Моны политрук Иванов та күрәп калган. Мактады. Исән калсак – жирдә жәннәт көтә», – диде ул.

Шуннан ике тау арасында тукталдык. Капкалап алгач, безгә рация тоттырып, шул текә тауларның берсенә менәргә боердылар. Берзаман безгә каршы яктан ут ачтылар. Рация аша бу хакта хәбәр житкердек. Нәтижәдә, дошман юк ителде.

Японнарны тар-мар иткәч, дивизиябез Мәскәүгә кайта, диделәр. Владивостокка килеп төштек, аннан безне Мәскәүгә түгел, ә корабка утыртып, Камчаткага жибәрделәр. Монда шофёр булырга укыдым.

Башта стажёр идем, Америка машинасы Студебекерда йөрдәм, аннары «ЗИС» машинасына күчтем. 1946 елда карт солдатларның күбесен өйләренә кайтарып жибәрделәр. Мин автомеханик булып калдым. Тырышып эшлэгәч, арагы эчмәгәч, дивизиябез командирын – генералны йөртүне йөкләделәр. Генерал миңа «Сынок», дип кенә дәшә иде. Жомга көннәрендә Петропавловскида, татар егетләре жылышып, мәчеткә, намазга да йөрдөк. Генерал берсүзсез жибәрә иде.

Авторотабыз жил үтәли йөри торган ике тау арасында урнашкан булгач, табигый шартлардан файдаланып, мин шунда жил электр станциясе ясарга

да алындым. Дүрт метрлы торба өстенә мәйданчык ясап куйдым да, аның өстенә тагын подшипникта борыла торганын урнаштырып, шуларга Виллис машинасының арткы мосты белән танкның генераторын тоташтырдым. Баштарак 8 калаклы итеп ясаган идем, соңыннан сиксәнешәр сантиметр озынлыктагы ике винтны гына калдырдым. Жил ике калаклы винтны бер мәртәбә әйләндергәндә, танк генераторы 600 мәртәбә әйләнеш бирә башлады. Шушы электр станциясе бөтен автопаркка да, казармага да ут бирергә һәм аккумуляторларны тукландырырга житә иде. Жил артык көчле искәндә электр тегермәнебез ватылмасын өчен, дежур торучы солдат винтларны тросттан тартып, жилдән алып куя торган итеп көйләдек».

1950 елның декабрь аенда, жиде ел да бер ай хезмәт итеп, Мизһәт бабай Бөгелмәгә кайтып төшә. Туган нигездә өч көн бие туганнар белән бәйрәм иткәч, Әлмәттә шофёр булып эшкә урнаша, үзбушаткычта эшли. 1951 – 1952 елларда Бөгелмәдә электромеханиклар курсың тәмамлый, 1953 елда Әлмәттә нефть бораулау жайланмаларына электрик буларак хезмәт күрсәтү һөнәрен үзләштерә. Шуннан аны Минзәлә районының Мәлкән авылына электр станциясе төзәргә жибәрәләр. Әлегә станция Минзәлә белән беррәттән тагын сигез авылны электр белән тәмин итә. Мизһәт абый кабат Әлмәткә кайтып, Кичүчат авылы янындагы буровойларда электрик һәм дизелист булып эшли. Гомумән алганда, ул 1953 елдан башлап, 1986 елга кадәр Әлмәтнең бораулау эшләре идарәсендә, ягъни хәзергә «Татбурнефть»тә хезмәт итә. Житмешенче елларга кадәр нефть чыгаруда хезмәт куйса, хезмәт стажының калган өлешен биредәгә сәнәгать базасының электр цехында эшли. 1966 елда хезмәтен югары бәяләп, аңа «Хезмәт Кызыл Байрагы» орденың тапшыралар. Мизһәт абый Әлмәттә эшләгән чагында да эшне жиңеләйтүнең юлларын уйлап таба. Беренчеләрдән булып, үзе эшләгән буровойга су жылыткычы урнаштыра. Аның тәҗрибәсеннән файдаланып, бу гамәлне башкалар да киң кулланышка кертә. Электр цехында эшләгәндә исә, зур һәм авыр электр двигательләрен ремонт урынына китерү өчен ул тимер юл суза, шул юлдан йөри торган арбаны, двигательләргә күчәрү, күтәрү өчен жайланма ясый.

1954 елда аңа Әлмәт шәһәреннән 6 сутый жир участогы бирәләр. Ул шунда бура бурап, йорт күтәрә. Алар хатыны Рәмзия белән Әхәт, Илшат һәм Айрат исемле өч егет тәрбияләп үстергәннәр. Өлкән уллары электронщик һөнәрен үзләштергән, икенчесе – майор, яңгын сүндерү оешмасын житәкли, төпчекләре – икътисадчы, Украинананың Черкас шәһәренә барып төпләнгән. Хәзер Шаһитовларның биш онык һәм биш оныкчыклары үсеп килә. Мизһәт бабай белән Рәмзия әби 2011 ел башында хөкүмәт тарафыннан сугыш ветераннарына бирелгән Әлмәт шәһәрендәгә фатирларында, тигез картлыкка яшәп яталар. Ял көннәрендә өлкән уллары аларны мунча кертергә дип, Мизһәт абый корган төп нигезгә алып кайта. «Моннан 20 ел элек йортыбыз каршына биш юкә агачы утырткан идем. Алар шаулап үсеп китте, тирә-юньгә ямь биреп тора. Кайткан саен үзәбез хәстәрләгән каен себеркеләре белән чабынып, мунча керәбез. 2018 елның көзенә тикле мәчеткә дә йөри идем. Суык тидереп, озак савыга алмый йөргәннән соң, намазларымны Рәмзия апагыз белән бергә өйдә генә укый башладым. Без тормышыбыздан канәгать булып, шөкер итеп, нәкъ политрук, полковник Иванов әйткәнчә, «жирдәгә жәннәттә» яшибез», – ди Мизһәт бабай.

Фәнил ГЫЙЛӘЖЕВ

ТАТАРСТАН ДИГӘН ВАТАНЫМ БАР

Гамил АФЗАЛИ

Татарстан таңнары

Дулкынланып тирбэлә жыр:
«...Сандугач кунмас инде,
Ямьле булса да торган жир,
Туган жир булмас инде».
Сакта тордым ил чигендә,
Басмаган жир калмады.
Кайда йөрсәм дә, күнелдә
Татарстан таңнары.

Таныш чәчәкләр жыясың
Болынга чыгасың да,
Әллә ничек үз тоясың
Аен да, кояшын да.
Кошлары сайрый тирәктә,
Сыгылып үсә таллары.
Кайда йөрсәң дә, йөрәктә
Татарстан таңнары.

Зәңгәр тәрәзә каршында
Үрмәле гөлләр үсә.
Чишмә юлы тау астында,
Фирүзә жилләр исә.
Кызара жәйләр кичендә
Алмаларның аллары.
Кайда йөрсәм дә, исемдә
Татарстан таңнары.

Тургай тавышларында да,
Елга камышларында,
Жанга якын моңнары бар
Сөю сагышларында.
Басуларда эшләп үсә
Кызларның уңганнары.
Сагындырып искә төшә
Татарстан таңнары.

Атлантида

Атлантида булды микән чынлап?
 Тынгы бирми сорау нич кенә:
 Әллә кайдан, ерак-ераклардан
 Һәлакәтле бер моң ишетелә.
 Кинәт юкка чыккан бөтен кыйтга,
 Тау-дулкыннар күккә ашканнар:
 Бер мизгелдә илләр, шәһәрләрне,
 Һәйкәлләрне сулар басканнар.
 Океан упкан кебек Атлант жирен,
 Дәүләтләрне монда жир упкан:
 Дәште-Кыпчак, Болгар, Алтын Урда.
 Бер-берсенен тамырын корыткан.
 Ничә тапкыр килгән монда яулар,
 Кичергәннәр илне кылычтан...
 Калдыгын да көлгә дүндерергә
 Миссионерлар күпме тырышкан.
 Сәхифәләр тузган, юкка чыккан...
 Ә без – менә, без – бар, булганбыз!
 Фал ачабыз ләкин, баш ватабыз:
 Әллә кыпчак, әллә болгар без?
 Кем булгандыр бабам, кыпчакмы ул,
 Болгармы ул? Нинди аерма?!
 Татар дигән исем йөртәбез без –
 Татар каны ага тамырда!
 Атлантида! Атлантида баткан.
 Эз калмаган бөөк халыктан...
 Ә без – менә, без – бар, эз бар жирдә, –
 Без батырган саен калыккан.
 Атлантида язмышы юк безгә,
 Оныкларның анык бабасы:
 – Нәселең кем? – дип сорасалар әгәр,
 Өйтерләр: – Без – татар баласы!
 Татарстан дигән ватаным бар,
 Татар дигән халкым бар минем.
 Узганнардан түгел, мин халкыма
 Киләчәктән урын барлыймын.

Илдар ЮЗЕЕВ

Сагышлы мирас

Булганбыз без эре халык, тере халык.
 Гасырларны кичә-кичә вакланганбыз.
 Ваклансак та, без һаман да рухи Алып:
 Тукай булып, Сәйдәш булып сакланганбыз.
 Ни әйтсәң дә, Алыплардан яралганбыз.
 Шул нигездә торасыбыз, корасыбыз.
 Чәчелгәнбез, сибелгәнбез, таралганбыз.
 Бабайларның бик сагышлы мирасы без.

Алып бабай тубалыннан чәчелгәнбез.
Үсмәсен дип, чирү булып килгән ятлар.
Өзелмәслек тамырдан без, нәселдән без,
Җанга сеңгән моңсу жырлар, риваятьләр.
Ак син, жырым, Өтил сыман дулкынланып,
Тыңла, бала, шул дулкынны, уйга талып.
Бабаң менгән рухи үрдән төшә күрмә,
Төшә күрмә, Алыплардан калган халык!

Сажидә СӨЛӘЙМАНОВА

Эзләреңне саклый һәр буразна

Әткәй истәлегенә

Урман буге яшел аланлыкта
гөлләр үскән инде кай ара.
Күптәнме соң кулларымнан тотып
өйрәтүең печән чабарга?

«Өздерең чап, чалгың уйнап торсын,
такыр калсын покос арасы». –
Алдан киттең чыклы болын буйлап,
яшел сукмак салып барасың.

Очкынлатып, чалгы янаганда,
хәтерләдең яшьлек елларын.
Кылыч белән erylп үткәнсез сез
покосларга кайту юлларын.

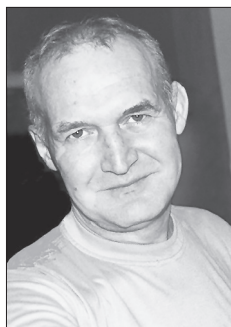
Сүз озайтмый идең үз хақыңда,
әллә вакытың бик аз булдымы;
кара рамда рәсемен төшкән хәбәр
сөйләп бирде тормыш юлыңны.

Яшен кебек сукты һәрбер сүзе,
хәтеремдә мәңге калсын дип –
элек батрак булган,
аннан эшче.
Егермебишмәңче.
Большевик.

Сәнәкчеләр сине кыйнаганнар...
– Үләр диеп, дошман көтмәсен! –
Канлы күлмәгеңне байрак итеп,
колхоз кырларына киткәнсең.

Ак каеннар, энә, хәйран калып,
шуны сөйли булыр жилләргә.
Эзләреңне саклай һәр буразна,
кырны иңләп, бодай тирбәлә...

Айдар Сәхибзадә

ХИКӘЯЛӘР

Бәйрәм

Әни минем егет булып үсүемне тели. Дәртле көй ишеттеме, аның күзләре очкынлана, әле уңга, әле сулга чайкала-чайкала кул чаба башлый һәм миңа дөшә:

– Улым, бие, әйдә!

Миңа Октябрь бәйрәме алдыннан яңа ботинка алганнар иде. Кап-кара, ялтырап тора. Шуларны киеп алам да тыпырдап бии башлыйм.

Миңа рәхәт. Әни үсәндереп тора:

– Ах, нинди улым бар минем!

Мин тагын да ныграк баса башлыйм. Егетләр кебек чүгәләп тә алам. Баш очымдагы түбәтәем муен чокрына шуып төшә. Аны миңа әни сатып алды. Энже-мәржәннәр белән бизәлгән яшел түбәтәй! Тик аны урамда киеп йөрөргә оялам. Өйдә генә киям. Түбәтәйне әни күптән түгел генә улы үлеп киткән бер хатыннан сатып алды. Өч ел элек әниемнең дә улы – минем абый үлде. Әни, бәлки, шуңа да алгандыр кәләпүшне ул хатыннан. Юк, минем киясе килми. Киеп йөрсәм, теге малай кебек үләрмен күк. Әни: «Үлмисең», – ди. Ул ырымнарға ышанмый.

Мин әниңен бердәнбер малае булып калдым. Ул үзенең бөтен жаны-күңеле миндә булуын теләде. «Их улым, миңа охшасаң, безнең урамда да бәйрәм булыр иде», – дип әйтеп куя. Үзе дә бөтен барлыгы белән Георгий бүлгән алган әтисенә охшаган икән.

Тик эти генә әниңең күңелен аңлый алмады. Ул аны горур Яңа Бистәнең иркә, жилбээк бер кызы итеп саный. Югыйсә эти үзе дә романтик инде. Әмма көндәлек мәшәкәтләр, ыгы-зыгы аның романтикасын басып тора иде. Әни исә батонның кырда үсүен, Иделнең Яңа Бистә турысындагы култыгына барганда, жилкөнле корабларны күрергә тели иде.

Картайгач, киң диванга Кол Гали китабын, Пушкин әкиятләрен тезеп сала да әйтеп куя иде:

– Безнең урамда да бәйрәм булыр әле.

Айдар СӘХИБЗАДӘ (1955) – язучы; «Ни в селе, ни в городе», «Скованные одной цепью» китаплары авторы; Тәтеш районында яши.

Болар барысы да соңрак... Хәзергә зәңгәр күзле, кызлар кебек яшь әнием кул чабып мине биетә.

Берчак шулай 9 Майда – Жиңү көнөндә Горький паркында матрослар бии иде. Кулларын бер-берсенәң жылкәсенә салып, әле уңга, әле сулга чайкалалар. Әни кулымнан тотып алды да халык төркемен ерып, мине сәхнә кырыена китереп бастырды.

– Улым, күр әле, ничек бииләр!

Без өйгә кайткач, радиодан «Яблочко»ны яңгыраттылар.

– Әни, мин дә биим! – Кулларымны бинокль ясап, күзләремә терим дә өстәл тирәли әйләнәм. Мәктәптә шулай биегән идек.

Өстәл өстендәге тастымал ябылган эмаль табакта – кунакларга дип, Яңа Бистәдәге әбидән пешертеп алып кайткан өчпочмаклар. Мич янында егерме литрлы шешә. Анда безнең ишегалдында, баскыч төбөндә үскән чия эчемлеге. Эти аны авыз итеп карады. Өйгә колмак исе таралды.

Кичен кунаклар килде. Өйдә көй яңгырый. Эти белән бажае берсен-берсе уздыра-уздыра аккордеон тарталар. Алар икесе дә – фронтовиклар. Бажае сугышны Венгриядә, «БМБ-51»дә тәмамлаган. Ул буйга тәбәнәк, кара-кучкыл, көләч йөзле. Аякларын асылындырып утырган да бармакларын клавишлар буйлап йөгертә. Аккордеонда уйнаганда, этиниң күзләре йомыла, елмайганда, алдагы корыч теше күренеп ала.

Яшь аермасы зур булгангамы, эти миңа бервакытта да күңелен ачып салмады. Бик соң дуслаштык без. Озынча түгәрәк йөзле иде ул. Башындагы фетр эшләпәдән американнарныкына охшаган иягенә күлгә төшөп тора. Ходай миңа аныкы кебек көдрә чәч, саллы ияк бирмәгән. Шулай да өлкән апам: «Син этигә охшагансың, энем», – ди. Әниниң зәңгәр күзләре дә миңа насыйп булмаган.

– Ба, син әнигә ничек охшагансың, – ди икенче апам.

– Ничек охшамасын инде, – дигән булам һәм аны кочаклап алам.

Шулвакыт йөрәгемә ике күбәләк – эти белән әниниң жаны кунган кебек. Димәк, безнең урамда – бәйрәм!

1 Май

Бу хәл 1 Май көнне булды. Илдә – бәйрәм! Апам аңа алдан ук эзерләнгән башлады. Мәктәптә хезмәт дәрәсәндә папирос кәгазеннән ак чәчәкләр ясадылар. Тәрәз төбөндәгә шешәдә каен ботаклары яфрак ярды. Чәчәкләрне шуларга бәйләделәр.

Мехкомбинат эшчеләре автотөягечләргә, йөк ташу жайланмаларын баннерлар белән төрделәр. Ашханәдә слесарьлар бакыр торбаларга өрөп, көй чыгарды, барабан кактылар. Чын оркестр! Барысы да демонстрациягә эзер!

Бәйрәм иртәсе. Колонна кузгалып китте. Аның башында Ленин портреты белән рәттән алагам юан, ромбка охшаган, башына фетр эшләпә кигән генеральный директор Рабинович бара. Юан булса да, жинел атлый. Тротуардан кул болгаучыларга баш кагып, сәлам бирә.

Татарстан урамында мехчыларга Елга порты, тегүчеләр кушыла. Барысы да Ирек мәйданына бара. Кинәт колоннаны туктаттылар. Елга аръягы халкы юлны кисеп керә. Без Тукай, Пушкин урамнары арасында калдык. Бәйрәмгә

чыккан халык тыныч кына көтеп тора, дисезме?! Баннерлар өстенә шешәләр чыгып утырды, кабымлыклар куелды. Тостлар әйтешү, жыр, бию китте... Берәздән «Кузгалырга!» дигән әмер яңгырады. Шулкаыт жырчылар да, биючеләр дә, ишегалларына кереп, бәдрәф эзләп йөрүчеләр дә баш ташлап, дәррәү йөгерергә тотынды.

Безнекеләр демонстрацияне куып тотканда, берүзем калганымны аңлап алдым. Янымда эти дә юк, эни дә.

Кычкырып елап жибәрдем. Мине кешеләр чолгап алды. Сораулар бирә башладылар:

– Кем син? Кем малае?

– Әтиң кем? Кайда эшли?

Ни дип әйтергә дә белмим.

Бер егет кулымнан тотып, милициягә алып китте. Анда мин тагын да катырак елый башладым. Өстәл янында утырган начальник абзый күрше бүлмәдән бер кызны чакырып кертте.

– Менә күр! Кечкенә генә кыз – еламый!

– Аха! Сезнең кыз ич ул!

Ярый әле, адресыбызны белә идем. Бер сәгатътән мине машинага утыртып алып киттеләр. Шырпы белән уйнарга, кәрогаз кабызырга ярамаганын, өйдән чыкканда, утны сүндерергә кирәклеген һәм адресны кечкенәдән колагыма киртләп куйдылар. Машинада еламадым. Эти белән энигә, дөньяга үпкәм онытылды. Машинаның йомшак утыргычында тирбәлеп бару ничек рәхәт!

Автомобиль Ждановтан Калугага борылды. Тау астынан пычрак ерып, өскә күтәрелә башлады. Коры елга ярында терәлеп калды. Аларның дәрәс бармаганнарын белдем. Дәшмәдем. Мине – «горшок малаен» эти белән эни иртәнгә алтыда уятып, шушы юллардан трамвайга алып чыгалар һәм Яңа Бистәдәгә әбигә илтәләр иде. Яңадан Ждановка кайттык. Калугага Вишневский аша кереп карадык. Булмады. Бер бабай Пугачёв, Яңа Пугачёв, Иске Пугачёв урамнары аша дип аңлатты. Аннары кулын сузып күрсәтте.

Ниһаять, Яңа Пугачёвка килеп кердек. Урам буш. Барысы да демонстрациядә, күрәсән. Күз яшьләрем кипте. Мин елмая башладым. Безнең урамда кемгә эләккән әле машинада кайту бәхетә?! Валерка белән Витька үзләренә утын китергән машинага да якын китермиләр иде.

Машинадан төшеп, өйгә кердем. Ачкычның кайда икәннән белә идем.

Их, елаганны эти белән эни күрмәде. Бер шоколад алдыра идем. Катырак еласам, машина да эләккән булыр иде. Диванга утыруым булды – йокыга киткәнмен.

Вакыйф НУРИЕВ *тәрҗемәсе.*

«БӘХЕТЛЕ МИЗГЕЛЛӘРНЕҢ КИЛҮЕН ТИЗЛӘТЕРБЕЗ...»

Бу мәхәббәт тарихы һәм ижади бергәлек татар әдәбияты тарихында аерым бер күркәм урынны алып тора. Үзенең искиткеч бай ижади мирасы белән дә, фаҗигале язмышы сәхифәләре белән дә.

Бөтен күңеле белән яңа совет илен төзүгә ышанган, ижади дәрт белән янган икәүнең гомере кырыс сынаулар аша узмаса, бәлки, аларга системаның асылда нинди икәнен ваемлау тойгысы иңмәс тә иде. Ә бит бу язмышлар – илдәге шундый аяныч язмышларның икесе генә...

Хатларын кайта-кайта укысаң, шуны аңлыйсың: кисәтү аларда. Һәм үзәк өзгәч мәхәббәт, хөрмәт белән тулы юлларда ышану да: ярату барыбер явызлыкны җиңәчәк...

Кави Нәжми. Сембер педагогика курсларын тәмамлаганнан соң. 1919 ел.

Кави Нәжминен хатыны Сәрвәр Әдһәмованы Себергә Красноярск тимер юлындагы Суслово станциясе янында урнашкан концлагерьга илтәп урнаштыралар. Бу – 6 пункттан гыйбарәт Сиблагның иң эре бүлекләреннән берсе була. Ул Красноярск тимер юлы линиясе буенча Мариинскидан – 22 чакрымда, Суслово станциясеннән 8 чакрымда урнашкан була.

Сәрвәрнең лагерьдан язган 53 хатын тетрәнмичә укып булмый. Ул лагерьда иренен дә хатларын саклап кала ала һәм аларны, иреkkә чыккач, үзе белән Казанга алып кайта. Бу хатлар озак еллар буена уллары Тансыкта саклана.

2004 елда киленнәре Сания ханым тырышлыгы белән әлегә хатлар «Сильнее смерти...» дигән китап булып басылып чыга. Төзүчеләре буларак, Тансык Нәҗметдинов һәм Сания Әхтәмова күрсәтелгән.

10 апрель, 1939 ел, Суслово станциясе

Сәрвәр Әдһәмованың Кави Нәжмигә язган хатыннан:

«Ун ел ун ай түгел. Азагына барып җитмәвең дә бик мөмкин...

...Хәзер көннәр бигрәк матур, фиалкалар, умырзаялар чәчәк ата, тиздән утчәчәкләр дә атачаклар...

...Төрле урыннарда эшлибез – урман кисәбез, чучка асларын һәм силос чокырларын тазартабыз...

...Бу хатны мин үзәбез яшәгән землянка тышында, аның саламнан төзелгән диварына таянып язам. Миннән сигез-тугыз метр гына арырак безне уратып алган чәнечкеле тимерчыбык. Ә аның теге ягында... ямь-яшел кырлар башлана, шунда кошлар сайрыйлар...»

21 май, 1939 ел, Суслово станциясе

Сәрвәр Әдһәмованың Кави Нәжмигә язган хатыннан:

«Сездән килгән хатларны укып ләззәтләнәм, уйланам...

...Авырмаган чагымда мин төшенкелеккә бирешмим. Тик бу ике елның сынаулары, кичерешләре эзсез үтмәделәр һәм үзләренең тамгаларын калдырып киттеләр...»

Телеграмма (рус телендә юлланган)

«Ст. Суслово. Новосибирская область
п/я 247 «б» Адгамовой С.С.

Сегодня освобождён полным оправданием, ходатайствую в немедленном твоём освобождении. Береги здоровье. Подробности почтой.

Горячо целую, твой Кави. 31. XII.1939 г.»

Кави Нәжминең шуннан соң салган хатында мондый юллар бар:

«Минем теләкләремә һәм өметләремә каршы, кәефләремне бозып, миңа өйгә синнән алда котылып кайтырга туры килде.

Кысып качаклап, үбеп, Кавиен».

2 гыйнвар, 1940 ел, Суслово станциясе

Сәрвәр Әдһәмованың Кави Нәжмигә язган хатыннан:

«Кичә синнән телеграмма алган минутлардан алып, минем йөрәгем тулы тойгылар, шуларны сөйләргә сүзләр табып булмый. Болар бар да шатлыктан һәм шатлыктан, кадерлем минем!..

...Иген тазарта торган веялканы әйләндерә башлаган чакта миңа бик авыр була. Әйләндерергә кирәк! Менә әйләндерә башлыйсың, башта бар да әйбәт кенә бара кебек. Үзең белән бергә әйләндергән иптәшенә авырлык китермәскә тырышып әйләндерәсең. Инде синең өлешенә иген тугырылган соңгы тартмалар эләгә, ә көч бетеп бара. Һава җитми, тын алу авырлаша, вакыт туктап калган кебек тоела...»

9 гыйнвар, 1940 ел, Казан каласы

Кави Нәжминең Сәрвәр Әдһәмовага язган хатыннан:

«...сине тизрәк күрәсем килә. Синең язган хатларыңны бергә жыеп кат-кат укып чыгам, һәм син күз алдыма килеп басасың...

...Син ешрак яз! Мин дә язармын. Һәм без шулай итеп безнең азат, бәхетле мизгелләребезнең килүен тизләтербез.

Күп тапкырлар үбеп, синең Кавиен».

11 гыйнвар, 1940 ел, Суслово станциясе

Сәрвәр Әдһәмованың Кави Нәжмигә язган хатыннан:

«...син усал ялган, яла ягулар нәтижәсендә бик озак тоткынлыкта җәфаланып, әкияттәге батыр кебек, үзеңне богаулаган чылбырларны өзгәләп ыргытып, якты көнгә чыктың, үзеңнең саф, намуслы икәнеңне барлык пычраклардан арындырдың...»

12 гыйнвар, 1940 ел, Казан каласы

Кави Нәжминең Сәрвәр Әдһәмовага язган хатыннан:

«Сәрвәрәм! Бердәнберем минем! Балалар белән бергә аларның каникулларын үткәрдем. Иртәгә III чирекләрен башлыйлар. Мин дә алар белән бергә үземнең яраткан иҗат эшен башлыйм. Шулкадәр сагындым эшемне – яңа эсәрләр башлыйм инде...»

17 гыйнвар, 1940 ел, Суслово станциясе

Сәрвәр Әдһәмованың Кави Нәжмигә язган хатыннан:

«...мин өйдә чакта Тансык (улым!), минем агара башлаган чәчләремне кечкенә кулларына алып, миннән сорый: «Эти аркасында агардымы, әнием, чәчләрең?» Синең «карчыгың», кадерлем минем, карт бер чын карчыкка әйләнеп бетеп бара инде.

...Киләчәктә без бәхетле булып яшәрбез! Шулай бит?!

Күп тапкырлар үбеп, Сәрвәр».

2 февраль, 1940 ел, Казан каласы

Кави Нәжминең Сәрвәр Әдһәмовага язган хатыннан:

«Хәзер яңа көч һәм дәрт белән яңа эсәрләр язарга тотынам.

Тапсак, сиңа, тәмәке, май, шикәр, конфетлар һәм тагын кирәк-ярак әйберләр жыеп, өстәмә посылка салырбыз.

*Сәрвәр Әдһәмова. Казан
ҚДУның юридик факультеты.
1924 ел.*

Балалар яхшы укыйлар. 30 гыйнварда мине иреккә чыгарганнына ай тулды. Кунаклар жыйдык. Бар да үзебезнекедәр: Сажидә, кодалар, Мәрәм апа гаиләсе һәм Хәдичә. Барысыннан да сиңа күп сәлам.

Күп тапкырлар үбеп, сиңең Кавиенң.

7 февраль, 1940 ел, Суслово станциясе

Сәрвәр Әдһәмованың Кави Нәжмигә язган хатыннан:

«Монда яши-яши, кайчакта пычрак тәнгә генә түгел, жанга да ябышкан кебек тоела. Пычрак, вәхиш тойгы. Куып жибәрәсе килә. Төрлө-төрлө типларны күрергә туры килде. Горькийның «На дне» пьесасындагыларны күрәп кенә түгел, шулар арасында, алар белән аралашып та яшәргә туры килде...

Сиңең шатлыгың!»

19 февраль, 1940 ел, Суслово станциясе

Сәрвәр Әдһәмованың Кави Нәжмигә язган хатыннан:

«Көнә буга кар көрәдек. Язгы кояш жылыта, яктырта. Эшләве күңелле! Телогрейканы салып очырасы килә! Кайтуга синнән хат бар – кәефләр күтәрелеп китә!...»

26 апрель, 1940 ел, Суслово станциясе

Сәрвәр Әдһәмованың Кави Нәжмигә язган хатыннан:

«Хәзер хатлар салуны бездән генә түгел, сездән килгәннәрен дә кыстылар. Айга бер генә хат бирәләр. Посылка алмау да хат килмәгән кебек авыр түгел. Хат көтү үзе күңелне юата торган иде. Хәзер ул хат килү өметә дә сүнде. Землянкага, үлек чыккан өйгә кайтасы килмәгән кебек, керәсе килми. Ярый әле эш бар, шул азрак юата. Тәүлегенә унөч-ундүрт сәгать эшлибез.

Көннәр матур түгел: жил, салкын, яз булганга охшамаган да.

Барыгызны да үбәм. Сиңең шатлыгың».

14 сентябрь, 1940 ел, Суслово станциясе

Сәрвәр Әдһәмованың Кави Нәжмигә язган хатыннан:

«...Кадрлем минем! Кайвакытта минем өстемдәге киём генә түгел (ә ул киём этләр талаган кебек, күп урыннардан иске, пычрак мамыгы күренеп, чыгып тора, ул киёмнәргә миңа кадәр кемнәр генә кимәгәндер, телогрейканың урыны әллә кайчан чүплектә булырга тиеш, төсә дә, формасы да югалган, башта әллә нинди малахай, аякта чабаталар, алар инде нинди генә пычракларны измәгәннәр, нинди генә яңгырларда чыланмаганнар), жан да тоташ пычракка, нәжескә буялган кебек тоела. Син, рухыңны югалтма, дип язасың, пессимизмга бирелмә, дисең. Бу пессимизм түгел, аның нәрсә икәннен шайтан да белмидер, тик мин үземнең элекке нужасыз, кара уйсыз булган торышың булганга ышанмыйм инде, миңа тагын бәхетле торыш булмас, ахрысы, һәм минем түземлегем бетеп килә...»

18 октябрь, 1940 ел, Суслово станциясе

Сәрвәр Әдһәмованың Кави Нәжмигә язган хатыннан:

«...Кадрлем минем! Шатлыктан башым эшләүдән туктады... 16 октябрьдә иртәнге унда иреккә чыгам... Документлар әзер, тик китеп булмый – акчалары юк. Алмыйча ташлап китәргә уйлаган идем, акча алмыйча жибәрмиләр...

Нәрсә генә булса да, очрашуга күп калмады.

Күп-күп итеп үбеп, Сәрвәр».

Омскидан Сәрвәрнең Казанга юллаган телеграммасы (рус телендә)

«Казань, Международная, 19

Кави Наджми

27.X. Еду семьдесят первым. Сарвар».

Легендага әверелгән мэхәббәт тарихы каян башлана соң? Сәрвәр Әдһәмова белән Кави Нәжми 1920 нче елларда Казандагы әдәби кичәләргә берсендә танышалар.

Ул еллардагы күпләр кебек, алар яңа килчәк төзүгә ышаналар, гаилә торышында да бер-берсенә ирегән кырыкламасака карар кылып, язылышуну кирәк тапмыйлар. 1927 елда уллары Тансык туа.

Торышлары тыйнак, күркәм, өйләре тулы китап була. Сәрвәр Әдһәмова беренче

булып, татар теленә Катаев, Горький, Толстой, Пушкин, Дефо, Свифтны тәржемә итә. Кави Нәжминен дә ижаты гөрләп бара.

1930 елда гаилә Международная (хәзерге Кави Нәжми) урамында 19 нчы номерлы йортка яна фатир алып күченә. Күп тә үтми, әлегә фатир ижат кайнап торган урынга, үзенә күрә бер әдәби клубка әверелә. Монда күпсанлы татар язучылары, сәнгать әһелләре килеп йөри. Бу, әлбәттә, кемнәрдәдер көнчелек хисләре дә уятмый калмый...

1937 елда Кави Нәжмине кулга алалар, ярты елдан – Сәрвәрне дә. Сәрвәр Әдһәмрованы, суд карары чыгарып, Сиблагка этап белән озаталар. Әти-әнисеннән мәхрүм калган уллары Тансыкны Ирбит колониясенә жиберәләр, әмма ул качып, Казанга кайта, чарлакларга яшеренеп яшәп йөри. Тансыкның кайтуын белеп алып, органнарга барып әйтүчеләр дә табыла. Баланы Кави Нәжми белән Сәрвәр Әдһәмрованың туганнары Хатирә апа саклап кала. Ул тикшерүчеләргә янап, Тансыкны үз канаты астына ала.

Тансыкка мәктәп турында онытырга туры килә: халык дошманы баласы, аңа бар жирдә дә юллар ябык. Жәйләрен ул Ленин бакчасында кешеләрнең аяк киёмнәрен чистарта, кышларын цирк артистларының балаларын карый...

Кави Нәжмине Черек күлдәге ялгыз камерага биклиләр. Өч ай бие тилмертеп сорау алалар: резин таяклар белән кыйныйлар, наган сабы белән тешләрен төяләр, тәүлекләр бие йоклатмый-ашатмый сорау алалар. Ул карцерлардан да уза, бил тинентен суда да тоталар, «шкаф»ка да ябалар. Сәрвәр белән Тансыкны китереп, күз алдында атабыз, дип яныйлар... Ахыр чиктә, Кави Нәжми алар мәжбүр иткән кәгазьләргә имзасын сала...

Кави Нәжмине 1940 елга керер алдыннан – Яңа ел төненә каршы чыгаралар. Ул шунда ук Сәрвәрне азат итәр өчен йөри башлый. Әмма тиз генә барып чыкмый, Сәрвәр исеменә яңа донос килеп төшә. Сиблагта ул 1940 елның октябренә кадәр була.

Хатларында Сәрвәр Әдһәмова 40 градуслы зәһәрли салкыннар, ачтан тилмерүе, авыруы турында да яза... Әмма Кавига юллаган хатларының күбесендә рух күтәренкелеген сакларга тырыша. Ул хатлар, коточкыч шартларда булуга карамастан... әдәбият турында сөйләшүләр белән өрәтелгән. Икесе дә ижатка сусауларын кат-кат кабатлый, планнары белән уртаклаша.

Алар бер-берсенә «сүнмәс йолдызым», «шатлыгым минем» дип эндәшүдән туктамый. 1940 елның августында, ирекке чыгу мөмкинлеге киселеп, юл ябылгач, Сәрвәр иренә кайтуын көтмәскә кушып яза: «Театрга, кинога йөр, тулы канлы тормыш белән яшә...» Шул ук хатында хатын-кызлар мәсьәләсендә дә аңа тулы ирек бирүен белдерә, үз ихтиярында, мин рәнжемим, ди. Кави Нәжми аңа җавап хатында йөрәгендә бары тик аңа гына урын барлыгын әйтеп яза, ул изге урынга башка берәүнең дә дөгъва кыла алмавын белдерә: «Син – минем тормышым, ижатымның мәгънәсе, бу жирдә яшәвемнең нигезе». Һәм күрешмичә яшәгән көннәрен исәпләп чыгара: 40 ай!

Ай ярымнан Кави белән Тасик (Тансыкның өйдәге исеме), Хатирә апа Сәрвәрне вокзалда каршы ала. Сәрвәр Әдһәмова лагерьдан бик эштән чыгып, таушалып, аяклары бүрәнәдәй шешенеп кайта. Әмма озакламый хәл җыя, мантып китә. Тормыш кабат жайга салына. Йортлары әдәбият һәм ижат кайнап торган үзәккә әверелә.

1951 елда Кави Нәжми «Язгы жилләр» романы өчен СССРның Сталин исемендәге Дәүләт премиясенә лаек була. Аның өстеннән тагын донос языла... Ул 1957 елда, 55 яшендә вафат була. Сәрвәр Әдһәмова якты дөньядан 1978 елда китеп бара.

Кави Нәжми белән Сәрвәр Әдһәмрованың оныгы Фәрида Тансык кызының шундый сүзләре бар: «Хәзерге буын аларның кайсы хаклы, кайсы юк икәненә суд ясарга тиеш түгел, дип уйлыйм. Ачыктан-ачык хыянәткә, сатуга, явызлыкка, жинаятькә генә бәя биреп була, ә кешенең жанында ниләр булуына, намусына юктыр... Мин гаиләбездә бер генә мәртәбә дә совет режимына карата әйтелгән яман сүзгә, хөкемгә ишетмәдем. Әбием бик сабыр иде, ул һәр туган көннең кадерен белеп яшәде, ризыкның тәмен белеп. Сиблаг аны бик кырыс һәм гади шартларга да разый булырга өйрәткән иде: өстәл һәм урындык, карават булса, шул җитә...»

Луиза ЯНСУАР белән Айдар ӘХМӘДИЕВ әзерләде.

ЧАЛ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНЫҢ 100 ЕЛЫ

Бөек Ватан сугышы чоры (1941-1945): миллилекне калкуландыру мөмкинлегеннән файдалану

Бөек Ватан сугышы (1941-1945) халык өчен дә, әдәбият өчен дә олы сынауга айланды. Татар язучыларының күпчелеге фронтка китте, 30дан артыгы яу кырында яки эсирлектә һәлак булды (М.Жәлил, А.Алиш, Ф.Кәрим, Г.Кутуй, К.Басыйров, М.Гаяз, Х.Мөжәй, Д.Фәтхи һ.б.).

Сугыш башлану турында хәбәр килүгә, татар шигъриятендә халыкны көрәшкә чакыру (Ә.Ерикәй «Сугышка, иптәшләр», 1941), җиңүгә ышаныч, илне сакларга ант итү (М.Жәлил «Тупчы анты», 1941) мотивлары алга чыга, поэзия агитатор һәм пропагандист вазифаларын үти башлый, «Ватан өчен!», «Җиңү өчен!» лозунглары әдәбиятны иңләп ала. Патриотик пафос алга таба да сугыш темасына язылган лирик әсәрләрнең үзгәндә тора. Шигърияттә сугышчы-солдат кичерешләрен сурәтләү, дошманны җиңү шатлыгы белән уртаклашу иң мөһимнәрдән булып кала.

Батыр солдат, үз гомерен ил өчен аямаган каһарман образы һәр шагыйрь ижатында үзгәкә куела. Ф.Кәримнең «Шушы балам өчен, синең өчен, / Нәселем өчен, Туган ил өчен, / Мылтык тотып баскан жиремнән / Бер адым да артка чигенмәм» («Ант», 1942) яки «Үлем турында уйлама / Илең турында уйла...» («Сөйләр сүзләр...», 1942) кебек шигъри юллары һәр солдатның жан авазы кебек кабул ителә. Татар поэзиясендә сугышчы-герой – татар кешесе лейтмотив буларак ныгый һәм сугыш темасының асылын билгеләүче сыйфатка айланды.

Сугыш чорында тәэсирләр лиро-эпик жанрлар: сюжетлы шигърь (С.Баттал «Печән чаптым» (1944) һ.б.), баллада (М.Жәлил «Ана бәйрәме» (1943), «Сандугач һәм чишмә» (1943) һ.б.), поэма (Ф.Кәрим «Партизан хатыны» (1943), «Идел егете» (1942), К.Нәжми «Фәридә» (1944) һ.б.) активлаша. Аларда әкияти-мифологик сюжетларга мөрәҗҗәгать итү, шулар ярдәмендә гадәттән тыш геройлар тудыру сыйфаты күзәтелә.

Тормышны сурәтләү мөмкинлекләре һәм чаралары поэзиянең күбрәк булган прозаның кешеләр аңындагы үзгәрешләрен дә күрсәтергә сәләтле булуын файдаланып, татар язучылары поэзиядә борынлаган каһарман татар кешесе концепциясен татар әдәбиятын тамырдан үзгәртү чарасына айландырдылар.

Сугыш темасына иҗат ителгән проза әсәрләренең төп тармагын фронттагы хәлләрне сурәтләү алып тора. Мәсәлән, үзе дә солдат Г.Әпсәләмовның «Ватан улы» (1941) хикәясендә очучы Моратов истребителе белән дошман бомбардировщикына таранга бара, дошманны туган иленә үткәргә. Яки «Үлемнән көчлерәк» (1943) хикәясең төп герое дингезче Искәндәр, дошманны «Үлем кыясына» китереп, үз гомере хисабына иптәшләрен коткара. Хикәяләрдәге гадәти булмаган сюжет, вакыйгаларның тиз агышы, геройларның да, батырлык мизгеленен дә романтик идеаллар яктылыгында сурәтләнүе фронт күренешләрен тергезгән әсәрләргә хас сыйфатка әверелә.

Сугыш чорында мондый хикәяләр күпләп язылуга 1942 елдан башлап, төрле фронтларда 16 исемдә татарча газета чыга башлау да тәэсир итте: басмалар җиңүгә ышанычны ныгыту бурычын алга куя, аларның һәр санында фронт батырлары хакында сөйләгән публицистик язмалар, очерк-хикәяләр дөнья күрә. Хикәяләр дә тормышта булган хәлләргә нигезләнә: шуңа да публицистикага якынлык, биографик мотивлар белән сугарылу күзәтелә.

Бу әдәби күренешнең капма-каршысы – очеркларның хикәягә яқынаюы да чор әдәби барышына хас билгегә әверелә. Х.Госманның очучы Х.Ибәтуллин турындагы

«Канатлы батыр» (1943), Г. Фәрхетдинов житәкчелегендәгә төркемнең батыр көрәшен тасвирлаган «Яуда танылган егетләр» (1943); Г.Иделленең тупчы командир С.Гатин кыюлыгын сурәтләгән «Минзәлә егете» (1945), Ш.Мөдәрриснең Төньяк-көнбатыш фронтта көрәшүче татар егетләре һәм кызларына багышланган «Скрипка моңары» (1941), «Ант» (1941), «Атнагул мәргәне» (1942), «Өчнөң берсе» (1943), «Идел-сылу» (1943) һ.б. очерклар шундыйлардан. Г.Әпсәләмовның «Карелия блокнотыннан» (1943), «Заполярье блокнотыннан» (1944), «Маньчжур сызмаларыннан» (1945) дип, өч циклга бүленгән очерклары да шушы исемлеккә керә.

Әдәбият белән публицистика арасындагы чикләр жуела, бу хәтта повесть (Х.Мөжәй «Сугыш язмалары» (1944)) кебек жанрларга да йогынты ясый. Шуңа бәйле совет цензурасы басымы астындагы милли әдәбиятларга кеше көче, миллилек, туган жир кебек кыйммәтләр кайта. Язучы татар каһарманнары, татар өчен хас сыйфатлар турында сөйләү мөмкинлеге ала! Шулай итеп, сугыш чоры әдәбиятының төп сыйфаты – шәхес концепциясенә идеаллаштырылган романтик герой амплуасындагы татар каһарманы булып формалашуы аны тар советчыл идеология кысаларыннан чыгарып, миллилеккә юнәлткән иң мөһим сыйфатка әйләнә.

Татар әдәбиятын тамырдан үзгәрткән икенче сыйфат – тирән психологизм һәм гомумкешелек фәлсәфәсе белән сугарылу, сугыш күренешләрен дә тышкы яктан түгел, аңа аң-тойгы мөнәсәбәтендә тасвирлау – яшә прозаик һәм солдат Әмирхан Еники хикәяләрендә тәкдир ителә.

Бу юнәлештәге иң беренче булган «Бала» (1941) хикәясе «аң агышы» алымына корыла: матур бер иртәдә сугышка китеп баручы «Лейтенант Иванов ротасы»ндагы солдат Зарифның кичерешләрен «күзәтеп бара». Урман юлында адашып калган өч-дүрт яшьлек кыз баланы күргән солдат олы сынау алдына куела. Аның күңелендә кешелеклелек жиңеп чыга: ул кызны станциядә китәргә торучы эшелон каршында бәргәләнгән анасына илтәп тапшыра, аннары гына үз иптәшләрен куып житә. Бу адым баланың тормышта иң кадерле, зур кыйммәт икәнлеген дә, кешенә исә теләсә нинди шартларда олы жанлы, миһербанлы булып калырга тиешлеген дә раслый. Бала символы ярдәмендә белдерелгән фәлсәфә сугыш чоры әдәбиятында үзенчәлекле яңгырый: тормыштагы иң мөһим гамәл – самимиликне, кешелеклеликне, киләчәккә өметне, матурлыкны саклау ул. Язучы сугышның – яшәү хақына, яшәү һәм киләчәк өчен булуын асызыклай.

Әлеге хикәядән соң татар прозасында сугышның фронт вакыйгаларында гына түгел, бәлки, аң һәм кичереш көзгесендә чагылышын лирик-психологик һәм фәлсәфи дулкында тасвирлау урнаша. А.Шамовның «Сабуллашу хикәясе»ндә (1942) төп герой Харисның, дошман булса да, алман солдаттына атарга кулы күтәрелмәү, аның психологик яктан кеше каны коярга эзәр түгеллеге тасвирлана. А.Расихның «Якташларым» (1942), И.Газиның «Малай белән эт» (1943), «Алар өчәү иде» (1944), «Әхмәт бабай» (1944) хикәяләрендә дә сугышны кеше халәте аша бәяләү омтылышы ясала.

Ф.Хөснинең «Йөзек кашы» (1942) психологик повестенда сугыш – кешелек сыйфатларын сынау майданына әйләнә. Берсе – саф хисләр, икенчесе – ялган һәм яла ягу белән кыз өчен көрәшкән Айдар белән Госманның бер частка элгүе, куркыныч бурыч үтәргә жибәрелүе, кире кайтканда, һөжүм башлангач, Госманның дошман ягына чыгарга эзәрләнүе совет солдатларын уңай һәм тискәре геройлар итеп аера. Дошманны гына тискәре амплуага куйган әдәбиятта бу шулкадәр гажәп хәл була: тәнкыйть язучыны вакыйгаларны Бөек Ватан сугышыннан – Беренче Бөтендөнья сугышына күчереп язарга мәжбүр итә. Әмма повесть әдәбиятта кеше холкын-характерын бөтен тулылыгында тасвирлау мөһимлегенә игътибар юнәлтә.

Психологизм татар әдәбиятында нәсер жанрын активлаштыра. М.Әмирнең «Сырчык» (1943), Ә.Еникинең «Ялгыз каз» (1944), «Мәк чәчәге» (1944), Г. Кутуйның «Сагыну» (1944), «Без – сталинградчылар» (1944) кебек гүзәл әсәрләр әдәбиятның үсешен лирик-эмоциональ якка юнәлтә, аларда туган жир – ата-баба яшәгән

урын образы калкуландырыла, көрәшкә өндәү гомумкешелек һәм милли планда мотивлаштыра.

Тематик яктан сугыш чоры прозасы – разведчиклар тормышын (Ф.Кәримнән «Разведчик язмалары» (1942), Г.Әпсәләмовның «Үлемнән көчлерәк», А.Расихның «Бәхет орлыклары» (1944) һ.б.); партизаннар кыюлыгын (С. Сабировның «Казан кызы» (1943), И.Газинен «Ана» (1942) һ.б.); фашистлар кылган жәбер-золымны (И.Газинен «Кышкы кичтә» (1942), Г. Бәшировның «Татар егете» (1942) һ.б.), балаларнын жинүгә өлеш кертүен (Ф.Хәснинен «Урман сукмаклары» (1941), И.Туктаровнын «Жир жиләге» (1944), И.Газинен «Жан азыгы» (1944) һ.б.); әсирлекне (А.Расихның «Ютазы егете» (1942) һ.б.), тылдагы тормышны сурәтләү ярдәмендә киңәя, тармаклана. Тематик үзгәрешләр белән бергә, татар әдәбиятында сугыш темасын мажаралы-фантастик планда (Г.Кутуй «Рәстәм мажаралары» (1944), Ф.Кәрим «Язгы төндә» (1944) повестьлары) яки юмористик-сатирик кимәлдә яктырткан әсәрләр (М.Әмир «Мөстәкыйм карт йокысы» (1943) пәйда була.

Драматургиядә бер пәрделек пьесалар майдан тотта. Фронт вакыйгаларын сәхнәгә менгерү чынбарлыктан ерак торган әсәрләр язылуга китерә (Р.Ишморат, М.Әмир, Т.Гыйззәт). Героика, соклангыч батырлыклар турында сөйләп, көрәшкә рухландыру бурычы тарихи теманы кабат популярлаштыра (Н.Исәнбәт «Жирән чичән белән Карачәч сылу» (1942), «Гөлжамал» (1944), М.Гали, Х.Уразиков «Каюм Насыри» (1944) һ.б.).

Ләкин ВКП(б) ҮКның 1944 ел 9 август карары белән татар әдәбиятында һәм сәнгатендә тарихи темаларны яктыртуга киртә куела, сугыш елларында аеруча ныгыган халык авыз ижаты белән бәйләнешләргә тискәре мөһер сугыла. Дөрәс, татар язучылары сугыш биргән күпмедер иркенлекне сүз сәнгатендә милли геройлар-характерлар тудыру, традицион лирик-эмоциональлекне һәм фәлсәфилекне яңарту өчен файдаланалар. Бер үк вакытта, сугыш чорын нигездә халыкның ил азатлыгы өчен көрәштәге батырлыгы ноктасыннан күрсәтүнең генә хуплануы, сугыш шартларында ачылган күп кенә сәяси, ижтимагый яра-проблемаларның әдәбиятка кертелмәве сүз сәнгатенә тискәре йогынты ясый.

Сугыштан соңгы еллар (1945-1956) татар әдәбияты: хакыйкәтне яшерен әйтү

Сугыштан соңгы еллар әдәбияты халыктагы жинү шатлыгын, тормышнын яхшырачагына, идеологик басымның кимүенә ышанычны жырлау һәм респрессияләреннән яңа дулкыны, цензураның көчәюе сәбәплә, әдәбиятның торгынлыкка керүе кебек үзгәрә бара. Шушы каршылык татар әдәбиятында кинәя, эзоп теле активлашуга нигез була. Әмма, гомумән алганда, әдәбиятның сәнгатьлелек дәрәжәсе төшә, ул тормышны турыдан-туры яктырту бурычына буйсына. Социализм үсә барган саен, анда ачык каршылык юкка чыга дигән сәяси концепция әдәбиятта да конфликтсызлык теориясе китереп чыгара. Сугышта жинүне – социализм жинүе дип раслау, шәхеснең ролен игътибардан читтә калдыру гомум тенденциягә әверелә.

Әдәбиятта жанлану сугыш чорында туктап торган кайбер матбугат органнарынын кабат тергезелүенә дә бәйле була. 1950 елның 13-15 июнь көннәрендә республика язучыларының икенче съезды жыела, моннан соң һәр дүрт ел саен съезд дәрәжәсендә әдәбиятның торышы, перспективалары турында сөйләшүләр гамәлгә керә. 1957 елның 24 май – 4 июнь көннәрендә Мәскәүдә татар әдәбияты һәм сәнгате декадасы уздырылып, СССР Язучылар берлегендә татар прозасы, поэзиясе, драматургиясе, тәнкыйте һәм әдәбият белеменең торышы тикшерелә, үзәк матбугат органнарында татар әдәбияты турында мәкаләләр басыла. Иң актуаль проблемаларның берсе төсендә татар балалар әдәбиятына игътибар бирелә. 1957 елның 26-28 ноябрь көннәрендә Казанда РСФСР һәм Татарстан язучылар берлекләре шул хакта махсус киңәшмә үткәрәләр. Бу адымнар балалар әдәбиятын тернәкләндерә.

Сугыш әдәбиятта иң олы тема булып кала: ул барлык жанрларда дәвам итә. Шигърияттә кайтмый калганнарны юксыну (Ә.Фәйзи «Ач тәрәзәң» (1945), С.Хәким «Көткән идем» (1946), Ш.Галиев «Өткәйгә хат» (1947) һ.б.), батырлыкка дан җырлау (Ш.Мәһмүт «Казан кызы» (1946), С.Хәким «Курск дугасы» (1948), «Дала җыры» (1948) һ.б.) мотивлары әйдәп бара.

Лирик һәм лиро-эпик поэзиядә хезмәт темасына зур урын бирелә. Әмма акрынлап әсәрләреннән фәлсәфи (С.Хәким «Бакчачылар») нигезе ныгый. И.Юзеевнән беренче лирик шигърьләре, «Тормыш җиңә» (1954), «Таныш моңнар» (1955) кебек поэмалары романтик пафосы, яшьлек дәртә һәм музыкаль аһәңе белән өр-яңа күренеш булып мәйданга чыга.

Шигърияттә туган ил, туган жир, ватан образының мәгънәви эчтәлегә тирәнәя, сәясәтне аңлаган шагыйрьләр ижатында милләт киләчәгә өчен сызлану калкулана. Сугыш фаҗигасен «кеше язмышы – ил язмышы» киләчәктә бәяләгән әсәрләр языла (С.Урайский «Син кайтмадың», С.Хәким «Сары капкалы йорт», Ә.Ерикәй «Төннәр буге йоклый алмый ятам», Х.Туфан «Якыная бара» һ.б.). Юмористик-сатирик шигърияттә кешегә хас аерым кимчелекләрне яки империализмны камчылау гына рәхсәт ителә. Әмма бу шартларда да аллегорик образлылык, кинәя, шартлы алымнар ярдәмдә тәнкыйди җирлек әзерләнә: яңа тип лирик герой – кимчелекләрне күрәтә, әйтә алмый газапланучы тибь формалаша башлый (Ә.Фәйзи, Г.Афзал, Ә.Исхак һ.б.).

Татар прозасы сугыштагы бөтенхалык батырлыгы темасын колачлабрак сурәтләүгә алына, повесть белән роман жанрлары тармаклана. Тылдагы батыр хезмәтне, хатын-кызларның, яшьләрнең җиңүгә керткән өлешен тасвирлаган матур әсәрләр языла (Г.Бәширов «Намус» (1948), М.Әмир «Саф күңел» (1953-1959), Г.Әпсәләмов «Сүнмәс утлар» (1958) романны).

Прозада сугыш темасын үстерүче, яңа биекләккә күтәрүче, шиксез, Г.Әпсәләмов була. Аның «Ак төннәр» (1947) повесте, «Алтын йолдыз» (1948) һәм «Газинур» (1951), «Мәңгелек кеше» (1960) романны кешене зур сынаулар аша уздырып сурәтли. Социалистик реализм кануннарын саклап язылган әлеге әсәрләрдә җиңүгә омтылышның гомуми патриотик көче һәм интернациональ табигатә тергезелә, әмма «массалар бердәмлегә» урынына – аерым шәхес героизмы килә, язучы иҗат иткән геройлар – дөньяны үзгәртәрлек батырлар булып гәүдәләнә. Язучы ижатындагы романтик характерлы көчләр шәхесләр – татар кешесе, татар менталитетын калку рәвештә үзәндә йөртүче, гасырлар тирәнлегеннән килгән милли кыйммәтләренә саклаучы амплуасында бирелә.

«Мәңгелек кеше» романының герое – Бухенвальд үлем лагеренда бунт әзерләгән әсир Бакый Назимов. «Мин – коммунист!» дип аталган беренче бүлек артыннан ук «Кай җирләрнең бөркет баласы» дип исемләнгән икенче бүлектә язучы героеның Урал таулары буенда, батыр йөрәклә, гаярь Аю Гатаулла гаиләсендә тууын сөйли, аны көчләр нәселдән чыккан халык улы амплуасына куя. Алга таба аңа исем кушу вакыйгасы, Бакыйга кадәр ата белән ананың балалары тормау, малайның чәчәк авыруыннан чак исән калуы – татар халык әкиятләре һәм мифлары белән ассоциацияләр уята. Үлем лагеренда әсирнең күргәннән сурәтләгәндә, язучы кабат халык әкиятләре структурасына мөрәҗғәт итә. Бакыйның өч тапкыр «үлөп терелүе», барлык авырлыкларны сынмыйча кичерүе, ахыр чиктә, Бухенвальдта баш күтәрәт, тоткыннарның исән калуын тәмин итүе – аны чын мәгънәсендә легендар геройга әйләндерә. Бакый исеме – мәңгелек кеше мәгънәсендә – каһарманлыкның, ил һәм яшәү өчен көрәшнең символы югарылыгына куела.

Шул рәвешләр, Г.Әпсәләмов чорның «көчләр кеше – коммунист» лозунгысын «көчләр кеше – халыкка хезмәт итүче» дип «төзәтә», каһарман шәхесләрен, классик романтизмдагыча, матурлык һәм хакыйкәт төшенчәләре ярдәмдә иҗат итә, шулай әдәбиятның сурәтләү өлкәсен иҗтимагый мөнәсәбәтләрдән – гомумкешелек кыйммәтләренә юнәлтүгә үз өлешен кертә. Милли-мифологик структураларда иҗат ителгән герой язучының үз ижатын һәм татар әдәбиятын реализм юнәлешеннән – романтизмга борып җибәрүгә хезмәт итә.

Татар прозасында икенче зур тема булып хезмэт темасы тармаклана. Очерклар төсендә майданга чыккан нефтьчеләр (И.Гази «Гади кешеләр» (1954) романы), завод эшчеләре тормышы (Г.Әпсәләмов «Сүнмәс утлар» (1958) романы) әдәбиятка да күчә, әмма гомуми матурлау рухында була. Фронтвикларның тыныч хезмәткә кайтуы авылда яки завод-фабрикалардагы вакыйгаларда тасвирлана. Чынлыкта бик авыр хәлдәгә көнкүреш купшыландырылып, сугыштан кайткан геройның очраклы кимчеләкләр, кеше холкы тудырган проблемалар белән көрәшүе үзәккә куела.

Конфликтсызлык теориясе драматургиягә аеруча зыян сала. Т.Гыйззәтнең «Изге әманәт» (1946), М.Әмирнең «Тормыш жыры» (1946), «Жыр дәвам итә» (1947), Р.Ишморатның «Үлмәс жыр» (1955) кебек популяр пьесаларда да ясалмалылык сизелә. Чор әдәби барышында каршылыклы геройлары белән Н.Исәнбәтнең «Рәйхан» (1949), Ю.Әминовның «Язылмаган законнар» (1957), Ш.Хөсәеновның «Чулпан» (1956), Ә.Фәйзиниң «Рәүфә» (1958) кебек драмалары аерылып тора. Драматургиядәгә гомуми уңай үзгәрешләр исә 1950-1960 еллар чигендә, комедия жанрында башлана.

Рус әдәбиятының һәм элеккеге СССРдагы милли әдәбиятларның 1940-1950 еллар аралыгындагы хәлен Н.Л.Лейдерман «совет әдәбияты тарихындагы иң хурлыклы чор» дип атый һәм моны сүз сәнгатенең, рәсми идеологиягә ярага тырышып, коммунизм төзү турындагы лозунгларга төрелгән соры массага әверелә баруы белән аңлата. Сугыштан соңгы чорда татар әдәбияты да илдә барган хәлләрне уңай яктан гына яктыртуга этәрелә. Бары тик мөһажирлектәгә әдәбият кына иркен сулышлы булып, бу, бигрәк тә, Г.Исхакыйның Казан ханлыгы чорына караган «Олуг Мөхәммәд» (1948) тарихи драмасында, татар менталитеты һәм милли үзәкнең иң мөһим кыйммәт булуы хакында сөйләүче «Татарның кызы» (1943) романында ачык күренә.

Әмма шушы «соры масса» эчендә фикер хөрлегенә үсентеләре борынлы. Бу урында татар язучыларының сугыштан соң Х.Туфанны сөргеннән коткару артыннан йөрүләрен, М.Жәлилнең ижатын кайтару өчен көрәшен, Сталин үлгәннән соң, Ә.Еникинең шәхес культы һәлак иткән билгеле шәхесләрнең исемнәрен аклау юлындагы хезмәтләрен, хәтта әдәбиятта беренче адымнарны ясый торган яшь язучылардан Ш.Хөсәеновның 1955 елны Н.С.Хрущёвга гади кешеләрнең матди яктан бик авыр яшәвен әйтеп хат язудың һ.б. бик күп мисалларны хәтердә яңартырга мөмкин. Әдәби иҗат ярдәмендә каләм эһелләре иҗтимагый-сәяси яңарыш хәрәкәтенә халыкның үзен тартырга, аң-фикерне кузгатырга омтылалар.

Сугыш чоры әдәбиятка һәм публицистикага алып кәргән батыр татар кешесе образы, туган ил – татар җире хакындагы күзаллау 1950 елларда да дөнья сурәтенәң нигезен хасил итә. Бер үк вакытта актуаль милли проблемалар әдәбият майданына чыгарыла. Әйттик, Ә.Еникинең «Тауларга карап» (1948), «Кем җырлады» (1956) кебек тирән психологизм белән сугарылган, «аң агышы» алымына корылган һәм халыкчан характерлар, күзаллауларны ачкан хикәяләре язучының милли проблематиканы бөтен кискенлегендә куйган «Туган туфрақ» (1959), «Әйтелмәгән васыять» (1965) хикәяләренә китерә. «Саз чәчәге» (1955) повестенда райкомның икенче секретаре Мостафин образы аша партия житекчесенең эш урынын шәхси максатларда файдалануы, Байгузиннар кебекләренң халык байлыгын үзләштерүе күрсәтелә, язучының аларны системага хас тискәре күренешләр буларак типиклаштыруы әдәбияттагы үзгәрешләр утын ачык билгели.

1953 елның 25 апрель көнне рәсми рәвештә татар әдәбиятына Муса Жәлилнең «Моабит дәфтәрләре» (1942-1944) әйләнәп кайта. Жәлилнең тоткынлык чоры ижаты сугыштан соңгы әдәби барышка гаять көчле тәэсир ясаган факторга әйләнә. Шагыйрьнең шәхси батырлыгы, шигырьләренң гражданлык көче, фикри кыюлыгы каләм эһелләре өчен идеалга әйләнә. «Шагыйрь» (1942), «Була кайчак» (1943), «Жырларым» (1943), «Дуска» (1943), «Батырлык турында» (1943) кебек шигырьләрдә Жәлил гомерен, ижатын, үлемен ил азатлыгы өчен биргән каһарман, җырлары белән меңнәренә көрәшкә күтәргән әйдәман, гадәттән тыш кеше образы тудыра.

«Моабит дәфтәрләре»ндә шагыйрь мифологик мотивлар, образларны, халык авыз ижатына охшатып стильләштерүне моңа кадәр татар әдәбиятында булмаган

югары дәрәжәгә күтәрә. Шуна бәйле «Ана бәйрәме» (1943), «Сандугач һәм чишмә» (1942), «Кызыл ромашка» (1942) кебек балладалар, шигырьләр милли рух белән өрәтелә, аларда «туган ил – туган жир – ана – татар халкы» чылбыры хасил була. Үз чиратында, Жәлил шигърияте татар әдәбиятын милли нигезләргә юнәлтә. Аның ижаты исә шагыйрьнең, идеологик чикләүләргә үтәп, гомумкешелек кыйммәтләре хакында жырлаучыга әверелгән раслый.

Авангард чоры (1956-1985) татар әдәбияты: милли нигезләргә кайту

1956 елда ил тормышында күптән көтелгән сәяси-иҗтимагый борылыш, «Хрущёв жепшеклеген» башланып китә. Тоталитар режимның күп кенә ялгышларын фаш итү, шәхес культын фажига буларак тану әдәбиятта-сәнгатьтә дә кискен үзгәрешләргә жирлек тудыра. Жәмгыятьтә, милли бердәмлектә, кешеләрдә, димәк, ижади аңда да тормышның үзгәрчәгенә, гаделлек, хакыйкат, кеше кадеренә кайтачагына ышаныч туа. Чор әдәби барышының төп билгесен Ә.Еники «купшы ялган урынына чын дөресен язарга омтылу» дип күрсәтә.

Татар әдәбиятына шәхес культы фажигасенә дучар булганнарның исемнәре һәм эсәрләре кайта. М.Жәлил, Х.Туфаннарның ижаты әдәби барышка кабат килеп кушыла, Дәрдемәнд, Ш.Бабич, Н.Думаи, Ф.Борнаш, Г.Ибраһимов кебек әдипләрнең моңа кадәр тыелып торган мирасы яңа яңгыраш ала. Шуңа күрә 1960 елларда татар әдәбиятының яңарышы милли традицияләргә әйләнеп кайту, XX йөз башында күтәрелеш кичереп тә, инкыйлаблар белән өзелеп калган ижади эзләнүләргә давам итү төсен ала. Бу хәрәкәт бөтен әдәби барышны колачлый, авангард әдәбият дөньяга чыга.

Үзгәрешләр иҗтимагый-тарихи яктан «жепшеклекнең» төгәлләнүе, «кырау төшү» дип атала торган 1968 еллардан соң тукталмый. Чөнки татар әдәбиятында авангард һәм традицион эсәрләр китап-жыентыкларда, газета-журнал битләрендә янәшә яши. Шуңа да яңа форма һәм эчтәлек ижади барышка урнаша, аңа тәэсир итә, авангард һәм традицион юнәлештә эзләнүләр бербөтен «1960 еллар яңарышы» төсен ала.

Шигърияттә сугыш, батырлык темалары, татар кешеләре образлары ярдәмдә, милли төсмер белән сугарыла, тармаклана. Шундый шигырьләргә классик үрнәге – Р.Гаташның «Европада татар шагыйрьләре» (1973-1976), аның лирик героине каберләре Европада калган М.Жәлил, Ф.Кәрим, Г.Кутуй, Н.Баяннарның якты исеме белән горурлана. С.Хәкимнең «Татарлар елмаеп үлделәр» (1968) шигыре татарларның батыр халык булуын раслап яңгырый. М.Әгъләмовның «Онытма, Европа!» поэмасында, И.Юзеевның «Унике аккош» (1973) шигырендә жәлилчеләр – ил, татар намусын саклаучылар дип тәкъдим ителә.

Тарихи шәхесләргә милли каһарманнар кебек сурәтләнүе тулы бер әдәби күренеш төсен ала. А.Расихның «Ямашев» (1968-1981) трилогиясе, Ш.Маннурның «Муса» (1965), Ж.Тәрҗемановның «Көмеш дага» (1971), Г.Әпсәләмовның «Агыла болыт» (1978) романнары, Ә.Еникинең «Гөләндәм туташ хатирәсе» (1975) повесте, С.Хәкимнең «Кыргынчы бүлмә» (1970), И.Юзеевның «Язылмаган поэма» (1964), «Соңгы төн» (1972), «Очты дөнья читлегеннән» (1968), Р.Фәйзуллинның «Сәйдәш» (1980), Р.Харисның «Жәлилчеләр» (1980), М.Әгъләмовның «Акмулла арбасы» (1981), Роб.Әхмәтжановның «Сәхибҗамал» (1985) поэмалары шәхес язмышын милләт язмышы белән янәшә, тарихи миссияләрен үзәккә куеп сурәтләнә.

Шигъри формада миллилекне тергезү омтылышы поэзиягә шәхси кичерешләр дөньясын жырлаган лирик герой, лирик «мин»не кайтара, идеологик төсмерле, узган яки киләчәк турындагы шигырьгә алмашка бүгенге хакында сөйләү тенденциясе килә. Шәхес концепциясенә үзгәрүе дөнья сурәтенә ак каеннар, чишмәләр, гармун һәм жыр-моң, сандугачлар һәм моңсу таллар, гөлбакчалар, иркен басулар һ.б. образларны урнаштыра. Идеал төсендә әнкәй, милләтнең мәгълүм зыялылары, гомерләрен башкалар бәхетке өчен багышлаган шәхесләр тәкъдим ителә.

Гомумән, матурлык, яктылык, яхшылык туган жирдә генә дигән фикер чор шигъриятенәң лейтмотивына әйләнә. Туган жирне мифлаштыруны С.Хәким ижаты әйдәп бара. Шагыйрьнең «Башка берни дә кирәкми» (1959), «Әй язмыш, язмыш» (1975), «Туган як – мәңгелек моңым» (1980) һ.б. шигырьләре самимилекләре белән укучы игътибарын җәлеп итә. Җанга жылылыкны да, чиксез бәхетне, илһамны да туган жирдә генә табарга мөмкин дигән фикер аның ижатын үтәли кисеп уза. Туган жир образын жанландырып, шагыйрь лирик геройның туган якка карата булган хисләрен генә түгел, туган жирнең һәр кешегә, һәр жан иясенә булган жылы мөнәсәбәтен, мәхәббәтен җырлауга килә: «Үрләренчә менгәч» (1965), «Исэнмесез, гөлләр...» (1961), «Ни сөйли урман?» (1960) һ.б.

Бигрәк тә мәхәббәт турындагы шигырьләр көе, яңгырашы, образлар системасы ягыннан халык җырларын хәтерләтә, бу тенденция Х.Туфан ижатында калкулана («...Керфекләре сирпелде» (1960), «...Бу хикмәтне – мәхәббәтне...» (1960), «...Бер әйләндем, өч әйләндем» (1962) һ.б.), яшь шагыйрьләр ижатына да күчә (Рәш. Әхмәтжанов, Р.Гаташ, Роб.Әхмәтжанов, Р.Миңнуллин, Р.Вәлиев, С.Сөләйманова һ.б.).

Татар әдәбиятының өч төрендә дә, бер үк вакытта диярлек, элегрәк рәсми идеология тарафыннан кысрыкланган бер төркем мотивлар: ата-бабалар жире, халкым, анам, туган нигез, ватан, нәсел, бала – кебек милли үзәк белән бәйлә кыйммәти төшенчәләр алга чыга. Алар, үз чиратында, милли проблемаларга: традицияләренң югалуына, тарихи хәтерне саклау зарурлыгына игътибарны арттыра (С.Хәким «...Йөрим-йөрим дә баш иям» (1978), «Тегермән стөнасындагы язуглар» (1979), М. Әгъләмов «Туй» (1967) һ.б.). Милли үзәк уятуга юнәлтелгән, нәсел һәм ил тарихын барлап азылган шигырьләр елдан-ел күбәя, «ил-милләт-халык» төшенчәләре синоним дәрәжәсендә кулланыла башлый (Х.Туфан «...Сөенчләр бирмәсә дә, жыллар» (1975) һ.б.). Ижат мотивы да милли төсмер ала (С.Хәким «Бөтенләе белән жирнеке мин» (1962) һ.б.). Ижатның милләткә хезмәт итәргә тиешлеге турындагы фикер ныгый.

Шигърияттә эчтәлекнең күпкатлылыгы барлык мәгънәләргә табып бетерә алмау тойгысы, махсус яшерелгән фикерләр эзләү омтылышы уята. Шушы яссылыкта юмор-сатира үсеп китә, яшәп килүче тәртипләргә тәнкийтә, «совет кешесе» идеалына карата ирония, җәмгыятькә бәйлә киная формалаша һәм әкрәнләп эзоп теле алымы граҗданлык лирикасына да үтеп керә. Г.Афзал, көлү принципларына таянып, куркак, юаш лирик герой тәҗдим итә, нәтиҗәдә кешедән куркак, битараф, кол ясаган идеологиягә мөнәсәбәт хасил була («Мыек борам» (1958), «Елмаям уйчан гына...» (1968), «Тун астында кыюлык» (1969) һ.б.), шагыйрь кешене куркырга «өйрәткән» система турында сөйли. Аның герое – «сак кеше» («Сак кеше», 1971), холкында усал һәм юаш «ике мин»не берләштереп яшәүче («Ике мин», 1972) ярдәмендә совет идеологиясенәң асылы, нинди перспективага эшләве асызыклана. Г.Афзал бу күренешнең сәбәпләрен үткәнне каралтып, киләчәк белән яшәргә өйрәтүдә таба («...Безнең алда апа, кара такта», 1973). Лирик геройның «Үткән заманнарны сүгә-сүгә, / Безнең инде чәчләр агарды» дигән сүзләре совет идеологиясе тудырган буыннар фәлсәфәсе булып яңгырый.

1960 елларда Х.Туфан бер төркем кинаяле шигырьләр бастыра: «Бәхилләрлек» (1954), «Буран» (1966), «Атларым-канатларым» (1967), «...Утта янмас, суда батмас» (1967), «Җилкәнән киерә...» (1961-1967). Әйттик, «И туган ил! – дигән идек без...» шигырендә китаплар яндыру, гарәп графикасын кире кагып – мираска тискәре караш булдыру, миллилекне кимсетү, бу хәлләрнең яшь буынны рухи имгәтүе турында сүз алып бара.

Бу юнәлештә Р.Фәйзуллин, К.Сибгатуллин, М.Әгъләмов, Рәш.Әхмәтжанов, Зөлфәт һ.б. шактый кыю фикерләр белән чыгыш асы.

Иң зур үзгәрешләр яңа дулкын булып күтәрелгән авангард әдәбиятта, аның хөр кеше тәгълиматында күзәтелә. Поэзиядә кешелекле булып калу мотивы гомерен башкалар бәхете өчен багышлаган көрәшчә мотивын алмаштыра (Р.Гаташ «Ирләр

булайк»), шәхеснең яшәеш, галәм өчен җаваплылыгы, көче һәм хөрлеге модернизм алымнары ярдәмендә яңгыратыла (Роб.Әхмәтҗанов «Уйна, улым!» (1964), «Таш аргамак» (1963) поэмалары). Р.Фәйзуллин кешенең бөеклеген, олылыгын раслауны авангард формаларга төрөп, үз буынының идеаллары, өметләре хакында сөйли башлый.

Р.Фәйзуллинның көрәшче табигатлые гражданин-лирик герое 1960 еллар татар шигърияте өчен яңа булып, Г.Тукай, С.Рәмиев иҗатларында формалашкан, Н.Такташ шигъриятендә яңарыш кичергән гыйсъянчы лирик герой образын хәтерләтә, хөрлеккә, чиксезлеккә омтылуы белән сискәндерә, татар шигъриятенә кабат «күкләр инләү» төмен кайтара. Шагыйрь көрәшчәнең – шәхси ирек өчен булырга тиешлеген асызыклы («Кеше ирекле...» (1966)), кешене бөек рухына тәңгәл килерлек биеклекләргә әйди. Иҗатының «визит карточкасы» диарлек «Җаныңның ваклыгын...» (1967) шигъре теләсә нинди шартларда кыю, нык һәм вөҗданлы булырга, хаклык өчен көрәшчәргә чакыра. Шигърь шәхес култы фажигасендә гаеплеләрнең 1960 елларда заманга сылтап акланырга омтылуына җавап булып та яңгырый.

«Шигъриятебезгә язгы яңарыштай яңа сулыш өргән шагыйрьләр алтмышынчы елларны әдәбиятка тулы бер буын, көчле бер төркем булып килделәр: Р.Харис, Р.Мингалим, Р.Гатауллин, Г.Рәхим, Рәш.Әхмәтҗанов, берәз соңрак – М.Әгъләмов, Зөлфәт... Талант дәрәҗәсе, сарыф ителгән көч, хезмәт микъдары һәм, ниһаять, табигый сайланыш нәтиҗәсе буларак, Р.Фәйзуллин хаклы рәвештә бу буынның лидеры дип танылды. Тулы бер әдәби күренеш буларак, «Фәйзуллиннар буыны» дигән төшенчә туды», дип яза Г.Ахунов. Чыннан да, татар поэзиясендә «авангард» алып килгән кешегә ышаныч, хөр кешенең генә тормышны үзгәртә алуы идеясе илдә хөкем сөргән тормышны инкыйлаби үзгәртеп, массаларны бәхетле яшәешкә алып бару шигаренең капма-каршысы була. Авангард әдәбиятның совет әдәбияты белән каршылыкка керүе шуннан башлана.

Авангард шигърият интеллектуальлеккә, фәлсәфилеккә йөз тотта, әзерлекле укучыга атап иҗат ителә. Ул татар поэзиясенә модернизм агымнарында сынап каралган бик күп яңалыкларны кайтара. Әйтик, Р.Фәйзуллин иҗатында символик һәм сюрреалистик сурәт, ишарә-ымнар ярдәмендә мәгънәне тирәнәйтү, ирекле, ак, интонацион шигърь формаларын классик шигърь белән бер югарылыкка кую, япон поэзиясендәге кыска жанрларга охшатып стильләштерүләр шундыйлардан. Роб.Әхмәтҗанов, шушы күтәрелешнең элитар иҗат вәкиле, янәшәлекләр һәм кабатлаулар ярдәмендә абстракт образлылыкка килү юлын таба, шуны татар поэзиясендә милли иҗат формасы буларак раслый, югары зәвыклы, төсләр, тавышлар, тышкы дөнья рәсемнәре һәм кешенең эчке кичерешләр байлыгын бергә тоташтырып гармониягә китергән матурлык жырчысы («Күгәрчен очып туймас көн» (1961), «Өй түрәндә яфрак алкышлары» (1962), «Көндәлектән (Өзелеп калган көн)» (1963) һ.б.), чынбарлыктан ераклашкан шартлы дөнья тудыручы булып таныла. Р.Гаташның авангард шигъриятендә халык жырлары, урта гасыр шәрык әдәбиятлары везенен, шигъри һәм образлылык калыбын, алымнарын файдалану, аларга охшатып стильләштерү аерым мизгел матурлыгынан – хис хәрәкәтен, кешеләр язмышы тарихын сурәтләүгә кадәр үсә. Р.Харисның интеллектуаль шигъриятендәге фикри тирәнлек, ассоциативлык образлар тудыруның үзенчәлекле формалары ярдәмендә барлыкка килә, аллегория, метафора кебек гади образлар, ишарә-детальләр, таныла торган ачык сүзләр ярдәмендә, символларга әверелә.

Беренче карашка традицион романтик шигърь тарафдары И.Юзеев иҗатында авангард эзләнүләр эчтәлек һәм форма өлкәсендә янәшә алып барыла. Кешенең көчен, тормышны үзгәртү мөмкинлеген аның үз күңелендә, тумыштан килгән асыл сыйфатларында тапкан шагыйрь шәхеснең матур һәм бай рухи дөньясына дан жырлый, яшәештәге теләсә нинди тискәре күренешләр аның сызлануы, борчуы сәбәбенә әверелә. Шушы эчтәлекне кабатлауларга корылган авангард «Юзеев строфасы»на салып, шагыйрь үзенчәлекле көй, яңгыраш гармониясе булдыруга ирешә.

Бу иҗатчылар уяткан М.Әгъләмов шигъриятендә авторлык символлары, шигърьне оештыручы үзәккә әйләнеп, фәлсәфи һәм иҗтимагый фикерләр укырга көйли,

Зөлфәтнең 1970-1980 еллар ижатында хисләрне чиктән тыш киеренкеләндерү, кичерешләрнең бер чиктән икенчесенә ташлануы сызланулы-тәнкыйди башлангычны алга чыгара, чарасызлык чигендәге, мөһим мәсьәләләрне чишү юлын таба алмый торган лирик герой жәмгыятьне кисәтергә омтылучы булып аңлашыла.

Әмма прозада, гомумән, әдәбиятта традицион реализм юнәлеше әйдәп бара, 1950 еллардан килә торган производство романнары язу, нефтьчеләр тормышын сурәтләү дәвам итә. Социалистик реализм беренчелекне бирергә жыенмый, әмма аны милли-тарихи материаллар, аерым кеше кыйммәте хакында уйланулар белән баептуга омтылыш хасил була. Бу урында И.Газиның «Гади кешеләр» (1955), Г.Ахуновның «Хәзинә» (1963), «Хужалар» (1968), Ш. Бикчуринның «Каты токым» (1973), А.Гыйләжевнең «Зәй энжеләре» (1965), Р.Төхфәтуллинның «Агымсу» (1968), Э.Касыймовның «Томан аша» (1968) роман-повестьларын, Ю.Әминовның «Кан кардәшләр» (1972) комедиясен искә төшереп китү урынлы булыр. Нефть чыгаруны, яңа шәһәрләр, заводлар төзү барышын материал итеп сайлаган әсәрләрдә төп конфликтны хезмәткә мөнәсәбәт хасил итә. Тормышны үзгәртүдә партиянең роле асызыкланса да, автор фикер-карашларының эхлакый мотивлаштырылган булуы күренә.

Прозада галимнәр, укытучылар, сәнгать кешеләре тормышын сурәтләү арта. А.Расихның «Ике буйдак» (1965), «Сынау» (1968), Г.Әпсәләмовның «Яшел яр» (1968), А.Гыйләжевнең «Урамнар артында яшел болын» (1968), М.Маликованың «Шәфкәт» (1985) романнарында, Э.Касыймовның «Бир кулыңны, дустым» (1969), С.Сөләйманованың «Гөлбадран» (1979) повестьларында уңай геройларны идеаллаштыру сыйфаты татар прозасына романтизмның әйләнәп кайтуына да өлеш кертә.

Милли әдәби традицияләрне тергезә бару, идеологик яктан «дөрес» әсәрләр эчендә үз милләттәшләрен уйландыру юлына чыккан, әмма совет идеологиясе басымында үткәнне караңгылык чоры буларак пропагандалаган татар әдәбиятында Г.Бәшировның «Туган ягым – яшел бишек» (1967) повесте үзгәреш ноктасына әйләнә. XX йөз башы татар авылын сурәтләүгә багышланган әсәр инкыйлабка кадәрге тормыштагы матурлыкны, белемгә һәм яктылыкка омтылышны, кешеләр арасындагы жылы мөнәсәбәтләрне, йола-гадәтләр күркәмлеген һәм ямен тергезә. Моннан соң татар тормышының матур якларын күрсәтү массачыл төс ала, бигрәк тә, автобиографик повесть һәм роман жанрлары активлаша: Ш.Маннур «Агымсуларга карап» (1970-1973), Р.Төхфәтуллин «Жиләккә аланнар» (1969), Ә.Еники «Соңгы китап» (1981) һ.б. Лирик хикәяләрнең йөз тоткан бу форма, язучының укучы белән бергә-бер калып иң кадерле сәхифәләрне барлавы – тарихи, сәяси, мәдәни вакыйгаларга, ачыктан-ачык булмаса да, дәрәжәгә тугры бәя бирергә юл ача.

Хикәя, өлешчә повестьларда милли характерларны тудырганда, XX гасыр башы татар юмористик әдәбияты традицияләрен яңарту күзәтелә. Жылы юмор белән сурәтләнган сәер геройлар, тормыштагы, кешеләр арасындагы, кеше күңелендәге матур якларны ачу белән бергә, милли тормыш-көнүрешкә бәйләп татар менталитетын, дөньяга карашын, холкын югала баручы буынга хас сыйфатлар буларак тергезә: М.Әмирнең «Балыкчы ялганнары» (1971), «Мыжык карт язмалары» (1975), Ш.Маннурның «Чын сөю бармы?» (1974-1976) повестьлары, сонрак – Ф.Шәфигуллин әсәрләре.

Комик жанрлардагы яңарыш Х. Вахитның «Күк капусы ачылса» (1967), «Карлыгач канат кага» (1965) кебек әсәрләреннән башланып, ирония ярдәмендә жәмгыятьтә яки кеше холкында күзәтелүче аерым бер проблемалар калкытып куела. Жәмгыятьтә хөкем сөргән тәртипләр белән ризалашмыйча, яшәү кануннарын үзгәртү теләге белән янган геройлар Ш.Хөсәеновның «Зөбәйдә – адәм баласы», А.Гыйләжевнең «Эңгер-меңгер», Р.Хәмиднең «Жиде бажа» һ.б. әсәрләрдә тәкъдим ителә.

Яшерен эчтәлек белән уйнау «тыелган темаларга» алып килә: шәхес культы фажигасен, совет идарә системасының кимчелекләрен, читтә яшәргә мәжбүр ителгәннәр тарихын яшерербрак булса да сөйләгән әсәрләр языла. Бу юнәлештә беренчеләрдән булган Р.Төхфәтуллинның «Елга арьягындагы йорт» (1956) хикәясе

колхоз тормышының бер сәхифәсендә кешеләрдә күмәк тормышка ышаныч какшауны тасвирлый. И.Газиның «Гаепсез гаеплеләр» (1964) хикәясә 1937 ел фажигасен детальләрдә тергезгән һәм аны гомумиләштереп бәйләгән беренче әсәрләрдән була. А.Гыйләжевнең «Өч тәгәрмәчле арба» (1965) хикәясә, Г.Минскийның «Язгы уяну» (1966) повесте, Р.Батулланың «Шәйдулла абый» (1969) хикәясә шушы мотивны үстәрә, кырым татарлары фажигасә, аларның туган жирләре хакындагы мәгълүматны тарихи хәтердә яшерергә мәжбүр ителүе Р.Батулланың «Фасил белән Вәсилә» (1967) хикәясендә асмәгънәдә калка.

Проза һәм драматургиядә тыелган темалардан тоталитар системаны тәнкыйтьләүгә килү А.Гыйләжев исеме белән бәйләнгән. Язучы үз чорының ижтимагый проблемалары, тоталитар басым, аның традицион милли кыйммәтләргә тискәре йогынтысы турында сөйли, бер үк вакытта борынгыдан килгән халык көнитешенә асылын табигый, гармониядә яшәү буларак югары күтәрә. Әлеге үзәнчәлекләр 1930-1960 елларны колачлаган «Өч аршын жир» (1962) повестендә аеруча калку: кеше гомеренә кадере булмау, жәмгыятьтәгә тәртипләрнең, шул чор сәяси кануннарының ялгыш юлдан китүе, шуңа мөнәсәбәттә шәхеснең психологик бөтенлегә жимерелү, яшәү мәгънәсен югалту Мирвәли белән Шәмсегайя язмышы, кичерешләре аша житкерелә, тәнкыйди башлангычны формалаштыра; тарихи-сәяси сынаулар узганда шәхеснең үзгән саклаган кыйммәт дип туган жир, милли мохит, традицион кыйммәтләр билгеләнә.

М.Юныс чит илләрдә төпләнергә мәжбүр булган татарлар язмышын «Безнең өй өянке астында иде...» (1964) хикәясендә төп тема итеп күтәрә. «Шәмдәлләрдә генә утлар яна... (Биектә калу)» (1979) романы исә рәсми идеология тарафыннан тыелган мәсьәләләргә милли яссылыкта майданга чыгара. Сугыш, милли сәясәт, шәхес култы корбаннарын язучы тоталитаризм нәтижәсә, ил житәкчелегенә жинаяте дип бәйли.

III. Хөсәеновның «Әни килде» (1965) драмасы, Т.Миңнуллинның «Нигез ташлары» (1968) комедиясә милли әхлакый кануннар, аларның яңа заманда югалуы-бозылуы хакында зур сөйләшү башлап жибәрә, тамашачы алдына яшә буындагы әхлаксызлык һәм эгоистлык, жәмгыятьнең ялганга корылуы, кеше кадере жуелу, туган жирне оныту кебек проблемаларны куя.

Аерым бер сәхнә әсәрләрендә шартлылыкның көчәюе, аның ижтимагый-тәнкыйди яссылыктан рухи, психологик яссылыкка күчүе, романтик принципнарының алга чыгуы күзәтелә: Т.Миңнуллин «Әлдермештән Әлмәндәр» (1976), «Әниләр һәм бәбиләр» (1984) һ.б. Тулысы белән шартлылыкка корылган «Ай булмаса, йолдыз бар» (1977) драмасында автор катнашучы герой баскычына күтәрелә, Мәдинә язмышы аркылы авангард фәлсәфәсә житкерелә: көчле кеше генә тормышта үз урынын табарга сәләтле; кеше үз язмышына үзе хужа, ул ихтыяр көченә, әхлакый кыйммәтләргә таянган очракта гына үзе булып кала, бәхеткә ирешә.

Илдәгә һәм кешедәгә үзгәрешләргә психологик-фәлсәфи планда күзәтү юнәлеше формалашуга Ә.Еники зур өлеш кертә. Язучының «Рәшә» (1962) повесте совет әдәбияты өчен табигый булмаган герой – сугыш чорында сәүдә белән житәкчелек иткән, илгә кайгы килгән чакта да шәхси ихтыяжларын кайгыртуны, байлык туплауны максат итеп куйган «исәп кешесә» Зөфәр тарихында коммунизм идеясенә хыял, «рәшә» булуын күрсәтә. Матди байлыкка табынучыларга – рухи байлыкка ия кешеләргә каршы куеп, автор позициясә геройларны типиклаштыру, психологизм, психоанализ алымнары, символлар ярдәмендә белдерелә; укучы таба торган эчтәлекнең әсәрне мәгънәви тирәнәйтүе татар әдәбияты өчен өр-яңа стиль күренешенә әйләнә.

Исәп кешесә Нәжип һәм хис кешесә Зөһрә мөнәсәбәтләрен үзәккә куйган «Йөрәк сәре» (1957), шәхес култы фажигасен беренче заттан хикәяләгән «Вөждан» (1966-1968) повестьлары тормыш-жәмгыятьтәгә сынауларга каршы торуның бердәнбер юлы итеп, намуслы булып калу, иң хәтәр карарларны кабул иткәндә вөжданны сатмауны ассызыкый.

Язучының «Төнге тамчылар» (1964), «Шаяру» (1955), «Картлар» (1970) кебек хикәяләре исә, бер ситуациядә кешеләр психологиясен тулы ачу белән бергә,

шәхеснең тормышта рухи ялгызлыгын яшәеш кануны дәрәжәсенә куя, моның сәбәбен ялгышу белән бәйли. Алар дөнья әдәбиятындагы ялгызлык фәлсәфәсен тудыручы экзистенциаль әсәрләр белән аваздаш. Ләкин тормышның һәркем өчен төрле дәрәжәдә үкенечле узун, ахыр чиктә кешенең барыбер рухи яктан ялгыз булуын татар язучысы үзгә аңлату юлы таба: ижтимагый хаталарга ишарә ясый. Мәсәлән, «Төнге тамчылар» хикәясендә Ә.Еники, татар әдәбиятында беренче булып, совет идеологиясенә ышанган буын фажигасен ача. Аң һәм аң төпкеле яссылыкларында тудырылган ялгызлык фәлсәфәсе әдипнең «Тынычлану» (1978) әсәрендә иң югары ноктасына житә.

Бу чорда үткен, үтергеч сатира исә башлап Х.Сарьян ижатында пәйда була. Аның «Нокталы өтер» (1977) повестена сурәтләү объекты итеп галимнәр, зыялылар дөньясы сайлана, язучы тудырган абсурд сурәттә бу даирәгә очраклы, надан кешеләр килеп тулганлык ассызыклана.

Н.Фәттаһның «Сезнеңчә ничек?» (1952-1954) романы, «Кырык дүртнең май аенда» (1965) повесте коммунизм төзүчеләр тормышындагы әхлаксызлык, халык һәм житәкчеләрнең көнитеше арасындагы коточкыч матди аермалар, халыкның авыр көнкүреше турында кырыс сөйләшү оештырган, авторның тәнкыйди бәясә ачык күренеп торган әсәрләрдән була. Тәнкыйди карашның бер угы милли мәсьәләләргә: интернациональлек дигән матур сүзләр артында рус булмаган халыклар аңына рус мәдәниятенә хас кыйммәтләрнең көчләп урнаштырылуына каршы юнәлтелә.

Шулай ук язучының гражданлык батырлыгы кебек бәяләнергә хаклы әсәр – Г.Ахуновның «Идел кызы» дилогиясе, аның 1901-1920 елларны индәгән беренче китабы (1962-1976) бәхетле тормыш төзү хакындагы социалистик мифны кире кагу рәвешен ала һәм мулла образын төп герой дәрәжәсендә тасвирлавы, үткән тормышның матур агышын тергезүе, инкыйлабларга кешеләрнең гадәти яшәешен жимергән, аң-акылларына фажигалә тәэсир ясаган вакыйга итеп каравы белән яңалык алып килә.

Татар әдәбиятының барлык төрләрендә тарихи теманың активлашуы да милли проблематиканы майданга чыгару омтылышы белән бәйле була. Н.Фәттаһның «Әтил суы ака торур» (1969), «Сызгыра торган уклар» (1982), М.Хәбибуллинның «Кубрат хан» (1984) романнары, И.Юзеевның «Мәңгелек белән очрашу» (1982) шигъри трагедиясе, Р.Харисның «Ант суы» (1985) поэмасы һ.б. күп әсәрләр, милли тарихның ерак катламнарына төшеп, укучы каршында шанлы бер дөнья ача.

Татар әдәбиятында жир кешесенең көндәлек тормышын сурәтләгән, авылны халыкның рухи нигезләре сакланган урын кебек изгеләштергән, әхлакый кыйммәтләрнең, гадәт-традицияләренң югала баруына ачынып, шушы торгынлыктан чыгу юлларын барлап язылган әсәрләр тулы бер агым хасил итә: А. Гыйләжев «Язгы кәрваннар» (1974), Р.Төхфәтуллин «Авылдашым Нәби» (1963), «Йолдызым» (1962), Ә.Баянов «Төлкә тоту кыен түгел» (1974-1975), В.Нуруллин «Аккан су юлын табар» (1979) һ.б.

1960-1980 еллар татар прозасында хасил булган иң әһәмиятле күренешләренң берсе, шиксез, классик романтизм традицияләрен тергезү була, ул әдәбиятка өр-яңа форма һәм эчтәлек, тормышның чиксезлеген һәм кеше рухының байлыгын белдерүче геройлар бирә. Романтизм юнәлешендә иң билгеле әсәрләрдән Г.Әпсәләмовның «Ак чәчәкләр» (1966) романы татар әдәбиятындагы чын сөенә тасвирлау традицияләрен дәвам итә. Язучы Гөлшәһидәннең профессор Әбүзәр Таһиров житәкчелегендә яхшы врач булып өлгерүе, Мансур белән мөнәсәбәтләре контекстында дөньяга төрлечә карашлы шәхесләр каршылыгы тудыра, ике төрле дөнья моделе төзи. Ул раслаган һәм хушлаган модель «халыкка хезмәт итү» кебек аңлашыла.

Үзгәрәк агым Ш.Хөсәеновның «Мәхәббәт сагышы» (1964) повестенда борынлы. Романтик герой Хәбир Сыртлановның мәхәббәтен һәм профессиональ композитор буларак талантын югалтуын шәхес культы кайтавазы белән бәйләп, язучы табигый матурлык һәм мәхәббәт дөньясына – тоталитар ялганны каршы куя. Классик романтизм традицияләре исә М.Галиевнең лирик башлангыч хас булган повестьларында фәлсәфи

яссылыкта белдерелә: «Ак абагалар» (1974), «Алтын тотка» (1979), «Ерак урман авазы» (1981).

Татар әдәбиятында лирик-эмоциональ башлангычка өстенлек бирү, экзистенциальлек, якты сагыш, үкенеч, моңсулык белән сугарылган аң агышы яңара. Мондый төр хикәяләнүе Ә.Баяновның «Яшылөгемне эзли» (1966), «Дүрт монолог» (1968) повестьлары башлап жибәрә. Күп кенә язучылар: Ф.Хөсни, Р.Төхфәтуллин, М.Юныс һ.б. – әсәрләрендә лирик өстәлмәләр, психологик, фәлсәфи чигенешләр актив кулланыла башлый. Символизмга һәм авангардка хас «орнаментализм» стиле формалаша, аны әдәбият майданына чыгаручы М.Мәһдиев ижаты була.

Яңа стиль билгеләре М.Мәһдиевның «Без – кырык беренче ел балалары» (1968) повестенда ук күренә: училищегә килгән авыл балаларының берсе сыйфатындагы хикәяләнүче эпилонг өлешендә өлкән кешегә, узганны сагынучыга әверелә; үзәк «герой»ның сугыш еллары үсмерләре булып гомумиләшүе, хикәяләнүең «без» исемненнән баруы, кискен конфликтлы сюжет урынына вакыт һәм урын ягыннан бергә тупланган төрле геройлар тормышындагы күренешләр тәкъдим ителү (тартмалы композиция) нәтижәсендә моңсу-лирик, матур тел-сөйләмә һәм эмоциональ-тәэсирлеләге белән шигърияткә тартым, тормыш-яшәештәге асыл кыйммәтләренә барлауга йөз тоткан гаять үзенчәлекле текст килеп чыга. «Торналар төшкән жирдә» (1978), «Бәхилләшү» (1985) повестьлары шушы билгеләренә милли әдәбиятыбызда ныгыта, үткәнне сагынып һәм сызланып хикәяләнү исә туган жирдәге бәйрәмнәрнең, милли горел-гадәтләрнең, матур сыйфатларның тормыштан югала баруына игътибарны юнәлтә. Бу стиль әлегә ижәт чикләрендә калмыйча, прозага һәм драмага урнаша.

Әдәбиятта мажаралылыкка омтылу чор прозасында детектив һәм фантастик әсәрләрнең (А.Расих, А.Тимергалин, М.Насыйбуллин) популярлыгында чагыла. Милли тормышны вак деталләрдә матур һәм сызланулы бәйләнү ягыннан, чор әдәбиятында хикәя осталары М.Хужин, Г.Сабитов аерылып тора. И.Гази шартлы-метафорик әсәрләргә («Юл өстендәге таш» (1959) һ.б.) сукмак сала. Р.Вәлиев, лирика һәм драма алымнарын синтезлап, фәлсәфи-психологик «Эт кояшы» (1968), «Иске сәгать дәрәс йөри» (1981) повестьларын яза, роман-дискуссия итеп уйланылган «Мирас» (1983) романы өч төрле аң, өч төрле идеологик нигез, өч төрле фәлсәфә һәм хакыйкәт бәрелешен үзәккә куеп, социаль утопияләрнең жимерелү сәбәпләрен барлый, тормышның күптөрле һәм күпкырлы булуын, әмма гомумкешелек кыйммәтләренен үзгәрмәвен раслый. Бу әсәрләр татар прозасында интеллектуаль әзерлекле укучыга юнәлтелгән тәҗрибәләр башлану турында сөйли.

Шулай итеп, 1960-1980 еллар татар әдәби барышын үзгәрешләр чоры дип бәйләргә кирәк. Татар мәдәниятендә милли нигезләргә, кыйммәтләргә, традицияләргә әйләнеп кайту заманның актуаль проблемаларын, бигрәк тә милли мәсьәләләрне әдәбиятның сөйләшү майданына чыгаруда да, совет идеологиясендәге аерым якларны ачыктан-ачык яки эзоп теле ярдәмендә тәнкыйтьләнүең активлашуында да күренә. Татавангард исә ижади фикердәге чик-кысаларны форма ягыннан да, эчтәлек ягыннан да жимереп ташларга омтыла, хөрлек, ирек-иркенлек, кеше акылының һәм рухының чикләнмәгән мөмкинлекләре турында жырлый.

Дания ЗАҢИДУЛЛИНА,

академик, филология фәннәре докторы

(Ахыры 174 биттә).

ИЛЕ БЕЛӘН КЕШЕ КАНАТЛЫ

Роберт ӘХМӘТҖАН

Без – бергә!

Жир сәрдек тә, таулар күчердек без, –
Күнекмәгән яшәп кадердә.
Сибелгәнбез бөтен кыйтгаларга,
Хәвеф килгән чакта
Без – бергә,
Без – бергә!

Әйтте дошман: «Татар ишәймәсен», –
Сөрелдек без салкын Себергә...
Жир төбенә житеп күмер чаптык,
Сүнмәс утлар яктык
Без бергә.
Без – бергә!

Муеннарга көчләп тәре асып,
Бастырдылар утлы тимергә...
Төпсез упкын, кара зинданнар да
Аералмады безне,
Без – бергә,
Без – бергә!

Күп тырышты алар кертер өчен
Тере килеш безне кабергә.
Инкыйразлык йотты язмышларны,
Жаннарыбыз кайтты, –
Без – бергә,
Без – бергә!

Безнең өмет бары бердәмлектә,
Бердәмлек ул – маяк гомергә.
Идел-йортны туар гасырларда
Кыйбла итеп яшик
Без бергә.
Без – бергә!

Мөдәррис ӘГЪЛӘМОВ

Татарстаным

Шагыйрь дустым сәяхәттән кайткач
Әйткән иде, Татарстаным,
Картадагы синең сурәтеңнең
Чабып барган атка охшавын.
Ничек кенә әле чабасың син,
Томырылып, Татарстаным,

Ялларыңнан чытырдатып тотып
Синең белән мин дә очамын.
Синең белән ул – без мәртәбәле,
Синең белән ул – без канатлы;
Бабаларым, атларыңнан егылып,
Ничә тапкыр борын канатты...

Затлы аргамаклар кайсы чорда,
 Кайда гына илтеп сукмады?!
 Ил бәясе башлар ярылдылар,
 Шөкер әле күзләр чыкмады.
 Ярый әле шундый заманнарда
 Югалмаган күрү сәләте;
 Егылганда авырткан жир була,
 Авырткан жир була, гадәти.
 Авырткан жирем син – Татарстан,
 Без чабабыз менә әлегә...
 Әмма беләм, кайда бәрелсәң дә,
 Авырткан жир алдан бәрелә.
 Авырткан жирем син – Татарстан,
 Син йөрәктер миңа, бәгырьдер...
 Кайда гына килеп бәрелсәм дә,
 Иң беренче сиңа бәрелер.

Башка халыклар күк безне дә бит
 Азатлыкка сусау уяткан.
 Без чабабыз, еллар очкын булып
 Очып кала безнең тояктан.
 Без чабабыз еллар, чорлар аша,
 Яңгыратып бөтен тарафны;
 Иле белән кеше мәртәбәле,
 Иле белән кеше канатлы.
 Бер канатың була туган телен,
 Бер канатың була туган жир;
 Кошка гына түгел, кешегә дә
 Канат кирәк була торгандыр.
 Син чыннан да, илем, әкияттәге
 Чабып барган атка охшаган.
 Шушы ике канат бар чагында,
 Киләчәккә, илем, ышанам.

ЗӨЛФӘТ

* * *

*Чакырылмаган кунак –
 татардан да яманрак.*

Мәкаль

Жилдерде ул дала атларында,
 Гөслә чиртеп аю биетте.
 Көрәш белән биеклекләр алды –
 Заманына лаек биеклек.
 Дастаннары аның урда кебек
 Жан яулаган... Алга күчкән.
 Чакырылмаган кунак булып үткән,
 Үткән татар дошман өстеннән.
 Чакырылмаган кунак булып кәргән
 Зимнийларга, Перекопларга;
 Чакырылмаган кунак булып кәргән
 Паулюс качып яткан йортларга;
 Чакырылмаган кунак булып кәргән,
 Яман кунак булып – Берлинга.
 Чакырылмаса да, утырган ул
 Өстәл артындагы урынга.
 Тост күтәргән Газинурлар өчен,
 Шул урыннан, Жәлилә өчен,
 Тост күтәргән Совет иле өчен –
 Күтәргән ул үз иле өчен.
 ...Тезләнүне белми татар халкы,
 Дошманнарын жиргә яткыра –
 «Чакырылмаган кунак – татардан да
 Яманрак», – диләр,
 хактыр да.
 Үз-үзеннән яманрак татар,
 Дошман барда жирдә, үч барда.
 Чакырылмаган кунак – дошманнарда.
 Көтеп алган кунак – дусларда...

Космополит түгел.
Шөкер,
халкым да бар, ил дә, Ватан да;
мин тынычмын: «Татарныкы», диеп
төртеп күрсәтмимен ал таңга.
«Минеке», дип бүлмим күкне, айны,
мөһер сукмыйм ел фасылына.
Милләт исемен такмыйм урман-суга,
агач-ташның иң асылына.
Һәммә гашыйк, һәммә халык өчен
бар табигать – уртак матурлык.
Барыбызга да газиз Матурлыкны
берәүнең дә
үзенеке ясар хақы юк!
Кояшка һәм Күккә бар да тигез.
Без табигать балалары ла!
Без һәммәбез тигез. Кая? Кемнәр

ак сөякле, зәңгәр канлылар?
Безнекеләр Ил-туфрак өчен
яуларда баш салмадылармы?
Уртак Ватан өчен Парижларны,
Берлиннарны алмадылармы?
Дошманга без – дәһшәт. Будык аны,
кирәк чакта, барып өненә.
Тынычта да өлеш аздан түгел
Уртак Илнең һәр жиңүендә.
Шуңа күрә горур, тынычмын мин –
халкым да бар, ил дә, Ватан да!
Уртак мөгжиза дип карыйм кояшка мин,
барыбызныкы дип карыйм ал таңга!
Миңа житә – халкым, Ватаным бар,
Матурга да бик нечкә күңел.
Кем кылана – димәк, житми. Ә без?
Без болай да бәләкәй түгел.

Лена ШАГЫЙРҖАН

Татарстан

Эшкә уңган, жырға һәвәс –
Һәммәсенә татар оста.
Йорты таза, тәрәзе саф,
Капкасы киң – Татарстан.

Еракларга шаулый даны,
Татарстан дигән аты.
Очмый калмас йолдызларга,
Исэн булса елгыр аты.

Бәйрәмнәре гөрләп үтә,
Иң матуры – Сабан туге.
Күпме генә ясасаң да,
Булмый шуннан һаман туге.

Яулыктарның чигүлесе,
Атларының жигүлесе.
Их, утырып бер очарга –
Калып торсын «Жигули»сы.

Һәр табында кайнар коймак,
Өче балы, татлы балы.
Ничә өйгә чакырулы –
Берсеннән дә булмый калып.

Күңелләрнең хөр-киңлегә
Бәйрәмнәрдә күренә бигрәк.

Белим дисәң, тирәнлеген,
Тарихына керү кирәк.

Хезмәт, көрәш, жинү, дисәк,
Бу – халкымның үткән юлы.
Мәңге жирдән алып куәт
Урак-чүкчә тоткан кулы.

Йөзе балкып торыр һаман,
Битен юса Иделендә.
Яманлык юк бер тамчы да
Ни эшендә, ни телендә.

Жанга газиз, телгә йомшак
Казаны да, Кишете* дә...
Таш диварлар арасыннан
Бер моңлы чың ишетелә:

Сәгать суга манарада,
Вакыт дәшә – туктап калма!
Заманны да әйди-әйди,
Республикам атлый алга.

Эшкә уңган, жырға һәвәс,
Һәммәсенә татар оста.
Йорты таза. Тәрәзе саф,
Капкасы киң – Татарстан!

*Кишет – Казан артындагы авыл.

Ватаным

Инде мин ничәнче мәртәбә
Гасырлар китабын актардым.
Күпме яу, сугышлар аркылы
Син жинеп чыккансың, Ватаным.
«Сез кайсы халыктан?» – дисәләр,
Батырлар исемен атадым.
Батырлар утларга керделәр,
Тик исән булсын, дип, Ватаным.
Илемнең хужасы булганга,
Мин жиргә нык басып атладым.

Кешеләр күтәрде Ватанны,
Кешене күтәрде Ватаным.
Мин күрдем, төннәрне таратып,
Дөньяда алсу таң атканын.
Яктыра, аллана Жир йөзе...
Таң булып нур сибә Ватаным.
«Сез кайсы халыктан?» – дисәләр,
Батырлар исемен атадым.
Батырлар утларга керделәр,
Тик исән булсын, дип, Ватаным.

Газинур МОРАТ

Шәмаил

Изге Айга карап улашканда,
Ырлашканда шайтан өере,
Ай, мәчетле шәмаилләр торган
Түр башында татар өенен.

Түр башында шәмаилләр торган.
Шанлы, данлы, ханлы чаклардан
Бу нигезне шайтан оялаудан
Көрсі аяте дә саклаган.

Шул аятне күңел түрләренә
Онытканбыз ләкин элэргә.
Яшәп ятыш менә – шайтан кебек –
Фәрештәсе качкан эргәдә.

Гажәп түгел – соңгы пәйгамбәрәң
Торып утырса да кабердән.
Ни көтәсең – сыңар чабатасын
Түр башына элгән дәвердән?
Ни көтәсең?

Гажәп түгел – Хозыр Ильясның да
Килеп төшсә сыртка таягы.
Әлиф кебек кадим Хәлфә үзе
Шул таякка йөргән таянып.

Гажәп түгел – борынгы бер бабаң
Сугып имгәтсә дә билеңне...
Шәмнәр түгел – шәмаилләр торган
Түр башында татар иленен.

Ркаил ЗӘЙДУЛЛА

Татар булып калыйк!

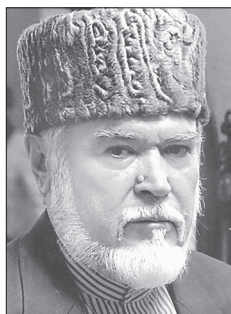
Сынатмастыр – сүрелмәстер күңел.
Дөрләр дә ул, балкып янар да.
Гажәп түгел – Тукай каны ага,
Татар каны ага тамырда.

Бу башлардан барсы үткәндер, шәт.
Давыл булып күпме яу килгән?! –
Тузан баскан ташлар сөйли башлай:
Йә жинелгән татар, йә жиңгән.

Бу дөньяда яралганнан бирле
Язмыш безне азмы кыйнады, –
Беләзекне богау кысса кысты,
Югалтмадык эмма иманны.

Һәр гасырның ата шайтаны бар –
Урландылар кайбер өметләр.
Без барыбер бирелмичә калдык,
Татар булып калдык, егетләр!

Рабит Батулла

ВӨҖДАН ЧАКЫРДЫ

ХИКӘЯ

1991 елның үктәбер ае шактый жылы килде.

– Әбиләр чуагы башланамы соң? – диде Мөхти карт үзалдына. – Йоклап ята торган чакмыни?!. Әй, сез! – дип кычкырды ул өйдәгеләренә.

– Артыгызга кояш төшкән, ни жаныгыз белән йоклап ятасыз анда!

Мөхти карт иртә ята, иртә уяна. Уяна да, якшәмбе булу сәбәпле, озак йокларга ярата торганнарны уятып йөри... Аның ниндидер сөенече бар кебек иде бүген. Булгалый ул, кайчак сәбәпсезгә күнел куана, әллә көн аяз булганга, әллә аңа бер-бер сөенечле хәбәр киләме?

Өйдәгеләр аны ишетмәде дә кебек, йокыларын дәвам итте.

– Йокласыннар, бахырлар. Ә без, иптәш Мөхәммәтжан, торыйк булмаса... Һәй, Мөхти, тор, уян, сине бөөк эшләр көтә! – диде ул үз-үзенә.

Ул кырынды, юынды, киенә башлады. Аннан соң касәдәге суга салып куелган ясалма теш казнасын алып, авызына урнаштырды. Көзгегә карап, үзенә үзе юри елмайды. Ясалма тешләр тип-тигез иде. Тәрәздән кергән көзгә кояшның нурлары дивар көзгесендә уйный, нурлар тип-тигез тешле Мөхтигә елмая. Мөхти дә игезәгенә карап елмая. Көзгегә карап, Мөхти игезәгенә «сәлам» бирде. Тегесе дә нәкъ шул хәрәкәтләргә кабатлады.

– Әбиләр чуагы түгел бу! – диде көр күнелле Мөхти карт. – Бабайлар чуагы башлана! Минем чуак галәмәтләре!

Аның тулы исеме Мөхәммәтжан Мөхәммәтов. Нишләптер аны авылдашлары «Мөхти» яки «Мәмәт» кенә дип атый. Бу кушаматта кешене кечерәйтү, кимсетү чаткылары да бар кебек. «Мөхәммәтжан Мөхәммәтов» булса, ул мөгътәбәр-затлы кешегә охшаган булыр иде. Ләкин ул «Мөхти Мәмәтов» булып кына калды. Ихтимал, мескенлек, фәкыйрьлек чире йоккан, гомерләре буге байларга ялланып эшләрүче, көнлекче кеше баласы булганга, аны «Мөхәммәтжан Мөхәммәтов» димичә, «Мәмәт Мөхти» дип кенә йөртәләр.

Авыл бае Атлас мирза бичара галахларга эш бирә, тегермәндәге эшләр дисеңме, урман чыгару дисеңме, ат-мал карау дисеңме. Атлас мирза аркасында, авыл кешеләренәң тамагы тук, өсте бөтен була килде. Шулай да Мәмәт Мөхтиенәң күнеленә көнчеллек корты кереп урнашкан иде инде. Ул Атлас

Рабит БАТУЛЛА (1938) – Татарстанның халык язучысы; илледән артык китап авторы. Казанда яши.

бай углы, яхшы киенгән, мәһабәт гәүдәле Вөжданнан көнләшә иде. Байбәтчә Вөжданга гүзәл кызлар күбрәк тартыла. Мөхтигә алар игътибар да итми. Өзгәләнә иде Мөхти көнләшүеннән, төннәр буе йоклый алмый азаплана, ул үзенең күңелендә ике якка да нәфрәт асрый башлады, байбәтчә Вөжданга да, гүзәл кызларга да ул үчлекле булып үстә.

Иң хәтәре шул: галах Мөхти Атлас байның төпчек кызы Зәлиягә гашыйк иде. Кыз аны күрми дә кебек, әллә бар ул аның өчен, әллә юк. Әмма Мөхти төннәр буе Зәлия дип саташа, өнөндә дә Зәлия турында гына уйлый. Аның бу артык ялкынлы мәхәббәте инде нәфрәткә әверелә бара, чөнки бу бер яклы гына мәхәббәт иде.

Ләкин Мөхти үчен башкалардан яшерә белә иде. Ул бай малае Вөждан белән бергә уйный, бергә ат чабышларында катнаша. Мөхтинең атасы да Атлас бай атларын карый, ат жене кагылган Мөхти атланган Атлас мирза чабышкылары һәрвакыт алдан килә. Вөждан дустаны – жайдак Мөхтине мактый, аңа үзеннән калган киёмнәрен бирә килде.

Май чабулар, кышын базар көннәрендә чана-кашүфкыга, жәй көннәрендә Сабан туе бәйрәмендә ярысып торган яхшы пар ат жигелгән тарантасларга арка терәп, киерелеп, байлар утыра. Ә алгы кузлада кучер – ат караучы Мөхти дилбегә тотып, пар ат белән идәрә итә.

Ләкин Мәмәт Мөхтиендәгә үч кимеми дә, сүнми дә, арта гына бара. Ни өчен Мәмәтнекеләр жир идәндә яши, Атласныкылар мул тормышта, пар атларда жилдерә, Мәмәт шул атларны карап, ялчы сыйфатында көн күрә?

Беренче Бөтендөнья сугышы башланыр алдыннан Мөхтине атлы гаскәргә хезмәткә алдылар, ул анда офицерларга деньщик булырга өйрәнде, ел узар-узмастан ул атлы гаскәр генералы Кузнецовның деньщигы дәрәжәсенә күтәрелде. Иәм генерал Кузнецов үзенең деньщигы Мухти Мамедов белән Ярман сугышына китте. Алар аерылгысыз иде. Ат жене кагылган Мөхти үз эшен белеп башкара. Шуңа күрә аны генералы бик ярата.

Бервакыт ул генерал Кузнецовның атына ияр салып торганда, һавадан нимес ярапланы өскә бомбалар ташлый башлады, шулчак генерал Кузнецов ат янына йөгереп килде дә:

– Быстрее седлай, Мухти! – дип кычкырды.

Очкычтан ташланган бомба, нәкъ алар өстенә генә төшәчәк кебек итеп, чиный-сызгыра башлады, Мөхти аны-моны уйлап-нитеп тормастан:

– Ваш былагарудие–е! – дип үкерде дә иярән ташлап, генералны канау-брустверга этеп екты, аннан генералның жирдә яткан гәүдәсен үз гәүдәсе белән каплады. Бомба шартлады. Алар торганда, ат урталай аерылган килеш ята иде. Мөхти тиз генә калкынып, чокыр кырына менде, үлә алмыйча интегеп ята торган бичара атның башына алтатарыннан ике тапкыр атты.

Ни булганын да аңламый калган генерал торып, бер Мөхтигә, бер теткәләнеп беткән ат кисәкләренә карап, тораташ кыяфәттә озак утырды. Мөхти аска төшеп, генералга торырга ярдәм итте:

– Ваш былгаруди! – дип, генералның өс-башын каккалады, еракка очкан кокардалы фуражкасын алып килеп, тузанын сыпыргалап, генералының башына кигезеп куйды.

– Мухти! Мухтиушка, ты же мне спас жизнь! Спасибо! Век не забуду!

Чыннан да генерал сүзендә торды, Мөхәммәтжан Мөхәммәтовны «Георгиевский крест» белән бүләкләделәр. Аннан соң бөтен дивизия каршында генерал Кузнецов Мөхтигә «кольт» маркалы алтатарын бүләк иткән иде. Шулай итеп, Мәмәт Мөхтие Беренче дөнья сугышы каһарманы булып китте.

Гел харап! Шул «крестны» түшенә кадап, алтатар «кольтны» янбашына тагып, бэйрәмгә чыга, бэйрәм таралганчы халык арасында йөри торган булып китте.

Чуак кояшы кыздыра, өйдәгеләр йоклый. Мөхти карт медальләре белән маташа. Ул «Георгий хачын» теш порошогы белән яхшылап чистартып, янә китиленә, сул як изүенә тагып куйды.

Чират икенче орденга – «Кызыл Байрак»ка житте. Мөхти орденны кителеннән алды, аны башта яхшылап, кер сабыны белән юды, стакандагы аракыга салып, берәз тотты, аннан соң теш порошогы белән ышкып, йомшак чүпрәк белән сөртте. Орден яңа тугандай балкый башлады. Бу орденны аңа продрозверстка – халыктан икмәк жыю вакытындагы батырлыгы өчен биргәннәр иде.

Ул арада өйдәгеләр дә уяна башлады. Килендер, ахрысы, аш бүлмәсендә чәйнек шалтырата. Кайсысыдыр пошкыра-пошкыра юына башлады. Бусы аның оныгы – Нурай.

Менә бу орденны 1922 елда Бохара ханлыгын яулап алгандагы батырлыклары өчен тапшырганнар иде. Ватандашлар сугышы вакытында аеруча батырлыклары өчен. Ул аны яратып-сөеп кенә «Бохара ордены» дип йөртә. Бохара ордены кительнең уң ягына беркетелде.

Мөхти өчен иң кадерлеседер, мөгаен, менә шушы Алтын йолдыз. Бөек Ватан сугышыннан соң, артта калган колхозларны тернәкләндерү кампаниясе башланган иде, Мөхтине бер хәерче колхозга рәис итеп куйдылар. Мөхти тиз арада хужалыкны аякка бастырды. Дәүләткә мул икмәк тапшырганы өчен ул Социалистик Хезмәт Герое дигән исемгә лаек булды.

Мөхти Алтын йолдызын назлап сыпыргалап алды.

– Кил әле, кадерлекәем, – диде Мөхти. – Син менә шушы крис янында булырсың!.. Советлар Союзы Героең гына алалмадым, каһәр! Сугышның беренче көнөндә үк уң кулым яраланды.

Фашист ядрәсе аның уң кулының уч төбен чәрдәкләп, үтәли тишеп чыккан иде. Ничава, балта сабы, көрәк, дилбегә тотарга, тол калган солдаткаларны кочарга ярады әле ул. Аның каруы, ул үзе исән. Аның каруы ул шәп пенсия ала. Мөхти канәгать елмайды.

Ул китилен киде, төймәләрен каптырды. Нәрсәдер житми иде. Тукта, генерал бүләк иткән «кольт» алтатары житми. «Кольт» саклык сандыгында – сейфта. Ачкычы килендә. Ул жен сукканнан ачкычны алам, димә. Ә-һә, кыны бар бит алтатарның. Карт ике тезенә төште, карават астыннан кара чумадан тартып чыгарды, чумаданда бөрешеп беткән кобура ята иде. Ничава, хәзер кабартабыз аны дип, Мөхти карт кынга иске-москы, чүпрәк-чапрак дыңгычлады. Алтатар кынын каешына кертеп, биленә такты. Башына шүрлектәге каракүл бүреген алып киде. Бу атаклы Татар бригадасының хәрби башлыгы иде, бүрекнең маңгаена көмеш ай-йолдыз беркетелгән. Бүрекне киеп, ул көзгә каршына килде. Көзгедән аңа күкрәге тулы батырлык шаһитлары булган китилле, башына затлы каракүл бүрек кигән мәһабәт каһарман карап тора иде.

Ишек шакыдылар.

– Бикле түгел! – дип кычкырды Мөхти.

Ишекне аның оныгы Нурай ачты. Бабасының кыяфәтен күреп, Нурай егылып китә язды, аһ итте, вах итте, аның тавышына бүлмәгә Нурайның хатыны Фәйрүзә килеп керде.

– Өстәгьфирулла! Дәүбаба, бу ни хәлең? Болай киенеп, иртүк кая барырга жыендың? – диде килен.

– Парадка! – диде Мөхти карт.

– Нинди парадка! Май бэйрәме түгел, жинү көне түгел! – диде килене Фэйрүзә.

– Ә мине майданга Вөждан чакырды! – диде Мөхти.

Нурай белән Фэйрүзә бер-берсенә мәгънәле карашып алды.

– Нинди Вөждан ул тагын? – диде килен кеше.

– Сөйләгән идем, кана, сабийлык дуcтым, Вөжданым, байбәтчә.

Килене Фэйрүзә аңлаганга салышып:

– Ә-ә, теге Вөжданыңмы? – дигән булды.

– Кайчан килде соң ул синең Вөжданың? – диде Нурай.

– Бүген!

– Кайда соң ул?

– Китте! Парадка ашыгам, соңга калма, диде.

Аңлашылды. Мәмәт Мөхти саташа иде. Яки ул сабий чактагы дуcтын төшөндә күргән. Шуны өн дип кабул иткән.

Хатыны Нурайны аш бүлмәсенә алып чыкты да тавышын кысып кына:

– Дәүбаба тагын саташа башлаган, – диде. – Аның дуcты Вөжданның вафатына кырыклап ел тула бит инде.

Нурай бабасы белән нык горурулана иде, алар бихисап очрашуларга гел бергә баралар иде. Бабай ничек итеп «Георгий хачы»н, ничек итеп «Бохара ордены»н алуы, ничек итеп Социалистик Хезмәт Герое булганы турында сөйли торган иде. Нурай бабасының данына күмелеп, рәхәт чигә торган иде. Әйтерсең лә, ул батырлыкларны Мөхти бабасы түгел, Нурай үзе кылган!

Ләкин бу батырлыклары турында сөйләгәндә, Мөхти бабай буташтыра башлады. Элегрәк ул үзен фәкыйрь, бәхетсез гаиләдә үскән бичара булуы, кулакларга ишәк кебек эшләгәнә турында үзен кызгандырып сөйли иде, соңгы вакытларда исә ул үзенә затлы нәселдән, мирзалар каныннан, бәкләр токымыннан икәнән ышандырып сөйләүгә күчте. Нурайның башына суккандай булды: бабай әллә саташа, әллә хыялын чынбарлык итеп сөйли, әллә шыттыра? Совет коммунизмы вакытында бөтен житәкчеләр дә үзләренәң ярлы гаиләдән чыкканлыгы турында лаф орсә, күренекле кешеләр тырыша-тырмаша юксыллыкка ызылсалар, хәзер барысы да нәсел шәжәрәсен байлардан, «без ханнар нәселеннән» дип исбатларга маташа башладылар.

– Нишләп утырасыз! – диде күкрәге тулы затлы орденнарын тагып куйган каһарман. – Парадка соңга калам.

– Чәй эчмәдек бит әле, – диде Фэйрүзә.

– Парад көнне чәй кайгысымы, килен! – дип кырт кисте карт.

Нурай бабасын туктатырга, хәлне аңлатырга уйлаган иде:

– Бабай, анда бернинди парад та булмый. Анда бары тик «азатлык» дип кычкырып йөрүче Татар ижтимагый үзәгә әһелләре генә булачак. Чөнки бүген Югары Совет утырышы уза. Ул утырышта сүз Татарстанның мөстәкыйльлеге турында булырга тиеш. Анда бүген халык бик күп жыелачак, йөрмә анда, кысылырың, үләрсең, биштин акча түләрсең! – дип әйтмәкче иде, хатыны Фэйрүзә аны бүлдерде:

– Син аны кирегә күндерә алмаячаксың! Ул үз дөньясында яши!

– Аны таптап сытачаклар.

– Ә син аның белән бар! – диде хатын. – Йөзгә житеп килә торган кеше белән төрле хәл булырга мөмкин. Даруын кесәсенә тык. Син аны алып бар, арыса, арбасына утыртып йөртөрсөң. Тыгылыш булган урыннарга алып барма, читтән генә карап йөрегез! Барыгыз, сез кайтышка мин өчпочмак пешереп көтеп торырман.

Трамвайга утырдылар. Трамвай йөртүче хатын сугыш ветеранын танып алды

булса кирәк, чөнки Мөхәммәтжан Мәмәтовны күп тапкырлар телевизордан күрсәттеләр, аның турында докфильм әледән-әле күрсәтелеп тора. Трамвайчы хатын: «Ашыкмагыз, мин сезне көтеп торам», – диде. Нурай башта арбаны трамвайга кертте, аннан соң бабасын алып кереп, арбага жайлаштырды. Шаян булып чыкты трамвайчы хатын, трамвай радиосыннан аның тавышы яңгырады:

– Хөрмәтле пассажирлар, бүген сез бәхет трамваена утырып барасыз, чөнки сезнең арада, арткы майданчыкта, Беренче Бөтендөнья сугышы каһарманы, Кышкы Сарайны алуда катнашкан революционер, Урта Азияне басмачлардан азат иткән батыр, Бөек Ватан сугышы инвалиды, Социалистик Хезмәт Баһадире Мөхәммәтжан Мәмәтов бара. Аңа озакламый 100 яшь тулачак.

Трамвай халкы «ура» кычкыра башлады. Кычкырыш тынгам, Мөхти карт әйтте:

– Теге хатын ялганлай, миңа әле 100 түгел, ул мине картапта, миңа нибары 96 яшь кенә! Кызлар, ышанмагыз!

Пассажирлар дәррәү көлә башлады. Нурай арба янында басып бара иде. Бер салмыш ир Мөхти бабай янына килеп әйтте:

– Картлач, бу тәрәңне сиңа ни өчен бирделәр? – дип сорады.

Мөхти карт җавап бирмәде, ул җыр башлады:

Атландым атның биленә,
Киттем Ярман жиренә;
Ярман жире кара үлән,
Әллә кайтам, әллә үләм.

Бөтен пассажирлар да гөрләтеп кул чаба башладылар.

Әлеге кызмача бәндә тагын әйтте:

– Бабай, син революционер инде, иеме? Ә сиңең Ленинны күргәнең булдымы?

Мөхти карт җавап урынына шигырь сөйли башлады:

Нас водила молодость в сабельный поход.
Нас бросала молодость на Кронштадский лёд.
Боевые лошади уносили нас.
На широких площадях убивали нас.
Но в крови горячечной поднимались мы...
Глаза незрячие открывали мы...

Бабай артык нык дулкынлаган иде, ахрысы, ул кинәт тынып калды, уң кулы белән сул як күкрәген кысып тотты. Халык алкышлый, тагын-тагын, дип кычкыралар. Бабайның хәле киткән иде.

– Бабакай, – дип, Нурай картның кесәсеннән бәләкәй шешә чыгарып, авызына нидер сиптерде. – Бабай, тынычлан!

Берничә салмыш ир Мөхти картны урап алып, нидер әйтергә теләгән иде, яшел тасмага сары буяу белән «Азатлык» дип язылган башлык кигән берничә таза егет тегеләрне бабай яныннан куып жибәрде.

– Ирек майданы тукталышы! – дигән тавыш ишетелде.

Трамвай туктады, ишекләр ачылды. Нурай башта бабасын трамвайдан төшерергә уйлаган иде:

– Абый, син бабайны кара, без арбаны үзезгә төшерербез! – дип, егетләр жәһәт кенә булышырга алынды. Ишекләр ябылды, трамвай кузгалып китте, Нурай бабасын арбага утыртып, майданга таба тәгәрәтте.

– Рәхмәт, егетләр! – диде Нурай.

Егетләр майдан ягына йөгәрде.

Мөхти бабай белән Нурай Ирек майданына килеп җиткәндә, майдан кырындагы ишегалларында бронетранспортёрлар, арка-капкалар астына

милиция уазиклары урнаштырылган, бозау кадәр овчаркалар житәкләгән милиционерлар тыкрыкларга шыплап тутырылган иде.

– Болары нишләп тасраеп тора монда? – диде Нурайның бабасы.

– Азатлык таләп иткәннәрне күзләр өчен! – диде Нурай. – Без дә синен белән икәү «азатлык» кычкырырга чыктык бит.

– Юк! Мин парадка чыктым, – диде карт. – Мине Вөждан парадка чакырды!

– Ә мин «азатлык» кычкырырга чыктым! – диде оныгы.

Чыннан да мәйданның аргы башыннан:

– Азатлык! Мөстәкыйльлек! Бәйсезлек! – дип кычкырган авазлар ишетелә башлады.

Кемдер чабып барган жиреннән:

– Чаллылар килә-ә! – дип кычкырып узды.

Мәйдан бер авыздан «азатлык» кычкыра башлады. Нурай да аларга кушылып, «Азатлык! Азатлык!» дип сөрән салды. Мөхти карт кинәт арбасының тыйгычына басты, Нурай арбага килеп төртелде.

– Ни булды, бабай? – диде Нурай.

– Мин сезгә азатлык яулап алып бирдем бит инде, бер түгел, дүрт тапкыр. Нигә һаман «азатлык» кычкырасыз? – диде Мөхти карт.

– Беләм, бабай! Син безгә азатлыкны әллә ничә тапкыр яулагансың, 1917 елда ватандашлар сугышында, 1922 елда Урта Азияне басмачлардан азат иткәнсең, 1941-1945 елларда фашистлардан азатлыкны тартып алып, безгә биргәнсең.

Ачлыкта утыручылар инде уянган, чатырларыннан чыгып, алар тән язылдыру белән мәшгуль. Алар – мөстәкыйльлек өчен ачлык игълан итүчеләр. Егермеләп кеше: батыр егетләр, язучылар, шагыйрьләр, техника кешеләре, артистлар.

– Тукта! – диде Мөхти карт. – Халык жыелган, ә кайда парад? Нигә Ленин һәйкәле күтәртмәсендә сугыш ветераннары күренми, теге Вөждан, каһәр суккыры, мине алдадымыни?

– Алдамаган, бабай, энә бит халык! Парадка жыелган! – диде Нурай.

– Алайса, син мине Ленин янына, күтәртмәгә алып мен! – диде карт эмирана тавыш белән.

Нурай арбаны Ленин һәйкәле янындагы бакчада жиргә сузылып яткан ач этләр янында калдырып, бабасын күтәртмәгә алып менеп китте. Күтәртмәдән бөтен мәйдан ап-ачык булып күренә, агыла халык мәйданга, халык йөрәнә, халык «азатлык» кычкыра. Фото-теле-кино корреспондентлар ары чаба, бире чаба. Нурай мәйданга тупланган кешеләрне санарга алынды: чама белән мәйданга 30 000 кеше жыелган иде.

Кемдер тагын кычкырды:

– Түбәнкамалар килә-ә!

Ерактан, консерватория залы ягынан, Түбән Кама егетләренең кычкырганы ишетелә:

– Азатлык! Бәйсезлек! – сүзләре мәйдан өстендә дәһшәтле яңгырый.

Ул арада Чаллы егетләре обком бинасын урап, бу якка килеп чыкты, алар да «Азатлык!» кычкыра. Чаллы егетләре белән Түбән Кама төркеме ике көчле ташкын булып, бергә кушылды. Ачлыкта утыручылар өстендә, обком бинасы өстендә, опера-балет театры өстендә, һавада күкләрне күкрәтерлек, яшеннәр яшынәтерлек «азатлык» сүзе давыл булып дулуй иде.

Капкаларга, ишегалларына яшереп куелган бронетранспортёрлар тарафында киеренкелек зыңлый, алар өстән боерык көтә, коралсыз халык өстенә ябырылырга эзер торучы милиционерлар фәрман көтә. Канкоеш булуы ихтимал.

– Бабай! Әйдә, без яхшы чакта моннан ычкыныйк! Бәладән башаяк, Аллам сакласын!

Нурай бабасын мөнбәрдән алып төшеп, арбасына утыртты. Кузгалдык дигәндә генә, Мөхти карт тагын тыйгычка басты. Нурай тагын күкрәге белән арба тоткасына килеп бәрелде.

– Нәрсә, бабай?

– Нигә Вөждан күренми? Үзе миңа соңга калма, диде. Ә үзе юк.

– Хәзер, бабай, Вөжданыңа килеп житәбез.

Алар ачлыкта утыручылар янына килеп житте. Бичаралар ун көн ачыгып, ябыкканнар, хәлсезләр, көчкә басып торалар, чатырларының түбәсендә «Азатлык!» дип, «Без Татарстанга мөстәкыйльлек биргәнчегә чаклы ачыгачакбыз!» дип язылган.

Консерваториянең концертлар залы диварларында шигарь-өндәмәләр:

«Татары! Сбросим колониальное иго!!!»

«Татарстан илгә 300 млрд долларлык нефть бирде, ә үзе хәерче булып калды!»

Ачыгучылар яныннан кешеләр узып тора, алар бичараларга теләктәшлек белдерәләр. Мөхти бабай тагын тыйгычына басты. Арба шып туктады. Бабай:

– Вөждан! – дип кычкырды да арбасында аягүрә басты. – Вөждан!

Узып баручы ир уртасы бер кеше туктады, тавыш ишетелгән якка башын борды. Мөхти карт арбасыннан төште дә теге кешегә таба атлады. Узгынчы кеше картка якына килде. Жентекләп, Мөхти картның йөзенә карады да әйтте:

– Мәмәт Мөхти? Чулак Мөхти! – диде.

– Син – Атласов Вөждан, минем балалык дустым, Вөжданым!

– Ә син ул Вөжданны үтергән жанкыяр – Мәмәт Мөхти! – диде сәер кеше.

– Мин сине үтермәдем! – диде орденнар таккан бабай.

– Үз кулың белән үтермәдең! – диде Вөждан Атласов. – Колхоз рәисе булганда, ялган сводка биреп, ялган документлар тутырып, «Социалистик Хезмәт Герое» дигән исемгә дәгъва белдердең. Син ул исемне ала алмый идең, документларны мин прокурорга тапшырып өлгергән булсам. Мин шул документларның күчермәләрен алып, матайга утырып, прокуратурага барганда, урман аша чыкканда, син машина кырылышы оештырдың, син үз машинаңда – рульдә, мин – матайда, син машинаңны кинәт борып, матайга ордың. Мин башым белән агачка бәрелдем. Кырылыштан соң жинаятеңне раслаучы документларны алып, мине үлем хәлендә калдырып киткән хаин син!.. Мине коткарып калып була иде әле... Ләкин шаһитне коткару сиңа кирәк түгел иде. Син «Социалистик Хезмәт Каһарманы» түгел! Син, Мөхти, «Социалистик ләгънәт михнәте, каһарманы»! Мәмәт Мөхтиенәң жинаяте бер ул гына түгел әле... 1918 елда син милләт каһарманы, Болак Арты жөмһүрияте идарәсенә башлыгы Сәрдар Гайнан Вәисинә үз кулың белән атып үтергән жәлләд!

– Ялган! Сәрдарга мин атмадым! – дип кычкырды Мөхти.

– Ул вакытта сиңең кулыңда нинди утлы корал иде? Браунингмы, наганмы, маузермы?

– Наган да, маузер да түгел, миндә генерал Кузнецов бүләк иткән именной «кольт» иде.

– Гайнанетдин Вәисинәң тәнненән алынган өч ядрә нәкъ менә кольттан атылган булып чыкты, Мөхти, алдашма! Тәүбәгә кил!

– Исемә төште, ул көнне минеп «кольт»ны Галиев алып торган иде.

– Кайсы Галиев ул?

– Солтан!.. Ул барыбызны да – Вәисинә дә, мине дә төп башына утыртты.

– Бу синең чираттагы бөһтаның гына, Мөхти. Синең канлы жинаятъләрең моның белән генә бетми әле... Син продрозвёрстка командиры буларак, халыкны таладың, үзең симердең, халыкның чәчүлеккә дип саклаган орлыгын кычкыртып талап алдың, бирмәгәннәрне атып үтерә идең. Син халыкны ач үлемгә дучар иттең! Синең юлыңда гөнаһсызга үтерелгәннәрнең сөякләре өелеп кала иде. Син баскан жирдә үлән корый. Син эчкән коеның суы кибә. Син сөөкле партияңнең мантийксыз карарларын халыкны талау өчен генә куллана килдең. Белмим, син «Георгиевский хач»ны ничек алгансыңдыр, анысы миңа нәмәгълүм, әмма «Бохара ордены» сиңа меңләгән гаепсез кешеләрне «максимка» белән кырганың өчен бирелде.

– Ялган! – дип кычкырды Мөхти! – Колесников кушты басмачларга атарга! Мин хәрби боерыкны гына үтәүче. Боерыкны үтәүдән баш тартсаң – шалт, маңгаең!

– Алар басмач түгел иде, алар гап-гади кала кешеләре, муллалар, мөселманнар иде. Син һәрвакыт боерыкны артыгын үтәүче була килдең. Халыкның соңгы икмәген талаганда да, Бохара капкасыннан чыккан коралсызларны үтерүдә дә син планны арттырып үтәдең. Мең кешене «максимка»дан атып үтергәннән соң, туктап була иде, ә син туктый алмыйсың, сиңа кан исе, мәет кирәк иде. Син шул вакытта Бохара капкасы янында мәетләрдән таулар өеп калдырдың! Син ничек җавап тотарсың икән Алла каршында бу жаннарны кыйганың өчен? Син һәрвакыт халыкка дошман булган хөкүмәткә хезмәт иттең. Син халыкның канын агызып, жанын корытып, көн күргән нәжес бер бәндә, Мәмәт Мөхти! Сине ничек һаман жир күтәрә? Мөхти чыбыркылап эшләтте колхозчыны. Ялтырап торган яловый күнитекләренең кунычына чат-чат камчы сабы белән суккалап, халыкны җиктең. Ул камчы бичара колхозчылар сыртына да бик еш төшә иде. Исеңдәме, син көтүче Хәйрулланы чирләп үлгән бер бәрән өчен камчы белән ярган идең? Шул кыйнаудан бичара мантий алмады, җан тартты. Сиңа берни дә булмады, чөнки райком секретаре Вафин белән эшнә идең.

– Бусы да ялган! Көтүче ярдан егылып үлде! Аның таныклыгы исән!

– Ялган таныклык! – диде Вөҗдан.

– Ә син нигә дип «азатлык» майданына чыктың? Нәрсәгә ул сиңа азатлык? Кемнән азатлык? Кемнән бәйсезлек? Кемнән мөстәкыйльлек яулыйсың син, Вөҗдан Атласов?

– Синнән, Мәмәт Мөхти! Син чыгардың майданга халыкны! Чөнки сездәйләр китереп җиткерде илебезне шушы хәлгә! Артыгын кылану! Кансызлык, рәхимсезлек, ялганга корылган җәмгыять төзүче – ул син, галах Мәмәт Мөхти! Сиңа – алтатар, кылыч, «максимка» тоттырдылар. Син аларны гаделлекне яклар өчен түгел, ялганны яклау өчен кулландың. Күкрәк кесәңә партбилет тыгып, сул янбашыңа кылыч, уң янбашыңа алтатар асып, син халыкның җәлләдына әверелдең!

– Син ул – ялганчы, Атласов! Ни өчен син ялганлап, мине майданга чакырдың?

– Халыкка синең турыда дәрәсән сөйләр өчен! Чөнки син парад кешесе, калайларыңны халыкка күрсәтер өчен син жаныңны да кызганмас идең. Ә парад дигәч, син килми кала алмый идең! Син гомерең буе калай әтәч булдың, калай тагу – ул дан-шөһрәт дип уйладың!..

Мөхти карт ни өчендер уң ягына тагылган кобурасын капшап карады. «Кольт» алтатары үз урынында иде.

– Мөхти дус, син минем сеңлемә үлеп гашыйк идең.

– Шуннан?

– Шуннан шул, Бөек Ватан сугышына барып, исән-сау кайтып, Зәлиягә

өйләнермен дип хыяллана идең. Ләкин ул инде башканың никахында иде. Син исән-сау кайттың.

– Икенче группа сугыш инвалиды булып кайттым.

– Бөтен ташламалардан файдаландың?

– Файдаландым шул.

– Син хөкүмәтне дә, халыкны да алдадың. Үз кулыңа үзең атып кайттың?

– Ялган!

– Чын, хакыйкаты!

– Үз кулыңа атканнарға трибунал!

– Син кулыңа үзең атмадың! Син окоптан уң кулыңны чыгарып яттың! Мә, ат, нимес, зинһар ат! Атты нимес снайперы! Сиңа хәрби пенсия бирделәр!

– Кайда дәлилләрең, ялганчы?! – дип кычкырды Чулак Мөхти.

– Син сугышка киткәнче сулагай идең. Сул кул сиңең уң кулың кебек кирәкле кул. Сул кулың сау калдырырга кирәк. Нимес ядрәсе сиңең уң учыңа кергән. Кул сыртыңа кермәгән бит. Чөнки окопта ятканда, кулың арка ягын күрсәтүе бик уңайсыз. Алай кул арый. Озакка китсә, берәрсенең күрүе, органнарға хәбәр итүе бар. Син уч төбегенә ачып яткансың. Сугыштан кайткач, сиңе Чулак Мөхти дип йөртә башладылар. Сиңе ипи талоннарына башлык итеп куйдылар. Аһ, син анда симердең, Чулак Мөхти. Башкалар өлешен ашап симердең. Зәлия ике баласы белән тол калды, чөнки Мохтар кияү сугышта һәлак булды. Балалары ачка шешенеп ятканда, син Зәлияне үз кабинетыңа чакырып китердең дә, ишекне бикләп, идәнгә ипи талоннарын чыгарып жәеп куйдың. Ят шушы талоннар өстенә, аларның барысы да сиңеке булып, дидең. Бичара хатын нишләсен... Син, оятсыз, халык тәнендәге кандала булдың!

– Тукта! Мин сиңе... – дип, Чулак Мөхти кобурасын капшый башлады.

Вөждан шаркылдап көләргә тотынды:

– Маташма, Чулак Мөхти! Сиңең кобураң буш! Юкса, син мине икенче кат үтергән булып идең!

Кинәт мәйдандагы халык дулкынлана башлады, анда кычкырыш, монда сүгенеш, тәпәч тоткан милиционерлар халык өстенә ябырылды, этләр буыла-буыла өрә башлады. Чөнки яшел тасма бәйләгән татарның асыл егетләре трамвай юлына утырып, транспорт хәрәкәтен буганнар икән. Үзләре «Азатлык! Бәйсезлек!» дип кычкыралар.

– Әнә, күр, Мәмәт Мөхти! Кара! Күкрәгенә калай аскан жәллад! Милиционерлар азатлык, тигез хокук таләп иткән халкыңны кыйный, бу рәхимсезләр – сиңең шәкертләрең, гаепсез халыкны кыйнарға алар синнән үрнәк ала!

Вөждан кинәт каядыр китте. Вөждан юкка чыкты!

Ә Мәмәт Мөхти һаман сөйләнә:

– Вөждан... Вөждан... Зәлия... Зәлия... – дип кабатлай.

Каушап калган Нурай бабасын куркынычсызрак якка алып китте, ләкин берничә милиционер аларны куып житте, Мөхти картка да эләкте. Резина тәпәч белән аның күкрәгенә китереп суктылар. Бабайның ясалма теш казнасы авызыннан чыгып отты. Казна һавага очып менде дә кире асфальтка килеп төште, икенче милиционерның авыр итеге теш казнасына басты, пластмасса чытырдаган тавыш ишетелгән кебек булды. Мөхти бабайның орденнар таккан китиләннән кан саркып чыкты. Күрәсен, каты тәпәч тигәч, орден беркеткеч тимер картның күкрәгенә баткандыр.

– Сукмагыз! – дип кычкырды Нурай, – аның йөрәге авырта! Ул –

«Георгиевский крест» кавалеры, ул – Социалистик Хезмэт Герое, ул – гражданнар сугышы батыры, ул – «Красное Знамя» ордены кавалеры! – дип, Нурай бабасының гәүдәсен үзенеке белән каплады. Тәпәчләр Нурай жылкәсендә биергә тотынды. Яшел тасмалы егетләргә кирәмәйләп оралар. Бабайның йөзөндә кан, аның кашы ярылган иде.

«Ашыгыч ярдәм» чинаган тавышлар колакны яра, күп кенә егетләрне милиция машинасына төяп алып киттеләр. Милиционерлар трамвайларга юл ачтылар. Нурай беренче трамвайга бабасын арбасы-ние белән тартып китергән иде, анда этеш-төртеш. Ярый әле баягы трамвайчы хатын туры килде:

– Ай Алла, Ходаем! Ничек куллары күтәрелде икән бу бабайга! – дип көенә-уфтана, ул алгы ишекне ачып, Мөхти картны, арбасы белән Нурайны трамвайга утыртты. Бабайның тешсез калган авызы эчкә баткан, ирен кырыйларында оешкан кан, күкрәгеннән аккан кан аның парадный китиле, орденнарын коңгырт төскә буяган. Үзе көчкә-көчкә генә сулыш ала. Иреннәре дерелди бичараның. Менә үлемне күрәп тә исән калган карт солдат үлем хәлендә иде.

Көчкә кайтып життеләр. Өйгә кайтып кергәч, килең ахылдый-ухылдый башлады. Нурай хатынына:

– Тиз бул, спирт белән марля алып кил! Яраларын юып бәйлә! – диде.

Нурайның да бер кабыргасы имгәнгән иде. Ул дә көчкә сулай.

Мөхәммәтжан карт һич зарланмады, ыңгырашмады, сызланмады. Ул сүзсез иде. Ул ни булганын да аңламый иде кебек.

– Ят...кызыгыз! – диде карт.

Аны үз бүлмәсенә алып кереп, башта аяк киёмнәрен, китиле, башлыгын салдырдылар, аннан яткыздылар. Фәйрүзә килең, аның яраларын чистартып, ап-ак саргы белән бәйләп куйды. Чыннан да, «Бохара ордены»ның беркеткеч тимере озынрак булып, картның күкрәгенә баткан булып чыкты.

– Ял ит, дәүбаба! Аннан соң чәй эчәрбез! – дип, килең бүлмәдән чыкты.

Фәйрүзә аш бүлмәсенә чыккач, табынга өчпочмаклар китереп куйды.

– Ашыйсым килми! – диде Нурай. – Бер касә чәй!

Хатыны һични сорашмады, соңыннан сөйләр әле. Тын гына чәй эчтеләр. Бераздан бабай бүлмәсендә ниндидер кыштырдау-булашу тавышы ишетелде, ул бүлмәсеннән чыгып, бәдрәфкә кереп китте. Ул анда озак тормады, суын агызып, чыкты да тагын бүлмәсенә кереп китте. Бераздан соң килең аның ишегенә колак салды.

– Йокыга китте бугай! – диде Фәйрүзә.

Икенче көнне иртән Нурай бабасының ишегенә колагын куеп тыңлап карады, тавыш-тын юк иде. Уяу булса – ул сөйләнер иде, йоклаган булса – гырлар иде дип, Нурай ишекне ачты. Бүлмә уртасында Мөхти картның жансыз гәүдәсе жайсыз хәлдә йөзтүбән ята иде. Караватта китиле. Алтатар кыныннан ниндидер оекбашлар чыгып тора. Орденнар урынында тишекләр генә калган. Күпме эзләсә дә, Нурай орденнарын таба алмады. Нурай бабасының гәүдәсен аркасына әйләндерде, Мөхти картның учында «Георгий хачы» иде. Чулак Мөхти хачны сул кулы белән шулкадәр кысып тоткан иде, Нурай аның бармакларын көчкә жәйдереп, хачны ала алды. Күрәсәң, бабасы башка орденнарын бәдрәфтә су белән юдырып төшереп жибәргәндер. Ө хачны ул ни өчендер үзенә калдырган иде.

Ренат
Харис

ТАТАР АТЛАРЫ

ПОЭМА

Татарстанның 100 еллыгына багышлыйм.

Әллә инде картлык беркатлыгы,
әллә инде сабый акылы –
әле булса, мин дөньяга карыйм
образлы фикер аркылы.

Кайчак ярым абстракт төшенчә дә,
якты шатлык,
яман шаукым да
ниндидер бер матди әйбер булып
гәүдәләнә күзем алдында...

Ләкин моңа нич тә борчылмыймын,
курыкмыймын,
хәтта шатланам –
сабыйлыгын саклый белгән кеше
«Бәхет» дигән атка атлана!

Ул ат инде йөрәгемдә, ахры –
серле итеп шундый кешнәдә...

Вакыт күчте...
Әллә нәрсә булды...
Ниләр генә искә төшмәде?!

Татарстаным олы бәйрәменә
эзерләнә йөрәк түрәдә.

Һәм ул миңа
Сабантуйга чыккан
татар аты¹ булып күренә:

алтын бәйдән,
көмеш ял һәм койрык,
күзләрендә нефть² сөрмәсе,
колаклары – жанлы локааторлар...
Аһ, күз генә тия күрмәсен!

Тумыштан ук – юрга³,
күкрәге киң,
дала давылыдай тын ала!..
Ул тикмәгә «КамАЗ» маңгаена
тамга булып менеп кунмаган!

Кешнәвендә – Татар бугазының⁴
дулкыныннан күчкән гөрелте...
Шул гөрелте татар атларының
тояк тавышларын терелтте.

Дәште Кыпчак буйлап буран улый...
Үлән эзләп, көртләр актарып,
тоякларын үткен китмән итеп,
тибенәләр татар атлары.

Ренат ХАРИС (1941) – *Татарстанның халык шагыйре; Россиянең Дәүләт премиясе лауреаты. Җиде томлык «Сайланма әсәрләр» һәм төрле телләрдә басылган күпсанлы китаплар авторы. Казанда яши.*

Кирәк түгел абзар, печән, бары
тойсын танау, күрсен күзләре –
беркемнән дә хәер эстәмичә,
туендыра алар үзләрен.

Танаулары өргән кайнар болыт
маңгай ялларында боз була...
Атлар тирәсендә, буран иснәп,
башлык айгыр йөри кызулап –

ни өчендер жаны тыныч түгел,
нидер борчий аның күңелен:
бүре исе аңкымыймы жилдән,
уйнак тайлар читтә түгелме?..

Борчылуы кысыр түгел икән –
урап алган кашкыр⁵ өере!..
Кешнәп жибәрде ул үрә басып,
күккә карап, бугаз киереп,

Чыңгыз гаскәрендәге атлардан
күчкән гадәтләрен уятып...
Дәrrәү тезелешеп басты көтү
күкрәк мускулларын уйнатып.

Арткы аякларга күтәрелеп,
алгыларын чукмар иттереп,
нәсел айгыр кашкыр өеренә
алып арысландай сикерде.

Китте сугыш...
Бөтерелә айгыр...
Ярсулана кашкыр өере...
Савырына сикергән бүрене
айгыр тибеп күккә чөерде...

Кантар жиргә килеп төште мәлгунь...
Аңсыз иде дошман, ә тере...
Ат көтүе, дәrrәү ябырылып,
баш бүрене таптап үтерде...

Өер качты...
Атлар пошкырышты...
Нәсел айгыр шундый кешнәде,

Вакыт күчте –
тагын миңа кайтты...
Ниләр генә искә төшмәде!..

Калка⁶ елгасының суын эчкән,
жиңү быргыларын тыңлаган
татар атларының йөрәгендә
алгысыну дөрте тынмаган –

шундый итеп жиргә типкән алар –
ылыс койган яшел чыршылар!..
Жиңү арты жиңү татыганда,
күңел сизгерлеге кыршыла...

Танауларын атлар Идел, Чулман,
Биләр якларына борганнар...
Ә аларны, көчле поскын булып,
көтеп торган зирәк болгарлар.

Калка батырларын туздырганнар,
атларына тышау салганнар...
«Күк атлары»⁷ энә шул чорлардан
Идел буйларында калганнар...

Баһадурын жуйган татар аты
йөрәгемдә, ахры, кешнәде –

Вакыт күчте...
Күчте йөрәгемә...
Ниләр генә искә төшмәде?!

Туктамыш хан белән Аксак Тимер
берәр батыр куйган һәр яктан:
чаптар⁸ атка менгән Кыпчак би һәм
аргамакка менгән Ир Каплан.

Иркен кырда сугышалар болар
тояк белән жирне актарып.
Ир Капланның аргамагы арый,
Кыпчак бинең чыдый чаптары.

Сөңге сынган,
чукмар кулдан төшкән...
Мәсьәләне атлар хәл иткән –
аргамакның сыртын тешли-тешли,
жиңү туын⁹ чаптар беркеткән...

Нәкъ шул чаптар, ахры, йөрәгемдә, –
тантаналы итеп кешнәде,

Вакыт күчте –
тагын миңа кайтты...
Ниләр генә искә төшмәде!..

Наполеон,
качып чапкан чакта
жиңелүче дигән ат асып,
татар атларының кайнар тыны
юешлэткән аның аркасын.

«Күк атлары» Париж урамына
тояклары белән органда,
Нотр-Дамның гүзэл витражында
пыялалар зыңлап торганнар...

Койрык кылын Тын океан юган,
иреннәре – Сена суында!..
Шушы атларныңмы эзе бетә,
тоқымының каны суына?!

Менеп басып, текә Монмартрга,
нәсел айгыр шундый кешнәде,

Вакыт күчте –
кабат миңа кайтты..
Ниләр генә искә төшмәде?!.

Бөек Гёте хәлсез булып туган,
балачакта бик еш чирләгән.
Ниләр генә кылмаган табиблар –
бер дәва да сихәт бирмәгән.

Иң саулыклы дәва –
атта йөрү
булган икән сабий Йоханга!..
Атка хөрмәт йөрәгендә калган
бала вакытта ук йокканга.

«Күк атлары» даны дөнья буйлап,
үзләреннән узып, юл ярган..
Кайтыр юлга чыккан жиңүчеләр
килеп кергән көзгә Веймарга.

Дан – дан инде!..
Нишләтеп тә булмый..
Дан иясе үзен аklarмы?!
Һәм Гётенен
бик күрәсе килгән
Чыңгыз ханны йөрткән атларны.

Ул, ничшиксез, татар атын күргән,
көмеш ялын, алтын бәдәнән,
шәт, сөямләп үлчәгәндер әле
шаккатыргыч озын гәүдәне.

Сокланганмы, әллә, киресенчә,
чирканганмы аның күз явы?!
Һәм бик мөмкин, дала атын күреп,
«Искитмәле!» диеп уйлавы...

Аңа изге Корьән белән, бәлки,
бүләк иткәннәрдәр бер ат та...

...Корьән турындагы бер шигырен
күптән түгел таптым китапта.

Анда мине сәерсеткән фикер,
шаккатырган сәер хис анда:
«Безгә язган исламда яшәргә,
һәм үләргә безгә исламда!..»¹⁰

Бәлки, сәер булып тоелгандыр
бу атларның көчле кешнәве...

Вакыт күчте –
кабат миңа кайтты!..
Ниләр генә искә төшмәде?!

Туган илдән куган чакларда да
фашист дигән шайтан затларны
солдат булды сугыш кырларында
үтә чыдам татар атлары.

Сиваш суын, Волхов баткакларын,
пушка тартып, алар кичтеләр.
Поши кебек ботак чәйнәделәр,
боз кимереп, суын эчтеләр.

Сапёр кебек кыю, разведчиктай
үтә хәйләкәрләр, башлылар..
Күпме атлар
мина кырларында
Ватан өчен күккә аштылар...

Дошманнарның тирән тылына да
шыпырт кына шулар керделәр,
аяз көнне явыз яшен булып,
кот очырып шулар йөрделәр.

Күпме кавалерист орден-медаль,
Алтын Йолдыз такты күкрәккә!..
Теге атлар,
кигәвеннәр куып,
күкрәк калканнарын тетрәткән.

Жиңү парадында – матур атлар,
нечкә билле, озын торыклы..
Ялларын да генераллар чәчен
алган чәчтарашлар кырыкты...

Әллә нәрсә булды йөрәгемә –
кайсыдыр ат ярып кешнәде,

Вакыт күчте –
кайтты бүгенгегә!..
Ниләр генә искә төшмәде?!

Манас тавы ике чакрым ярым
Якынрак та икән кояшка.
Шундый эссе,
кулың тисә, пешә –
күкәй кыздырырлык һәр ташта.

Зур табадай кызган платода
бөөк бәйге –
йөзләп ат чыккан!..
«Манас» дастанының мең еллыгын
бәйрәм итү шулай ачыла!

Кара-туры, кола, алмачуар
акбүз атлар биеп торалар,
ярыш дәрте белән һаваланып,
тоякларын ташка оралар,

бөөк рәссамнарның киндереннән
чыкканнар бит –
жаен тапканнар..
Аягүрә йокымсырый кебек
озын буйлы карсак чаптарлар...

Ике чакрым кызган әйләнәне
унбиш тапкыр кирәк урарга...
Акбүз атлар, салмак чаптарларга
кайнар тузан сибеп, ал бара...

Биш әйләнә шулай, ун әйләнә
кан куыргыч кояш астында...
Куе күктә ник бер болыт булсын,
кислородлы һава аз монда...

Алда жилеп барган алмачуар
туктап калды – тыны тыгылды...
Кара-туры белән кола айгыр
түгәрәктән чыгып егылды...

Бер аргамак алгы санга чүкте,
ятып өлгергәнче жан бирде...
Көмеш койрык, көмеш яллы атлар
бер ритмда һаман элдерде...

Финиш сызыгына тояк куйды
шуларның да тыйнак-тоқыны –
Татар бугазыннан Манас-тауга
килеп җитә алган токымы!

...Һәм шуларның берсе –
уз килгәнә –
әкияттәге кебек кешнәде...

Вакыт күчте –
күчте бүгенгегә...
Ниләр генә искә төшмәде?!

Татар аты дигән шанлы токым
үчә язган сугыш чорында –
меңләп-меңләп яу кырына киткән,
калганына пычак орынган...

Яу кырында булмаганнарның да
язмышына хәтәр янаган –
Парижларга китеп,
колбасалар
булып кайткан алар яңадан.

Көчле тракторлар,
машиналар
дәрәжәсен атның төшергән –
солы ашый торган көчләр нигә
нафта куа белгән кешегә?!.

Нигә аңа авыл тутырмасы –
кибет тулы бекон, сервелат?!.
Нигә аңа кымыз,
«иго» дигән
яман сүзгә бәйле серле ат?!.

Ләкин кемдер югалган токымны
эзләп табып әллә кайлардан,
хәтер сагынуы
көчә белән
безнең җиргә тартып кайтарган!

Татар бугазыннан Парижгача
араларны артка аткарып,
дәверләргә кичеп,
исән калып,
кайтып җиткән татар атлары!

Шушы атлар Җирдә бетәчәкме?!
Бетмәячәк!
Тамчы кайгырымыйм!
күрәмен дә кайчак биш аяклар
бия куып йөргән айгырны...

Безнең болыннарда алар кешни,
уйнаклылар таза тайлары...
Җаным минем шул атларда, ахры...
Алып булмас инде кайтарып...

«Татарстан Республикасы» һәм
«Татарстан» дигән горур сүз
бөтен закон буенча – игезләр,
мәгънәдә дә алар бертигез.

Татарстан
зуррак ТАССРдан,
Казан ханлыгыннан, РТдан –
татар халкы зурлыгы минем ил,
Алтын Урда белән бертуган!

Татарстан – татар иле дигән,
татар халкы дигән сүздә дә!
Татарстан – татар атларының
тояклары уйган эздә дә...

Татарстаным олы бәйрәменә
эзерләнә йөрәк түремдә.
Һәм ул миңа
зур бәйгегә чыккан
татар аты булып күренә.

Бу – бәйгенең әле башы гына...
Чорлар аша әле үтсә!
Һәр ярышта әле жиңсә бар,
һәр жиңүнә бәйрәм итсә!

Бәйрәмнәрне бәйрәм итү кирәк,
ыгы-зыгыларны онытып –
ун борчуны жил иркәнә сибеп,
сыңар куанычны ун итеп.

Бәйрәм итү кирәк йөрәк белән –
капка ачып барлык хисләргә!

Матурлары барыбер өскә чыгар –
яшәүгә ямь шулар өстәрләр!

Бәйрәм итү кирәк акыл белән –
бүгенгегә бәйләп үткәнне!
Килчәккә озатырга кирәк
үткәннәрдән килеп житкәннән...

Мин үткәннән безгә килеп житкән
бөтен хәзинәне актардым –
күз алдымда
Татарстан булып
гәүдәләнде татар атлары.

Һәм шуларның берсе эверелгән
шушы жирләр харитасына¹¹,
һәм сурәте аның килчәккә
очып бара торган ат сыман.

Оча авыл-шәһәрләрен төяп,
тезгененнән берәз бушанып,
авызлыгын чәйнәп,
жайдагының
акыл куәтенә ышанып.

Моңа хәтле аның жайдаклары
атка хужа була белделәр,
чор-дәверләр, утлар-сулар аша
татар исемен
алып килделәр!

Ничә тапкыр тарих жилләрендә
татар аты ялын чайкады!..
Ә жайдагы аның кем дисезме?
Татар халкы – аның жайдагы!

Искәрмәләр:

¹ Татар бугазы тирәләрендә яшәгән борынгы кабиләләр аты. Чыңгызхан гаскәре атларының күбесе шул токым була. Бүгенге көндә бу токымны Татарстанда янадан үрчәтә башладылар. Ул Селекция реестрына «Татар атлары» дип беркетелгән: ялы, койрыгы аксыл, гәүдәсе алтынсу жирән төстә.

² Нафта – нефть.

³ Юрга – русчасы «иноходь». Ике уң аягын, ике сулын берьюлы атлаучы атлар.

⁴ Татар бугазы – Япон дингезендәге бугаз. Борынгы татар кабиләләре шул тирәдә яшәгән.

⁵ Кашкыр – дала бүресе.

⁶ Калка елгасы – 1223 елда монголлар һәм рус-кыпчак гаскәрләре сугышкан урын.

⁷ «Күк атлары» («Небесные кони») – кытайлар татар атларын шулай атаганнар.

⁸ Чаптар – ялы, койрыгы аксыл, гәүдәсе алтынсу жирән ат. Татар аты да нәкъ шундый төстә.

⁹ Ту – байрак.

¹⁰ «Когда ислам и вправду послан Богом,
Нам всем в исламе жить и умирать.»

И.Гёте. Западно-восточный диван.

¹¹ Харита – географик карта.

ИЖАДИ-РУХИ АРАЛАШУЛАР

Ихтыярсyz уйга бирелеп, узган гомер битләрен барлап, инде картлык авазларына колак куеп, үз-үзең белән «күзгә-күз» сөйләшеп, сөхбәтләшеп, аңлашып, үткәннәрне бер-бер артлы алга китергән көннәр бу! Истәлекләр белән яшәү чоры!..

Әле Уфада яшәгән, ике ел университетта укыган чорымда да олысыннан-кечесеннән шактый күп агайлар белән аралашу бәхете тиде: әйтик, группадашым Вәзих Исхаков, ул чакта ук яшыләрнең, шигырь сөючеләрнең кумиры булган Әнгам Атнабай, Наҗар ага Нәжми, Сәйфи карт Кудаш, Сәгыйть Агиш һ.б. белән. Халык шагыйре Рәшит Нигъмәтине соңгы юлга озату мәрәсимендә дә булдык без, студентлар: 1959 елның октябрендә иде ул. Башкорт каләмдәшен күмәргә Казаннан килгән атаклы Хәсән ага Туфанни беренчә күрүем дә шунда булды. Агыйдел ярында ул Нигъмәти үлеменә карата яңа язган тетрәткеч шигырен сөйләде – ул шигырь хәзер дә хәтеремдә. Шунның тәэсире белән мин дә халык шагыйренә шигырь язып, «Кызыл таң»да бастырдым. Уфада беренчә «дебют»ым шул булды.

Ә инде 1961 елның жәендә өченчә курска Казан университетына күчеп килеп, анда укый башлагач, Сибгат ага Хәкимне күрдем. Аның 50 еллык юбилее университетның төп бинасында Актлар залында булды: докладчы Хатыйп ага Госманның гажәеп оста ораторларча сөйләве, Фатих Хөсни, Уфадан килгән башкорт әдипе Баязит Бикбай (ул шагыйрьнең Уфада чыгачак китабының корректурасын алып килгән иде... Бүләк!), яшә шагыйрьләр исеменнән Рәшит Гәрәйләрнең чыгышы бик жанлы да, юморга бай да булып хәтердә калган. Ә берничә көннән олуг шагыйрьнең юбилее хәзергә Милли китапханәнең икенчә каттагы зур уку залында безнең университет студентлары көчә белән тагын бер кичә буларак узды. Монысында мин дә Сибгат агага багышланган «Күл һәм Камыш» исемле яңа язган тезмәмне укыдым – гажәп, юбияр аны бик жылы кабул итте... Аннары инде университетта төрлө кичәләр, конференцияләр (жөмләдән, Г.Ибраһимовның 100 еллыгы уңае белән студентларның фәнни конференциясе... Анда казакъ, үзбәк, Уфадан яшә иҗатчылар катнашты. Булачак олуг галим Хатыйп Миңнегуловның доклады бик яхшы булып хәтердә калган. Казакъ студенты, киләчәктә зур галим, академик булачак Рымгали Нургалиев аңа берәз каршы да төште, янәсе, чордаш-кордашлар булган Галимжан Мохтар Әуезовның остазы була алмый. Бу мәсьәләгә ачыклык кертәп, абруйлы студент, Кытайда туып үскән Миркасыйм Госманов та сөйләп алды; ул, гомумән, үзбәк, казакъ телләрен яхшы белә, Сәмәркандтан килгән Эркин исемле егет үзбәкчә генә «гәпергәнгә», ул тәржемәчә дә булды) узды.

Конференциядә танышкан Рымгали белән без азак еш очраштык: Хатыйп та, мин дә... Бик эрудицияле, милләтпәрвәр зат иде ул, урыны жәннәттә булсын! Абайның казакъча яңгырашын мин тәү кат аннан ишеттем; аның сүзләренә «Әйттем сәлам, Каләм кас» жырын да. Әйе, аның башкаруында! Атаклы «Абай» романын укып, казакъ, дала тормышына гашыйк булып үскәнгә, арытабан да казакъ әдипләре белән очрашулар вакытында гел рухланып йөрдем.

1963-1964 елларда Казанда казакъ әдәбияты көннәре узды. Соңгысында инде исемә бөтен илгә яңгырый башлаган Олжас Сөләйманов та килгән иде – Казан әдәби дөньясын шаккатырып, гашыйк итеп йөрдә. Үзе дә Питрәч районында узган очрашуда Хатирә исемле кызга гашыйк булган икән – без соңыннан Алма-Атага барганда, очрашканда, гел шуны искә ала иде. Мәскәүдә төрлө съездларда очрашканда да.

1986 елда СССР язучыларының VIII съездында Илдар Юзеев белән күрешеп,

өчәүләп сөйләшеп торганда, мин үземнән бер шигырьдән: «Яши, Олжас, синен хатирәләр... Хатирәң дә исән!» – дигән юлларны укыгач, монсуланым: «Да... Хатира быда очен милой... Инде кемнәр булгандыр инде ул?» – дип уйланып калды. Бу чорда Олжас тагын да популяррак иде – «Аз и Я» китабыннан соң һәр төрки кеше өчен остаз саналырлык әдип, олуг шәхес, кыю фикирле зат иде. Ө алтмышынчы еллардагы триумфлары вакытында без, берничә студент, антрактта фойеда тукталып кына, берничә сүз алышып, кызыл күлмәкле, бөркет карашлы Олжасны каушап кына, яшь шагыйрьләр исемненнән котлаган идек. Бүгенгедәй хәтердә!

Шул ук елда Мәскәүдән М.Львов житәкчелегендә бер төркем рус язучылары килде. Б.Ахмадуллина, А. Заурих, А.Стройло исемнәре хәтердә калган. Михаил Львов – татар язучыларының күптәнге дустан, 1956 елда татар поэзиясе антологиясен русча да чыгару өчен күп эшләгән, тәржемә эшенә Мәскәү шагыйрьләрен тарткан, үзе дә русчага аударган татар Рәфкәт Габитов инде ул! Сибгат агалар, Туфаннар якын итә иде аны.

Ә Белла? Ул вакытта ук бөтен илгә билгеле, «Минем шәжәрәм» кебек поэмалары басылган, «Хрущев жепшеклеге» чорының атаклы шагыйрьләренен берсе иде ул; исеме Е.Евтушенко, А.Вознесенский, Р.Рождественский, Б.Окуджава белән бергә санала иде. Шунысы да бар: күптән түгел генә Хрущёвның ижат әһелләре белән очрашуында Вознесенский бик каты тәнкыйткә очраган иде. Ө Евтушенкога карата әледән-әле аны «фаш иткән» зур мәкаләләр басыла тора, ә ул берәз вакыт «онытылып» тора да яңа бер поэмасы йә «Бабий Яр» кебек тәэсире зур, заманча шигырьләре белән тагын өскә, биекләккә үрли иде. Шунысы кызык: советчыл әдәбиятның бу бәхәсле, «игә килмәгән» яшьләрен безнең Казан да еш сүгә, Хәсән ага Туфаннар да ихлас тәнкыйт итә иде. Шуңа да Львов житәкләгән группада Белла да булгач, житмәсә, бөтен яшьләр аны күрү, сөхбәтләшү һ.б. турында уйлы башлагач, ә инде Тукай клубында, университетта чын мәгънәсендә зур ажиотаж тудырган чыгышлары – шигырьләрен яңгыратканнан соң, яшьләр дә, картлар да Беллага гашыйк булды. Житмәсә, әлеге сүгелгән каләмдәшләрен яклап язган «Мои товарищи» шигырен (Вознесенскийга багышланган!) укуы да бер эпатаж булды, төрле сораулар биреп, аны Вознесенскийлардан ерак булырга чакырдылар. М.Львов залны тынычландырырга тырыша, тәнкыйт ителгәннәр «төзәлчәк» дип ышандыра иде. Мәгәр бу көннәрдә сәхнәдә Белла белән бергә утырган, аны күзәтеп, өйрәнеп, сынап йөргән чал Туфан да «Беллага ода-хат»ын язып чыкты. Ул анда үзенә ошап калган, татар канлы, талантлы шагыйрәне зур традицияләргә тугры булырга чакыра, «Анна апаң Ахматова күк» язарга өнди. Чөнки:

«Битник»ларга муза булганчы,

Асрау булу яхшы Пушкинга!»

Белла Ахмадуллина әле моннан соң да, әле үлеме алдыннан да Казанга килеп йөрде. Италиян, рус һәм татар телле яшь шагыйрәләргә бирелә торган (безнең Янсуар, Йолдыз, Лилия кебек шагыйрәләребез аңа лаек булды!) «Белла» премиясе менә шул багланышлар һәм аның татар тамырларына бәйлә рәвештә туды, ахрысы.

Бая телгә алганым Евгений Евтушенконың да Казанда дуслары, гашыйклары күп булды. Алтмышынчы еллар ахырында «Казан университеты» поэмасын язарга материаллар жыйрга килгәннендә, Арча-Кырайларга бара ул – аны безнең Ренат Харис озатып йөри. Ленинның 100 еллыгына багышлап языла торган бу поэма Казан, университет, хәтта татар тарихын, татар жыры аша аның язмышын да сыйдырган иде («Баһави жыры»); «Во поле берёзенька стояла» жырын язган татар Н.Ибраһимов та, Хәлфиннәр эшчәнлегә дә, хәтта бүгенге Казан кызлары образы да сыйган иде бу зур поэмага (үзектә яшь Ульянов-Ленин образы булган әсәрне М.Шабәев татарчага да тәржемә итте; русчасы да, татарчасы да әүвәл Казанда дөнья күрде).

Поэмаы нәшриятка тапшыру һәм университетта яңгырату өчен килгәннендә, «Казан» кунакханәсендәге номерына мин дә Ренат Хариска ияреп бардым, күрдәм, күзәттем.

– Ты не изменился, Ренат! – диде кунак.

– Ты тоже, Женя... – диде Ренат, югалып калмыйча.

– Что ты, что ты... – диде «Женя», чытлыккланыбрак, диимме. Янәсе, бер ел эчендә күп үзгәрешләр кичерергә тиеш булган ул атаклы шәхес, дөнья белгән шагыйрь. Шулайдыр да...

Номерда берничә кыз да бар иде. Бер-берсеннән тартынып кына сөйләшәләр, ә кунак шагыйрь төрле кешене килештерү, һәркемнең күңелен табып сөхбәтләшүдә дә зур оста иде, күрәсен, ул рәхәтләнеп йөзә иде. Алып килгән шәраб белән нәфис затларны сыйлый, күнелләрен күтәрә иде.

Ул Ренат белән миңа бер картон кисәгенә язып, кичәгә керергә контрамарка кебегрәк нәрсә бирде (язуы – чын бөекләрчә, кеше танымаслык иде!), әмма безне бу кәгазь белән кертмәячкәләре билгеле булгач, Харис тиз генә Мөдәррис Мусинга шалтыратып, аннан ике урынлык чакыру билеты алды. Бардык, кердек, күрдек.

Бер шагыйрьнең моноспектакле булды ул. Евтушенко сәхнәдә үзен иң оста актёрлардан да шәбрәк тотта, тиңсез иде. Аныңча шигырь уку соңрак безнең Зөлфәтләргә дә күчте, Газинурлар да аннан күпне өйрәнде, ахры – бу шигырь сөйләүгә генә карамый, ә киңлек, осталык, поэтика мәсьәләләре. Сарьян язганча, осталыкка бар дөнья әдипләреннән өйрәнү ярый, әмма телгә осталыкка туган телдән генә өйрәнә була. Без дә моны, соңлап булса да, аңладык бугай. Ә Евтушенконьң йогынтысы зур булды ул чорда. Соңрак ул КамАЗларга килеп, чыгыш ясап йөргәндә, Илдар Юзеев белән бергә була. Су коенганда, Илдар абый:

– Женя, почему у поэтов бывают большие ноги? – дип сорый.

– Чтобы крепко стоять на земле, – ди аңа Евтушенко. Озын буйлы, озын торыклы шагыйрь, чыннан да, жир шарын, дөньяны иңләп атлап йөрергә яралган кебек дәү иде. Очрашуларда ул Тукай турында жылы сүзләр әйтә, тик русча тәржемәләре начар, ди. Әмма үзе аударырга алынмады, ахры. Югыйсә Ренат Харис аңа Дәрдемәнднең подстрочникларын да биреп караган – нәни шедеврлар дип атады, дигәне истә. Хәсән Туфанни белә, аны изге, әүлияләр кебек күрүе турында әйткән иде...

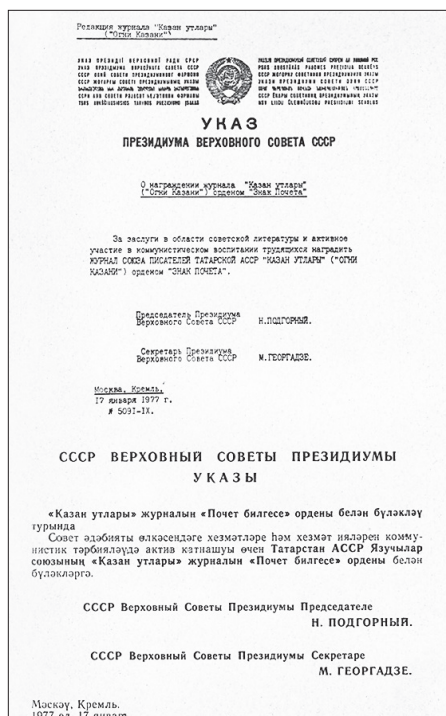
Әмма безнең татар шигъриятен яхшы белүче, тәржемәчеләрне табып оештыручы – ул Семён Липкин иде. Тукайны да, «Идегәй»не дә русча яңгыраткан олуг шагыйрь-тәржемәче хаклы рәвештә Тукай премиясенә лаек булды. Ижат йортларында аның белән санаулы очрашулар да бу шагыйрьгә хөрмәт хисен арттырды гына. Гомер буена безнең шигъриятне яратуын әйтеп, язып торды ул. Мәскәүдә Югары Әдәби курсларга очрашуга килгәндә дә, бу мэхәббәтен кат-кат әйтә торган иде.

Боларны нигә язам? Безнең яшьлектә русча тәржемәләрен, китабың булу бик зур мәртәбә санала иде. Шуңа без үзәбезнең төркиләрен дә – азәри, казакъ, үзбәк һ.б. шагыйрьләрен дә русча гына укып, фикеребез дә аларның тәржемәчесенә карый иде. Әлбәттә, бөтенсоюз укучысына танылу шулай гына була ала иде... Әмма, әмма... Азак барыбыз да айныдык, ахры. Шагыйрь – барыннан да бигрәк үз халкы шагыйре. Туган телне якларга, сакларга тиеш ул. Бүген инде бигрәк тә. Шуңа да Тукайлар, Дәрдемәндләр, Бабичлар, Такташ, Жәлил, Туфаннар бөеклегә бүген иң изге васыятьләр кебек, иң мөкатдәс Сүз, Дога буларак яши күнелдә. Ә хатирәләр – шул изге исемнәрдән башка була аламы соң?

Без әнә шул изге чынлыкка кайтабыз.

Рәдиф ГАТАШ,
халык шагыйре.

«Казан утлары» архивынан

СССР Верховный Совет Президиумының
«Казан утлары» журналын «Почёт билгесе»
ордены белән бүләкләү турында Указы.
1977 ел.

Тукай туган көндә бер очрашу.
Аяз Гыйләҗев, Ринат Мөхәмәдиев,
Мөхәмәт Мәһдиев,
Туфан Миңнуллин. Казан,
Ирек мәйданы. 1990 еллар башы.

Татарстан язучыларының XII съездында сайланган идарә составы һәм Берлек аппараты
хезмәткәрләре. Утырганнар (сулдан уңга): Р.Мингалим, А.Гыйләҗев, Р.Батулла, В.Корчагин,
Ә.Баян, Ш.Галиев, Р.Фәйзуллин, М.Маликова, З.Мансуров; басканнар: М.Шиханов, Г.Морат,
Т.Галиуллин, Ф.Галимуллин, А.Әхмәдуллин, Р.Кәрами, Р.Хисмәтуллин, Ф.Зөлкарнәй, Г.Ахунов,
Ж.Дәрзаманов, Р.Мөхәмәдиев, Р.Харис, И.Юзеев. 1994 ел.

Татарстан Республикасы Президенты Рөстәм Миңнехановның үз вазифаларын башкаруга керешүе уңаеннан тантанә. Казан, 2010 ел.

Россия Федерациясе белән Татарстан Республикасы арасындагы Шартнамәгә кул кую. Мәскәү, 15 февраль, 1994 ел.

Казанда кайнар көннәр. Язучы Раббит Батулла гармун тартып, улы Нурбәккә биетә. Узган гасырның 90нчы еллар башы.

ЧАЛ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНЫҢ 100 ЕЛЫ

Үзгәртеп кору чоры (1986-2000) татар әдәбияты: хакыйкатъ эзләү

1986 елда СССРда идеологик кыйбла алмашыну мәдәнияткә көчле тәэсир ясый. Демократия шигаре астында матбугатта ижтимагый-сәяси мәсьәләләр буенча ачыктан-ачык сөйләшүгә мөмкинлек туа. Әмма фикерен укучыга яшерен эчтәлектә житкерү ягыннан камилләшү юлына чыккан татар әдәбиятын бу мөмкинлек – тукталырга һәм яңа юллар эзләргә мәжбүр итә. Әлеге хәл массачыл әдәбиятның чәчәк атуына китерә.

Чор әдәби хәрәкәтенең төп билгесен хакыйкатъ эзләү дип билгеләргә мөмкин булыр иде. Ерак тарих һәм совет чоры хакындагы хакыйкатъне генә түгел, бәлки, бүгенге, киләчәк, гомумән кеше һәм кешелек дөньясы хакындагы хакыйкатъне эзләү чор әдәбиятының барлык төрләрендә алга чыга. Шушы сыйфат публицистик башлангычның, интеллектуальлекнең, еш кына эмоциональлеккә зыян китерү хисабына, үсүенә китерә. Язучылар, тарих яки чор хакыйкате белән бергә, үз позицияләрен эзләүчегә әйләнә.

Аксакалларның автобиографик жанрларга, мемуаристикага, истәлекләргә мөрәжәгать итүе дә хакыйкатъ эзләү белән аңлатыла. Ә.Еники («Кояш баер алдынан» (1996)), Г.Бәширов («И язмыш, язмыш...» (1986), «Гыйбрәт» (2000)), Г.Ахуновларның («Йолдызлар калка» (1979-1999) автобиографик әсәрләрендә ил тарихын кеше язмышларында тергезү максаты куелып, совет иле үткән катлаулы юл күздән кичерелә. XX гасыр ахырында лирик прозаның синтетик формалары көчәеп (М.Галиев «Догалы еллар» (1998)), узганга лирик-фәлсәфи караш ташларга мөмкинлек тудыра.

Бер үк вакытта чит илләрдәге милләттәшләр язмышы хакында сәяхәтнамәләр (Т.Әйди), экзистенциаль характерлы сәяси-тәнкыйди публицистика (А.Хәлим) пәйда була, сәяси-публицистик поэзия (Рәш. Әхмәтжанов «Ачлык майданы» (1991) циклы, Г.Морат «Ачлык» поэмасы һ.б.) аваз сала. Сәясиләшү тенденциясе аерым бер шагыйрьләр ижатына гына кагылмыйча, заманның әйдәп баручы каләм әһелләре Р.Фәйзуллин, М.Әгъләмов, Зөлфәт, Р.Харис, Р.Миңнуллин һ.б. ижатында күзәтелә. Теләсә нинди мөһим ижтимагый-сәяси сорау шунда ук публицистиканың да, шигъриятнең дә сурәтләү объектына әверелә.

Үзгәртеп корулар һәм суверенитетлар парады, халыктагы активлыкның чиктән тыш артуы милли телләргә һәм мәдәниятләргә тернәкләндерүгә өмет уята. Мондый гамьнәр XX гасыр башы шагыйрьләренең омтылышларына аваздаш булып, бигрәк тә гражданлык лирикасында милләт язмышы мәсьәләсен калкуландыра, «алтын чор» шигърияте белән интертекстуаль бәйләнешләр ныгый. Публицистиклык татар әдәбиятындагы совет чорында «тыелган» тема-проблемаларга: шәхес культы, совет системасының гадел булмаган якларын фаш итү, туган телнең онытылуы, мәдәниятнең тар кысаларга куып кертелүе һәм милли үзгәрешләрнең мәсьәләләренә – мөрәжәгать иткән әсәрләрдә көчле булып, текстларда тарихи, символик, документаль башлангычлар кушылып китә (Зөлфәт «1937» (1988) һ.б.).

Татар поэзиясендә «озын шигърь» активлаша, ул тарихи ретроспекция ясарга, «чит сөйләм», диалог формаларын, эмоциональ өстәмәләр, гомумиләштерү өчен символик образлар кулланырга мөмкинлек бирә. Күп очракта әсәр исеменә үк татар этнонимы чыгарыла, ул аллегория яки символның семантик структурасына керә һәм шагыйрьләрнең милли проблемалар хакында сөйләшү формасына әйләнә.

Туган тел язмышы – татар шигъриятендәге иң үткен мәсьәләләрдән саналып,

иң тәэсирле шигырьләр шушы темага языла: Р.Фәйзуллин «Туган тел турында бер шигырь» (1985), Зөлфәт «Туган тел хакында» (1993), «Имансызлар» (1989), «Жаннар гатия шул», «Татар теленең каргышы», Л.Шагыйрьжан «Туган телгә мәдхия» (1991), И.Иксанованың «Туган телемә» (1990), А.Хәлим «Татар китабы» (1985) һ.б. Заманның сәяси проблемалары да әдәбиятның үзгәндә булып, әйтик, Ә.Гаффарның «Олы юлның тузаны» (1986-1988), Ф.Сафинның «Биек тауның башларында» (1997) романнары, Ю.Сафиуллинның «Йөзек һәм хәнжәр» (1997) трагедиясе, Ф.Бәйрәмованың «Сандугачның балалары» (1998) драмасы һ.б. эсәрләрдә афган һәм чечен сугышларын сәясәт белән бәйләү күзәтелә.

Шулай итеп, үзгәртеп кору сәясәте татар әдәбиятындагы дөнья сурәтенә тәэсир итә. Анда аңлаешсыз, тәртипсез чынбарлыктагы, ил тарихының тоталитар үткәннән баш тарткан, әмма кая таба юл тотарга белмәгән кеше төп геройга әйләнә. Татар поэзиясендә модернизм поэтикасы алга чыга (Зөлфәт, Р.Вәлиев, Ф.Сафин һ.б.). Илдәге, ижтимагый-мәдәни атмосферадагы, кешеләр аңындагы тәртипсезлек заман образы булып оеша. Мәсәлән, Зөлфәтнең «Чор сурәте» (1989) шигырендә: «Без – күкертсез шырпы. / Без – кешесез учак. / Без – яшәми торган адәм балалары. / Без – сурәтсез сурәт. / Рассам туган! / Безнең натюрмортка нәрсә кирәк тагы!» – абсурд һәм сюрреальлек чигәндәге, өметсез чынбарлык кире кагыла. Иң тәэсирле эсәрләрдән, М.Әгъләмовның «Китә алмыйм...» (1992) шигыре чорның төп экзистенциаль сорауы итеп милли мәсьәләне куя: «Бездән соңгы буын кемчә сөйләр? / Яңгырармы анда безнең көйләр? / Кабатланачакмы шушы кичтә / Без ант эчкән татлы бу тәгъбирләр?...»

Дәвер алып килгән яңалыклар башта өлкән буын шагыйрьләр ижатында кеше концепциясен үзгәртә, үзен илнең, халыкның, милләтнең бер вәкиле кебек хис иткән лирик герой тормышта кыйбла-ышанычын югалткан кеше исемнән сөйли башлый: И.Юзеев «...Көтмәдем, кайчан килер дип...» (1990), «Сораулар» (1992), «...Бәла-каза арттан ияреп йөри...» (1994) һ.б. Лирик герой аңында бердәнбер кыйммәт булып «Бабамнарның ватык тәхетләре» калка. Әлеге мотив шигърияткә тирән үтеп керә.

Яшь шагыйрь Р.Зәйдулла ижаты татар шигъриятенә ижтимагый-сәяси фикерне югары эстетик кимәлдә белдерү юлын таба баруын күрсәтә. Хөрлеккә омтылган шәхес һәм жәмгыять арасындагы каршылыкка корылган шигырьләр үзфикерле, бунтарь лирик герой тарафыннан һәм шәхескә, һәм жәмгыятькә парадоксаль бәя бирү белән төгәлләнә: «Урыс кышын озату» (1989), «...Халкым минем төнгә кереп китә...» (1989), «Литва» (1990) һ.б.

Татар шигъриятендә элегрәк актив булган халыкчан лирика, классик романтизм традицияләре дә көчән саклый (Р.Миңнуллин, Р.Гаташ, Х.Әюпов, Л.Шагыйрьжан, И.Иксанова һ.б.); сатира һәм юморның үрелеп китүе жиңелчә көлүгә өстенлек бирә (Ш.Галиев, Р.Миңнуллин). Чорның зур шагыйрьләреннән, бигрәк тә классик романтизм юлында нәтижәле эшләгән Р.Миңнуллин ижатында татар шигърияте өчен яңа яссылыкта үзирония күренеше калкып чыга, үзенчәлекле лирик герой – көчле, акыллы, үзгәннән, үз кичерешләреннән көлә алучы, үз мөмкинлекләрен аск бәяләүче – юмор хисе тирән булган, туры сүзле һәм намуслы кеше образы тәкъдим ителә.

Яшьләр шигърияткә шәхси кичерешләреннән көчән һәм тирәнлеген, үзгәрешен ассызыклау алып керә. Шушы агымда герой концепциясен яңача тәкъдим иткән Р.Аймәтнең шигырьләрендә эмоциональ кичерешләреннән сәбәбе тышкы дөньяда түгел, геройның күңелендә, фикер-күзаллауларында булып чыга. Бу сыйфат аның лирик героен бөтен кешелекнең кайгы-шатлыгын үз күңеле аша уздырырга сәләтле шәхескә әйләндерә: «Кошмы? Колмы?» (1997), «Жәйнең соңгы жыры» (1998), «Очыш көтәм» (1994), «Шагыйрь» (1998) һ.б.). Р.Аймәтнең экспрессив шигърияте сонрак милли-үзенчәлекле постмодернизм агымы үсеп китүгә жирлек була.

Татар шигъриятендә Европа-рус поэзиясендәге постмодернизмны хәтерләткән агым формалашу исә Сөләйман исеме белән бәйле. Бу ижатта хаос белән сөйләшү берничә мәгънәви юнәлештә алып барыла, әмма аларның йомгакланмавы, ачык калуы ризома күренеше хасил итә: «...Ап–ачык, ап–ак, яп–якты...» (1999), «...Жиде күккә күтәрел дә...» (1999), «...Жир йөзенең карап...» (1997) һ.б.

Яңа юллар эзләү поэзиядә дини дөнья сурәтен тергезүдә дә күренә. Еш кына дин

әһелләре образлары яки мифологик геройлар тоталитар тәртипләргә каршы куелган, гомумкешелек кыйммәтләрен яклаучылар, саклаучылар булып аңлашыла: Х.Әюпов «Биш вакыт намаз» (1994), Л.Шагыйрьжан «Иман әлифбасы» (1990), З.Мансуров «Хозыр галәһһис-сәламне эзләү» (1998) поэмасы һ.б. Әлеге тенденция XXI гасыр башында прозага һәм драматургиягә дә күчә.

Бу чор поэзиясендә иң йогынтылы күренешләрнең берсе – шәркый шигырь формасын тергезү, бигрәк тә, Р.Гаташ ижатында көчле булып, аның ижатында газәлләргә, робагыйларга, халык жырларына охшатып, стильләштереп язылган шигырьләр тулы циклларга оеша. Мондый тәҗрибәләр төрлечә аңланылу мөмкинлегенә әдәбиятыбызда моңа кадәр кулланылмаган юлларын ача («Борынгы жырларга вариацияләр» циклы һ.б.).

Прозада илдәге тоталитар үткәнне бәяләү процессын И.Салахов башлап жибәрә. Аның «Колыма хикәяләре» 1956 елда, язучы акланганнан соң языла башлаган булса да, бастыру мөмкинлегә үзгәртеп кору чорында гына туа: ул 1988 елда «Тайгак кичү» исеме белән «Казан утлары» журналында басылып чыга. Документаль роман-хроника жанрына мөрәҗғәгать итеп, әдип соцреализм кануннары белән төп мәсьәләдә бәхәскә керә: яңа тормыш төзү өчен күпсанлы корбаннар китерүне акларга мөмкинме, әллә юкмы? Натуралистик төгәллек белән сәяси эшлеклеләрен, зыялыларның (әдәбият галиме Г.Нигъмәти, язучылар С.Рафиков, Х.Туфан, К.Тинчурин, артист М.Мутин һәм башка мәгълүм затлар) язмышын күзәтеп, И.Салахов шәхес култың кешелеклелекне, милли мәдәниятне, фәнни һәм ижтимагый фикерне юкка чыгару күзлегеннән бәяли.

Р.Кәрәминев «Каргышлы этаплар» (1989), А.Гыйләжевнев «Йәгез, бер дога» (1993), Г.Тавлинның «Афәт» (1990-1991), Р.Мөхәммәдиевның «Сират күпере» (1992) кебек күләмле әсәрләрдә шәхес култы темасы роман темасы кебек ачыла. Системаның кешега карата кылган коточкыч жинаятыларен тоталитар үткән турындагы хакыйкәт буларак яңгыраткан А.Гыйләжевнев «Балта кем кулында?» (1989) романы советчыл мифны жимерүне башлап жибәрә.

Шушы юнәлештәге Ф.Садриевның «Таң жиле» (1993) романы советлар төзегән тормышның ялган нигезгә корылган булуын төп фикер итеп күтәрә. Хакыйкәт эзләүче герой – гади кеше Нуриасма образы ярдәмендә бу күренешнең сәбәпләре кешедәге коллык психологиясендә һәм чиктән тыш сабырлыкта, конформизмда дип аңлата.

Татар әдәбиятында милләтнең тирән тамырларын, ерак үткәннен барлау романтизм юнәлешендә бер агым төсен ала: Ф.Латыйфи «Хыянәт» (1993), Ж.Рәхимов «Батырша» (1994), М.Хәбибуллин «Илчегә үлем юк» (1991), Батулла «Яралы бүре» (1995) һ.б. романнар, күпсанлы повесть-хикәяләр. Милли мәсьәләләр белән бәйләнештә татар тарихының үткән сәхифәләренә күз ташлау, нәтиҗәләр ясау омтылышы трагедия жанрын активлаштыра: Ю.Сафиуллин «Идегәй» (1994), З.Хәким «Мәңгелеккә изге сәфәр» (1995-1996), Ә.Баянов «Кара кош» (1989-1991), И.Юзеев «Бәгырь», Р.Батулла «Сират күпере» (1996) һ.б. Шигърияттә төрки-татарларның узганы – бүгенгене бәяләү өчен идеаль модельгә, тарихи шәхесләр Кол Шәриф, Сөембикә, Кол Гали, Мөхәммәдьяр, Тукай һ.б. милли үзбилгеләнү, халыкка хезмәт итү символына әверелә.

Әдәбиятта психологизмның тирәнәюе, фәлсәфи башлангычның алга чыгуы «метафизик реализм» дип аталган агымга охшаш күренеш формалаштыра. Моны башлап жибәргән Ф.Бәйрәмованың «Болын» (1984), «Битлек» (1985), «Кыңгырау» (1990) повестьларында уй-фикер, хис-кичереш агышы ярдәмендә башкаларга охшамаган көчле хатын-кыз образлары тудырыла. Аларның яшәеш хакыйкәтен эзләү тарихы фонында язучы ижтимагый, милли, сәяси проблемаларга да, заманның чирләренә дә кагыла, тәэсирләр һәм эстетик яктан камил әсәр үрнәкләре бирә.

Драма төрендә И.Юзеевның «Ак калфагым төшердем кулдан...» (1990), «Эзләдем, таптым, югалттым» (1997) драмалары, Ф.Бәйрәмованың «Һәркемгә бер кояш» (1982) трагедиясе, «Атылган йолдыз» (1985), «Безне онытмагыз» (1988) драмалары, Т.Миңнуллинның «Сояркә» (1996), «Шәжәрә» (1998), Р.Хәмиднең «Олы юлның тузаны» (1986), «Жиде бажа» (1988), «Актамырлар иле» (1991) драмалары фәлсәфи һәм психологик ясылыкларда кеше язмышын ил һәм кешелек хакыйкәте белән янәшәлектә

карый. Бу әсәрләр күпкатламлы, төрле әзерлектәге укучыга аталган текстлар ижат итүдә үз юнәлешләрендә беренчеләрдән була.

Бер төркем әсәрләрдә романтик сюжет сентиментальлек белән өрәтелә. Ф.Яруллинның «Кыйгак-кыйгак каз кычкыра» (1986), Ф.Садриевның «Рәхмәт, этием» (1997), «Адам әулиясе» (1997), «Көлми торган кеше» (1997) повестьлары бу әдәби күренешнең тенденциягә әйләнүе турында сөйли. Драматургиядә сентиментальлек буыннар арасындагы рухи бәйләнешләрне сакларга омтылуы геройлар янәшәсендә яшәү мәгънәсен, эхлакый кыйммәтләрне соңлап аңлаган, жәмгыять тарафыннан онытылган персонажларны үзәккә кую хисабына барлыкка килә: Т.Миңнуллин «Хушыгыз» (1993), Р.Хәмид «Актамырлар иле» (1991). Әмма нинди генә тема сайланган очракта да милләт язмышы игътибар үзәгендә кала, шул ук вакытта драма төрендә модернизм, постмодернизм алымнары тизрәк урын алуы, Европа һәм рус сәхнә әдәбияты тәэсирендә «явызлык театры», «көлке театры», «абсурд театры» кебек күренешләрнең үтеп керүе күренә.

Күп кенә әдипләр әзерлекле укучы белән яшәешнең һәм милләтнең актуаль проблемалары хақында сөйләшү вакытында кыйсса структураларына, милли мифларга һәм архетипларга (Н.Гыйматдинова, Г.Гыйльманов, Ф.Бәйрәмова һ.б.) мөрәжәгать итеп, фольклор мотивларын романтизм һәм магик реализм канвасында кулланалар. Бу юнәлештәге үзгәрешләрне Н.Гыйматдинованың «Сихерче» (1982) повесте башлап жибәрә. «Ут күбәләге» (1987), «Күке төкереге» (1993), «Китәм, димә» (1994), «Болан» (1995), «Ак торна каргышы» (1996), «Пәри утары» (1996), «Икебезгә дә авыр» (2000) кебек күпсанлы повестьларында язучы «гөнаһ-жәза» структурасында жәмгыятькә, кешеләр холкына заман алып килгән тискәре сыйфатларны барлай, аларны чиктән тыш арттырып, мифологик-романтик дөнья контекстында шушы явызлыкка яхшылык, матурлык, мәрхәмәт, ихласлыкны каршы куя. Романтик һәм идеаллаштырылган, аерым бер очракларда архетип дәрәжәсендәге геройларны аларның капма-каршысы булган, матди байлыкка омтылып, явызлык юлына чыкканнар белән чагыштыру ике төрле тормыш моделә төзәргә мөмкинлек бирә.

Татар әдәбияты шартлы-метафорик юнәлешкә борыла. Ф.Бәйрәмованың «Канатсыз акчарлаклар» (1988), Ф.Латыйфиниң «Бәйсез этләрне атарга» (1991-2001), Ф.Латыйфи һәм Р.Якушевның «Тамга» (1993), «Игезәкләр» (1996), «Соңгы кисәтү» (1995) повестьларында, Т.Галиуллинның «Сәет Сакманов» (1997-2003) трилогиясендә метафорик яки фантастик шартлылык тоталитар жәмгыятьне, кешене, яшәешне абсурд чигендә бәяләргә, ижтимагый-сәяси, эхлакый-мәдәни торгынлыктан чыгу юлларын барларга мөмкинлек бирә. Шушы юнәлештә үсеш биеклеген күрсәткән Ә.Баяновның «Жәй белән жәй арасы» (1991), А.Гыйләжевнең «Яра» (1981-1988) әсәрләрендә шартлылык милли-мифологик структураларны файдаланып, яшәеш нигезләрен бәяләүгә хезмәт итә.

Үзирония һәм ижтимагый-сәяси сатира формалашып килә торган постмодернизм күренешенә үзгән тәшкил итә. Шушы сыйфаты белән рус әдәбиятында барган үзгәрешләргә охшаган күренеш башлап эпик һәм драма төрләрендә формалаша, бу З.Хәким, М.Гыйләжев исемнәре белән бәйле.

Берничә укылыш вариантына ия беренче әсәрләрдән булган М.Гыйләжевнең «Бичура» (1989) драмасы чынбарлыкны һәм шартлы-мифологик дөньяны янәшә куя, вакыйгалар чылбырын кеше тарихы итеп тә, татар авылының яки милли көнкүрешнең юкка чыгу тарихы итеп тә шәрехләргә мөмкин. З.Хәкимнең «Агымсуда ни булмас» (1990-1992) романы большевикларның утопик идеясенә, идеология алып килгән «бәхет»кә пародия ясай. Антиутопия гади халыкның шушы идея өчен нинди корбаннар китерүен сөйли, бер үк вакытта жәмгыятьнең хәле коллектив аң төпкелендәге авыру галәмәте кебек тә аңлана, моның өчен Г.Тукайның «Су анасы» поэмасы белән интертекстуаль бәйләнеш урнаштырыла. «Кишер басуы» (1993) повесте охшаш структурада, нигезенә галәмнән оча торган тәлинкә килү хақындагы миф алынып, жир һәм күк тормышы ике төрле яшәү моделенә әйләндерелә, авыл-жәмгыять исә, ирония һәм гротеск ярдәмендә антиутопия чигендә тасвирлана.

Татар әдәбиятында постмодернизмның Европа-рус әдәбиятларына охшаган

икенче агымы кешенең аңын һәм психологиясен, аң төпкелен анализлау максаты куя. Бу юнәлештәге тәҗрибәләрне З.Хәкимнең «Курку» (1992) повесте башлап җибәрә. Әсәрнең буннан–буена куркуга буйсынган яшәеш, тоталитар жәмгыять һәм кеше психологиясе шәрехләнә, «куркыту фәлсәфәсе – тоталитаризм идеологиясе» дигән бәя яңгырый.

Шулай итеп, татар әдәбиятында үзгәртеп корулар чоры иң беренче чиратта эчтәлек жәһәттеннән «үзгә әдәбият» тудыру омтылышы белән билгеләнә. «Мин әле кая барам?» (М.Әгъләмов «Тукайдан хатлар» (1986) поэмасы) соравын куйган татар язучылары аңа «Без исән!» (А.Хәлим «Без исән!» (1990)) дип җавап бирә һәм милләттәшләренә: «Бабан менгән рухи үрдән төшә күрмә, / Төшә күрмә, Алыплардан калган халык!» (И.Юзеев «Сагышлы мирас» (1995)) дип дәшә. XX гасырның соңгы елларына инде татар әдәбиятының хакыйкәтләрнең күптөрлеләгенә инанган, берничә караш ноктасы укылырлык текстлар булдыруга йөз тотуы ачыклана.

XXI гасыр башы (2000-2020) татар әдәбияты: төрлелектән – камиллеккә

XXI гасырга чыккач та татар әдәбияты XX гасыр ахырында ачыклаган магистраль юлы буйлап камилләшү чорын кичерә. Әмма, эчтәлектән бигрәк, эзләнүләр форма өлкәсенә үтәп керәләр, татар әдәбиятының тормышны кабат тергезү мөмкинлекләре, жанрлар системасы, сурәтләнү хәзинәсе үзгә нигезләргә урнаша. Шуңа күрә бу чорны әдәбиятның форма ягыннан камилләшү, эстетик кимәлдә элитарлыкка омтылу этабы дип карарга кирәк.

Татар әдәбиятында милләт язмышы темасының мөһимлеге язучы-шагыйрьләр тарафыннан һәрдаим ассызыкланып килә. XXI гасыр татар шигъриятендә әйдәп баручы Р.Фәйзуллин, Р.Вәлиев, Р.Миңнуллин, Р.Харис, Л.Шагыйрьжан, З.Мансуров, М.Галиев һ.б. шагыйрьләр ижатында ул үзгәргә кала. И. Юзеевның «Гасыр кичкән чакта...» (2000) шигърендәге: ««Син каян?» – дип сорый Киләчәгем. / «Татар яши!» – дигән өйдән мин. / Ниләр күрә, ниләр кичерсәм дә, / Аерылмам шушы көйдән мин!» дигән сүзләр XXI гасыр татар шигъриятенә кыйбласын ачык күрсәтә.

Һәр татар шагыйре, язучысы ижатында милләт язмышы хакындагы ваем, гамь әйдәп бара. Бигрәк тә шигърият ижтимагый-сәяси вакыйгаларга үз мөнәсәбәтен белдерүче житез төр булудан туктамай. Мәсәлән, Тукай яшәгән Болгар номерларын жимерүгә кагылышлы Р. Фәйзуллинның «Әрнү» (2008) шигъре языла. И.Иксанованың «Туган теләмә» шигъриендә һәр строфасында туган телне ярату һәм аның киләчәгенә өмет яңгырый, әмма кинәт кенә кисәтү пәйда була: «Саклап тора, йотам диеп мең упкыны». Тел мәсәләсе 2017 елның көзеннән кискенләшкәч, мондый шигърьләрнең пафосы тамырдан үзгәрә: телне сакларга чакыру ачыктан-ачык яңгырый башлый. Р.Миңнуллинның 2019 елның 10 сентябрдә булган фажигага бәйле, А.Разинга багышлап язылган «Удмурт яна» шигъриендә татар теле язмышы Россиядә башка телләр белән бер үрәмтәгә куела: «Яшәү белән үлем арасында / Безнең телләр, безнең хәлебез!».

Илдәге ижтимагый-сәяси хәлнең ачыкланып житмәве белән бәйле борчылу-икеләнүләрне сурәтләгән әсәрләр поэзиядә тулы бер катлам хасил итә. Советчыл мифны жимерү агымында иҗат ителгән әсәрләрдә цитаталар куллану активлаша: бу әдәбиятның өч төрендә дә шулай. Шагыйрьләр цитациянең ышандыру көчен файдаланалар (Р.Фәйзуллин «Фараз һәм чынлык» (2002) һ.б.). Эпос һәм драмада цитация классик әдәбият белән мөһим мәсәләләрдә дискуссия оештыру өчен файдаланыла: әйтик, Р.Сабырның «Яшел һәм кызыл» (2006) драмасында Ф.Әмирханның «Хәят» повестен һәм Г.Исхакыйның «Татар гафылы» хикәясен интертекстуаль файдалану хатын-кызның үз бәхете өчен көрәшүдә көчсезлеген раслый.

Татар шигърияте фәлсәфилеккә зур игътибар бирә башлый (Н.Гамбәр «Кабатлана...», «...Шундый дымык, тонык иртәләрдә...», «Төнге сулар» һ.б.). Тагын бер йогынтылы күренеш Г.Сәлим ижатында тәкъдим ителә. Ул совет чорында әдәби барыштан алып ташланган традицион-суфичыл мотивларны, образ-детальләренә

кайтара, бу традицияләргә үзгә нигездә янарта, шуның белән поэзиядә шәркый тамыры постмодернистик агым формалашуга юл ача (Ф.Сафин, Л.Гыйбадуллина, Й.Миңнуллина һ.б.).

Классик шигърияткә дә көтелмәгән тәҗрибәләр ясала. Әйттик, Р.Зәйдулланың югары гражданлык, шул ук вакытта эстетик сурәтнең камиллеге, яңгыраш матурлыгы һәм тирән иҗтимагый-сәяси бәяләр, фәлсәфи фикерләр хас ижатында берничә лирик герой кулланыла. Традицион гыйсьянчы лирик герой, гражданин һәм үз милләтенең битараф булмаган улы, тормышның борчуын да, матурлыгын да күрә белүче эстет – төрле шигъриятләрдә калкуланган булса, соңгы чор, постмодернизмга тартылган текстларында шагыйрь аларны бер эсәр эченә җыя. Мәсәлән, «Хәтер көне» (2017) шигърияттә мәгънәләр җемелдәве лирик геройның шигърият эчендә «битлек алмаштыруы» төсен ала: ул әле Ирек мәйданындагы замандаш, әле ерак тарихтагы Казанны саклаучыларның берсе, әле Хәтер көнендә, табигать стихиясеннән куркып, урамга чыкмаган битараф кеше булып күренә.

Катлаулы постмодернистик текстлар белән янәшә, бу ижатта символлар, аларның эчтәлеген укырга ачкычның күрсәтелмәве күпмәгънәлелеккә тәмин итә. Мәҗһүс дога, Тәңрегә ялвару, суфи шигъриятләргә охшатып стильләштерүләрдә («...Караңгыда яралганмын...», «Кичектерелгән сәфәр» һ.б.), аллегорик шигърият үрнәкләрендә («Кизләү») яшәш серенә төшенгән лирик герой калкулана, тормышка көтелмәгән мөнәсәбәткә белән сиккәндерә. Әйттик, хөр, азат кешенең горурлыгы, көчә, кешеләргә – канәгатьсезлектә, туктаусыз фикри эзләнүдә дип белдергән гыйсьянчылык фәлсәфәсе («Сөрген») XXI гасыр фәлсәфәсе булып аңлашыла.

Тагын бер актив яңа күренеш яшь язучылар (Л.Янсуар, С.Гаффарова, И.Зәйни, Л.Шәех һ.б.) ижатында постмодернизмга китерә: ул күптөрле мотивлар һәм мәгънәләр җемелдәве. Беренче карашка бу агымда ижат ителгән эсәрләр татар әдәбияты өчен чит булып тоела, ләкин анализ аларда шәркый традицияләр белән диалог (сөйләшү) әйдәп барганлыкны күрсәтә.

Әйттик, Л.Гыйбадуллина ижатында постмодернизмга хас үзгәрүчәнлек лирик геройның татар шигърияте өчен яңа булган статусыннан ук килә. Үзенең теләк-омтылышлары турында сөйләүче, әмма аларны тормышка ашырырга сәләтсез, яки билгеле бер шартларда моның мөмкин булмавына төшенгән кеше ул: «...Эх! Хисләргә җигелеп...», «...Ә очасы килә...» һ.б. Төрле мотивларга юл сабу, ахыр чиктә, ризомга күренеш барлыкка китерә. Шагыйрәнең контекстлар белән уйнауга корылган, күптөрле мотивлар күренеп югала торган катлаулы текстлары җемелдәү хисабына серлә, үзгәрүчән тоела, беренчел мәгънәне шәрехләү мөмкин булмыйча, текстара мөнәсәбәтләрдә эчтәлек яңа мәгънәләр белән сугарыла («Мең чыбыркы ысылдавы җилдә...» һ.б.). Охшаш стиль Й.Миңнуллина, Р.Мөхәммәтшин ижатында да күзәтелә.

Прозада документаль, символик, лирик-фәлсәфи, ассоциатив, интертекстуальлек алымнарына берьюлы мөрәҗғәгать итү тулы бер тенденция хасил итә. Бигрәк тә Ф.Бәйрәмова, В.Имамов, Р.Батулла, М.Әмирханов, А.Хәлим, Р.Рахман һ.б. язучыларның тарихи үткәнгә кагылышлы роман-повестьларында ул шулай. Ф.Сафинның «Саташып аткан таң» (2003) трилогиясе XX гасырны тетрәткән үзгәрешләргә кешелек тарихының бер сәхифәсе буларак һәм милли тарихның бер буыны итеп күз ташлый. Язучы экзистенциясе көчлеләргә юк иткән заманга, ялгыш юлдан киткән җәмгыятькә, корбан булган шәхесләргә һәм төп көчләрен, яшьләрен югалткан милләткә юнәлтә, автор фикере исә трилогиянең символик-аллегорик катламында табыла. Яки Р.Галиуллинның «Боссоойко» (2016) хикәясе публицистик башлангыч калку билгеләнә торган классик материалны «текст эчендә текст» принцибы буенча урнаштыра. А.Әхмәтгалиеваның «Туташ» (2017) романы, тарихи контекстта драматик характер – авыр холыклы, катлаулы, каршылыклы шәхес, нәфис жанлы, әмма көчле хатын-кыз героиня тудыруы белән бергә, һәр персонажның биографиясен-язмышын белеп тергезелгән XX йөз башы татар зыялылары тарихын ижат итә. «Кичке таң» (2020) повесте исә татар әдәбиятында романтизм, дини-дидактика, символаштыру һәм сызлану фәлсәфәсе синтезында ижат итү юлын, мөмкинлеген ача.

Шундый ук күренешләр драматургиядә дә күзәтелә. Р.Зәйдулланың «Үлөп яратты»

(2010) драмасы Мөхлисә Бубыйның соңгы көннәрен тасвирлый. Символлар да, саташу-төшләнү күренешләре дә кешелексез идеологиянең асылын ачуга юнәлтелгән. Тарихи материал, хатын-кыз казый образы – тоталитар явызлыкка каршы куярга мөмкин булган мәрхәмәтлелек моделе, ил баш тарткан юл булып аңлашыла.

Мондый тип эсәрләрдә акрынлап тематик тараю күзәтелә: алар гомумән тоталитар ил тарихы, совет идеологиясенә аяныч нәтижеләре турында сөйләүне татар милләте һәм совет хөкүмәте мөнәсәбәтләре кебек төгәлләштерә. Татар әдәбиятында постколониаль агым формалаша. ХХI гасыр башы татар прозасында бу агымның ныгуы Ф.Бәйрәмөвәниң тоталитаризм фәжигаләрен кичеп чыккан татар халкы тарихының елъязмасы булган бер төркем романнары («Караболак», «Кырык сырт», «Соңгы намаз» һ.б.) белән бәйле. Алар героик эпос структурасына корылганнар, үзәккә куелган көчле кеше – хакимияткә каршы чыгарга батырчылык иткән шәхес милләтнең, шул милләттәгә нык бер нәселнең гадәти булмаган баласы амплуасында күрсәтелә, аның тормыш юлы идеаллаштырыла, милләт хакына узган юл булып аңлашыла. Язучының көрәшче-геройлары һәр кешедә үзгәрешнең эчтән – фикерләүдә, дөньяга карашта башлангыч тиешлеген, һәр кеше көрәшкә кушылганда гына жәмгыятьне һәм илне, милләт язмышын үзгәртеп булачагын белдерә.

Постколониаль мотивлар романтик прозага үтеп керә (М.Вәлиев «Идел яры» (2007) повесте), драматургиядә күренә (Р.Зәйдулла «Ашина» (2003)). Ил-жирне югалту шулай ук шартлы-метафорик кимәлдә, «абсурд театры» алымнары кулланып, В.Имамовның «Япон татары» (2003) повестенда татарларның үзбилгеләнү сыйфатларын югалтуына тәңгәлләштерелә.

З.Хәкимнең «Легионер» (2004-2009) романы коммунизм төзү хакына ачлык, сугыш, жирләргә эрәм-шәрәм итү турында антиутопия телендә сөйли. Яббар тарихы язучыга татар әдәбиятында беренчеләрдән булып легионерлар темасын күтәргә мөмкинлек бирә. Янәшәдә Куйбышев сусакагычын төзү белән бәйле сызык пәйда була: авыллар, бабайларның каберләре су астында кала, вакыйгаларның бу сызыгы да абсурд чигенә житкерелә. Бу вакыйгалар тарихи хәтерне, ватанны, рухи кыйммәтләргә жую буларак гомумиләшә.

Шул ук вакытта прозада үзгәрәк шартлы-метафорик юл – бер тарихны төрле хакыйкәтләр ноктасыннан күрсәтүче постмодернизм сынау уза. Аны М.Кәбирөвәниң «Сары йортлар сәре» (2002) повесте башлап жибәрә. Эсәр төзелеше–композициясе белән үк полифонизм күренешенә бер варианты кебек аңланыла: ул хикәяләнүче һәм вакыйгалар шәһитенә сөйләве кебек уйланылган. «Чиксез табут» (2008) эсәре исә символлаштыруга корылып, көчле позициягә чыгарылган символлик образ жәмгыятькә бәя бирүче заман мифына әйләнә: кешенең әхлаксызлыгы «табут такталарына», чикләнүләргә әверелеп, ул аларны жимерү яки ачып чыгу мөмкинлегеннән мэхрүм дип ассызыклана. «Сагындым, кайт инде...» (2008) антиутопик повестенда постмодернизм поэтикасы һәм эстетикасы кешенең жир йөзеннән юкка чыгу мөмкинлеген әйтеп кисәтсә, бу китапны юк итүдән, роботлар уйлап табудан башлана дип чаң сукса, «Китап» (2014) романында әлегә мотив Г.Исхакыйның «Йке йөз елдан соң инкыйраз» (1903) эсәре белән ассоциатив бәйләнештә милли-конспиралогик төс ала: китапны жуоның кешене югалтуга әйләнәчәге хакында кисәтү булып чыга.

Т.Миңнуллинның «Минһаж мажаралары» (2005) постмодернистик романы Минһаж исемле авыл картының ХХ гасыр буена булып узган төп сәяси вакыйгаларны шәрехләве, шуларга пародия бирү, әлегә мәгълүмати кырның гади кеше аңында абсурд ноктага житү мөмкинлеген күрсәтү буларак уйланылган. Романда «автор үлеме концепциясе» урын алса да, хикәяләнүнең татар авылы кешесе – коллектив аңның бер вәкиле тарафыннан алып барылуы эсәргә милли яңгыраш бирә. Халык авыз ижатындагы Хужа Насретдиннәрнең лаеклы алмашы Минһажны Т.Миңнуллин образ–символ дәрәжәсенә күтәрә, көлү – тормыш авырлыкларын жинүнең бердәнбер юлы кебек тәкъдим ителә.

Тормышны, жәмгыятьне, кешене бәйләү өчен мифологик материалларга мөрәжәгать итү дә бу чор татар прозасында активлыгын саклай. Г.Гыйльмановның «Албастылар» (2001) романында ул яңача, мифологик текстны ике катлы эчтәлек тудыруда файдалану

рәвешен ала. Унайның – кирегә, акыллының – жүләргә, дәрәснәң – ялгышка әверелешә кебек әкияти-мифологик алымга корылган Р.Батулланың «Ике жүләр» (2014), З.Хәкимнәң «Сәер никрут» (2014), «Газап» (2016) повестларында бүгенге дөньяның саркастик моделә ижат ителә.

Вакийгалылыктан тулысынча баш тартып, әмма психологик халәт-кичереш хәрәкәтен күзәтеп язылган хикәяләр татар прозасында матур бер күренеш төсен ала: Р.Зәйдүлла «Кырымга китү» (2017), Р.Мөхәммәтшин «Тырыйк» (2017) һ.б. Олы жанрларда бу яктан М.Галиев ижаты аерылып чыга («Рух» (2005) һ.б.). Метафизик эзләнүләр аерым бер яшь прозаиклар хикәяләрендә башка дөньяларга «тәрәзә» калдырып язу рәвешендә саклана: А.Әхмәтгалиева «Кайтаваз» (2014), Р.Галиуллин «Җиһан» (2014) һ.б. Бер текст-сюжет эчендә берничә катлам эчтәлек урнаштыру яңалык булып килә: Р.Габделхакова «Китүчеләр» (2004), «Даладан килүче» (2004) һ.б.

Драма төрендә охшаш күренешләр бигрәк тә З.Хәким драматургиясендә көчле. «Телсез Күке» (2002-2003) драмасында («театраль роман») берничә сюжет очраша. Күке Зариф тарихы – үткәннәргә искә төшереп, гафу сорау турында. Ул илдәге үзгәрешләргә бәя бирә, кешеләргә үз гаепләрен танып, яки башкалар кылган хаталар, явызлыктар өчен бер-берсеннән гафу сорарга мөмкинлек туганны асызыклай. Икенче тарих – татар милләтенә тоталитар режимда караш, мөнәсәбәт мәсьәләсен үзгәртү. Өченче текст татар жыры һәм татар теле язмышына кагыла, аны шәрехләүдә кулланыла торган символлар башка текстларны ачыклауга да катнашып китә. Әсәренң буеннан-буена, өченче текст итеп җавап эзләнгән мәсьәлә – «асылыбыз ни, аңа кайта алырбызмы, тоталитар режим шартларында яшәү татарларны телсез калдырмадымы?» дигән сорауга авторның җавабы өметле яңгырый.

Драматургның «Гасыр моңы» (2006) драмасында геройларның тормыш тарихы Коръәни миф структурасында тергезелә. Драмадагы вакийгалар 1906–2006 елларны – бер гасырны, йөз елны колачлай, аны хаос эпохасы, бәхетсезлек, фажига дәверә дип бәяли. Шушы хаоста берничә буын кешеләргә яшәү принцибын З.Хәким улын корбан итәргә эер Ибраһим пәйгамбәр хакындагы мифта таба. Үзәк сюжет сызыгы, һәр персонажның тарихы, хәтта әсәрдә икенчел-өченчел пландагы персонажлар язмышы корбан бирү мотивын кабатлай.

Бу драмалар татар әдәбиятында мифологик материалның бөтенләй үзгә, югарырак кимәлдә кулланыла башлавы турында сөйли. Мондый күренеш прозага һәм лиро-эпикага да үтәп керә.

Шулай итеп, татар әдәбиятында XXI гасыр башы форма җәһәттеннән үзгәрешләр белән билгеләнә, әмма сүз сәнгате XX гасыр дәвамында табылган төп юлдан тайпылмый. Милләт язмышы темасы алгы планда булып, татар язучысы һәр чорда үзенең югары миссиясен аңлап ижат итә. Шуңа күрә әдәби барышның һәр баскычы халык белән иң мөһим мәсьәлә – нинди шартларда да кешелеклекне, милли рухи кыйммәтләргә һәм милли мәдәнияткә югалтмау турында сөйләшү булып чыга.

Эчтәлек ягынан татар әдәбияты һәр мөмкинлеккә шәхес, җәмгыять, ил тарихы, яшәеш турындагы хакыйкәткә эзләнүчә көчле татар кешесә концепциясен калкыту өчен файдалана, шуның белән дөнья әдәбияты барышына тоташа. Яңа үсеш юллары эзләнәндә, әдәбиятыбыз үзенең традицияләренә кайта, аларны югарырак дәрәжәдә тергезә. Шуңа да төрле чорларда романтизм һәм модернизмны яңарту, төркі-татар фольклоры, суфи әдәбият, хәтта борынгы мәҗүси жанрлар яңгырашын һәм төзелеш-корылыш үзгәрешләрен, образлар системасын, алымнарын тернәкләндерү күзәтелә. Нинди генә агым-юнәлешкә, жанрга яки формага мөрәҗғәтә итмәсен, хәтта постмодернизмда да татар әдәбияты үрнәкләре оригиналь эчтәлеккә һәм аһәңне саклай, милли калыбы, моңы-сызлануы белән аерылып тора.

Дания ЗАЙДУЛЛИНА,
академик, филология фәннәре докторы

ҺӘРБЕР ЗАМАН ҮЗЕ ТАРИХ ЯЗА

Луиза ЯНСУАР

Бәллү

Әйдә, әйдә, әйдә, хыяллардан
Ак сарайлар төзик. Жимерик.
Беркем табалмаган кабиләне
Яулап алыйк. Аннан жиңелик.

Таж кидереп, яңа солтан сайлыйк.
Фетнә ясап, бәрәп төшерик.
Мәмләкәтнең бөтен оланнарын
Сүз сөйләшмәс телгә күчерик.

Әйдә, яңа канун игълан итик.
Алыштырыйк аннан искегә.
Сурәтләрен танымыйча торсын
Күргән берсе чалыш көзгедә.

Әйдә, яңа жәза уйлап табыйк.
Ә аннары килик иманга.
Кемнәр – безнең белән, кемнәр – түгел.
Кем – уйнап, кем чынлап инана.

Әйдә, әйдә, ягыйк хыялларны...
Калсын торып кара риваять.
– Уянырга иде, уянырга...
Уянырга инде, ниһаять!

«Син кечкенә әле... Бу төш кенә...
Ниләр кермәс сабий төшенә...» –
Күзләреннән үбеп юата да,
Жиргә ап-ак карлар төшерә...

Юылсын дип, хәтереннән корым,
Яңгырларын учтан эчерә.
Кичерә...

– Әйдә, әйдә, әйдә...

Ленар ШӘЕХ

Сагынып кайтам

Чит жирләргә әгәр юлым төшсә,
Бик озаклап анда яталмадым...
Күңелемне ачып, сагынып кайтам
Татарстанымның татарларын!

Кай тарафка гына барып чыкмыйм,
Башым әйләндерә уңышларым...
Һаваларны гизеп, зарыгып кайтам
Татарстанымның урысларын!

Яшәү – сәфәр, диләр... Дөньясында
Гел яхшыны күрсен бу башларым!..
Ят жирләрдә мин юксынып йөрим
Татарстанымның чувашларын!

Жир тирәли сәяхәттә йөрөп,
Беркайчан да, шөкер, ялыкмамын.
Һәрвакытта сагынып кайтырмын мин
Татарстанымның халыкларын!

Гөлүсә БАТТАЛОВА

Мең ел

Мең ел үткән...
Далаларда – тояк тавышлары.
Гасырларның тоям агышларын.
Мең ел үткән...
Мең ел үткән...
Яулар килгән, яулар киткән.
Милләт көткән –
Мең ел үткән.

Мең ел үткән –
Тарих төшкән кылыч кыннарыннан.
Язмышыбыз – күңел кылларыннан.
Мең ел үткән!
Хөрриятен, нәсел жебен
Хәтерендә горур йөрткән
Татар җаны нидер көткән,
Мең ел үткән.

Мең ел үткән.
Сиратларны мең кат кичкән...
Кара козгын чыкмый истән.
Мең ел үткән?!
Гасыр җөен үрәм, сүтәм,
Чулпыларым чыңласа да,
Хәбәр диеп өмет итәм.
Киләчәгем татарына
Динем белән телем илтәм.
Оланнарым йөз чөермәс –
Тамырларда меңәр еллык
Татар кызы канын йөртәм,
Мең ел үткән!
Моң өзелмәс, рух жиңелмәс –
Тарих көтәр: мең ел үтәр!

Йолдыз МИЦНУЛЛИНА

«Өтүкән җирендә ут яна» циклынан

Жир белән Күк арасында
Син бүген кемнең колы?
Умай-ана ыңгыраша
Туфрак туңы аркылы.
Син кемгә илләр яулыйсың?
Ике кулың кара кан.
Тәңре сине ат ялыннан
Ир-ат итеп яраткан.

Жир белән Күк арасында
Һава кан кебек кую,
Каш өстенә кулым куям –
Ул анда кемнең туге?
Күтәрелә татлы төтен –
Утлары толым-толым –
Тояк эзе чуарлаган
Табгач-Өтүкән юлын.

Өтүкэндә утлар яна,
Оран сала оланнар.
Әй, сез, ирен читен тешләп,
Тимер тәмен тойганнар!
Ишетегез, ялчы түгел
Табгачка төрки халык!
Котлык алып гаскәр жыя,
Өтүкэндә тукталып.

Котлык алып гаскәр жыя,
Ат сулышыннан жебеп,
Тетри дала, бәйрәм көткән
Үсмер күнеле кебек.
Жир белән Күк арасында
Куе томан аркылы
Орынгандай итә таңда
Йөземә Тәңре кулы.

Лилия ГЫЙБАДУЛЛИНА

* * *

Минем канда
дарга асып, данга күмдерелгән,
төрбәләрдән төрмәләргә индерелгән
тарих бәргәләнә.

Минем канда
Ураллардан мең кайтаваз уба.
Чал Агыйдел ярларына бәрә.

Минем канда
Һуннар тарих даулы,
Идел-судан ташлар калка, колмак бата.

Минем канда,
жирсү хисен бармаклары белән буып,
чандыр бер карт киез итек баса.

Минем канда
тешсез сукбай этләр, канга сусап,
Казан эзләп йөри.

Минем канда
дәрвиш Хозыр Ильяс
тын сукмакта «Карурман»ны көйли.

Минем канда,
тырнакларын көн күзенә батырып,
ау бөркетә яңа корбан күзли.

Минем канда –
хәнжәр хакыйкате,
тулпарларның тояк эзе сызлый.

Минем канда –
биләүләргә биләп богауланган
Адам углы үксеп-үксеп елый.

Минем канда,
карт күзләрен тулган айга текәп,
ана бүре улы.

Минем канда,
күкрәгенә кысып үксез Үтәмешен,
Сөембикә сатлык илен каргый.

Минем канда
бәддогалар бәргәләнә,
тамырлардан ташып тарих кайный.

Минем канда
уклар оча мәңгелекнең үзәгенә,
дала жиле исә...

Минем канда әле хәтер исән!..

Фәнил ГЫЙЛӘЖЕВ

Безнең курку белмәс жайдак кавем
Иярләде байтак атларны.
Тик ахырдан күндәм чаптарларга
Ия булды кулы ятларның.

Бер кавемнәр жиңелеп откан чакта,
Икенчеләр жиңеп оттырды.
Ил өчен дип жанын фида кылды,
Ә тезгенен кемгә тоттырды?!

Жиңелеп тә отмас идек, беләм,
Көрәш бара икән – жиңәргә!
Тик читләрне якын жибәрмәскә
Акбүзеңә, тезген-ияргә!

Яугир дигән ат алгансың икән,
Каралтмаска кирәк ак атың!

И татарым! Атсыз калсаң да син,
«Хөр Ватан!» дип борының канаттың.

И татарым! Син өйрәткән атлар
Ятлар өчен канат булдылар.
Алар безгә яманатлар такты,
Ә үзләре жайдак булдылар.

Кемнәр атта – шулар дөнья көтә,
Кем егылып калган – шул атсыз!
Син өйрәткән атка йөгән салып,
Дәүләтеңне талый һәр затсыз.

Безнең курку белмәс яугир кавем
Ат өстендә жиргә яралган.
Йөгәнлисе, иярлисе иде
Бу жиһанны кабат, янадан!

Рифат СӘЛАХ

Татар мин!

Мишәр диләр, башкорт, типтәр, кырым...
Кем дип кенә жирдә аталмыйм.
Бөтен дөнья халкын баш идергән,
Мең ел буе горур татар мин!

Болгары да, себер, нугае да,
Кыпчак та мин, диеп вакланмыйм.
Йөрәгендә Алтын Урда йөрткән
Татар атлы горур татар мин!

Киң далалар, урман, таулар, сулар –
Түрк жирендә булыр – Ватаным!

Әнкәм салган газиз туган телем,
Идел-йортын саклыйм атамның.

Хөсетлеләр, әйдә, кара көйсен,
Мин аларга ачу сакламыйм.
Таркатырга теләүчеләр белсен:
Мең ел буе инде татар мин!

Аллаһ безне шулай халикь кылган,
Кимсенмим дә, ләкин мактанмыйм.
Мин Аллаһның язмышыннан риза,
Татар углы горур татар мин!

Яшә, илем!

Бер офыктан бер офыкка кадәр
Матурлыклар – гүя рәшәләр.
Мәңгелеген хәтерендә тотып,
Илем яши, илем яшәрә.

Ата-баба мирас иткән туфрак,
Баш орасы башка жирем юк –
Син табышым минем, жан тавышым,
Син язмышым минем, Идел-йорт!

Йөз ел яшә, илем,
Мең ел яшә!
Һәр дәверең булсын яхшырак! –
Шанлы үткәннәрдән алып сине,
Данлы киләчәккә тапшырам!

Иман нуры, гайрәт, хезмәт яме
Һәр тарафта – кая карасаң,
Син табышым минем, жан тавышым,
Син язмышым минем, Татарстан!

Йөз ел яшә, илем,
Мең ел яшә!
Һәр дәверең булсын яхшырак!
Шанлы үткәннәрдән алып сине
Данлы киләчәккә тапшырам!

Булат ИБРАҺИМ

Татар булып

Яулар купса атлар кирәк булган,
Жайдакларын көткән яу атлары.
Һәрбер заман үзе тарих яза,
Һәрбер чорның үзенең татарлары.
Безнең тарих тирән,
Тамырларын эзләп табым, дисәң,
Жире каты.
Кайчакларда бер арбада кайта,
Батыр даны белән яманаты.
Шанлы тарих чәнечкеле гөлдәй,
Чәнчеп ала үтеп йөрәкләргә.
Татар дигән кызуканлык гүя
Тумыштан ук безнең күкрәкләрдә.
Тумыштан ук тынгысызлык бездә,
Тумыштан ук бездә ярсу йөрәк.
Мөһим түгел нинди чорда туу,
Татар булып гомер итү кирәк.

УЕНЫ-ЧЫНЫ БЕРГӘ

Рабит БАТУЛЛА

Такташ песие

Нади Такташ бер пьесасында шундый аңлатма автор сүзе язып куйган була: сәхнә күренешендә, диванга утырып, койрыгын кыйблага каратып, бер песи битен, колак артларын юа.

Артистлар песине сызып ташларга кушалар. Такташ песине пьесадан алырга тешетирнагы белән каршы тора. Шулай озак кына тарткалашканнан соң, режиссёр әйтә:

– Нади, кирәк чакта диванга утырып, битен юа ала торган песи алып килә алсаң, песине сәхнәгә чыгарабыз! – ди.

Такташ берәз уйланып утыра да кинәт шаркылдап көлә башлый һәм песине пьесадан сызып ташлый.

Эшләпәнәң Дәүлигә үпкәләве

Бер елны Нәби Дәүли яңа эшләпә сатып ала. Яңа эшләпәсен киеп, урамнан барганда, бер дустаны очрап аңа әйтә:

– Нәби, салып ташла моны, сиңа эшләпә килешми! – ди.

Өенә кайткач, Дәүли көзгә каршысына килеп карый: чыннан да эшләпә аңа бик үк килешеп бетми төсле.

– Ярар, – ди ул. – Иртәгә көньякка китәсе, мин аны поездда онытып калдырымын!

Һәм поезддан төшкәндә, Нәби Дәүли эшләпәсен алмый. Перронга чыккач, аны проводница куып житеп:

– Сез эшләпәгезне онытып калдыргансыз, алыгыз! – ди. Рәхмәт сүзен әйтеп, Дәүли үги эшләпәсен алып китә.

– Ярар, хәзер самолётка утырып очасы, мин аны шунда онытып калдырымын!

Һәм самолёттан төшкәндә, эшләпәсен алмый. Әмма аэропортка кереп киткән дигәндә генә, аны стюардесса куып житеп:

– Сез эшләпәгезне самолётта калдыргансыз! – ди.

Рәхмәтләр әйтеп, Нәби Дәүли эшләпәне кимичә генә кулына тотып китә һәм аны аэропорттагы урындыкта калдырып, шәһәргә чыгарга була. Чыккач күрә: тышта коеп салкын яңгыр ява.

– Өһә, менә кирәген чыкты, – дип, Нәби Дәүли эшләпәсен калдырган жиргә йөгереп килә. Килсә, эшләпәдән җилләр искән!

Шамил ӘХМӘТОВ

Мин хәзер керермен – көтегез

1937 ел. Шәхес культының чәчәк аткан мәле. Язучылар да бер-бер артлы югала торалар. Кави Нәжми – 2 июньдә, Галимжан Ибраһимов – 29 августта, Галимжан Мөхәммәтшин белән Ибраһим Салахов октябрь аенда кулга алыналар, декабрьдә Мирсәй Әмиргә «чират» житеп.

Кави Нәжмидән соң Татарстан Язучылар берлегенә житәкчесе итеп Ләбиб Гыйльмине билгелиләр. Ул искиткеч активлык күрсәтә, «халык дошманнарын» фаш

итү жылышлары үткәрә, ялкынлы нотыклар сөйли, язучыларны үз араларындагы «дошманнарны» күрмәүләре, гамьсез булулары өчен гаепли. Шундый жылышларның берсендә швейцар кереп, Ләбибне чакыра. Ләбиб Гыйльми язучыларга:

– Иптәшләр, мин тиз генә чыгып керәм, сез фикер алыша торыгыз, – дип чыгып китә.

Язучылар сүзсез генә, шомлы уйларга чумып, Ләбибне көтәләр. Шактый озак утырганнан соң, иң өлкән язучы Шәриф Камал:

– Озаклады... Берәр хәл булмадымы икән? Берегез чыгып белешегез әле, – дигәч, кемдер швейцар янына барып килә. Хәрби киёмле ике кеше Ләбиб Гыйльмине «кара машина»га утыртып алып киткәннәр икән.

Бу хәл 1937 елның 21 сентябрендә була.

Шәүкәт ГАЛИЕВ

Дусларча шаярулар

*Габдрахман Әпсәләмовка. «Ак чәчәкләр»
романы басылып чыгу уңае белән.*

Бирәм, диде, роман бирде,
Әпсәләм ул алдамый;
Әле бусы – чәчәкләре,
Жимешләре алда! – ди.

*Аяз Гыйләҗевкә. Шактый бәхәсләр сәбәпчесе
булган «Өч аршын жир» повесте «Дружба народов»
журналында басылып, еллык бүләк алды.*

Юкка йөрде кайберәүләр:
«Алай язма, болай яз!...»
«Өч аршын жир» өч карышка
Үстерде сине, Аяз!

*Илдар Юзеевка. Авторның «Яшь наратлар»
исемле яңа kitabы чыкты, анда укучылар жылы
карышлаган «Язылмаган поэма» да бар.*

Кем генә поэма язмый,
Төшенәлми җаена...
Ә сиңа уңыш китерде
«Язылмаган поэма»!

Нажар НӘҖМИ

Гариф Ахуновның ике тапкырлыгы

1. Хәсән ага Туфанның 70 яшьлек юбилее. Котлаулар беткәч, аңа сүз бирделәр. Юбияр трибуна артына басты да сүз башлады:

– Кадерле татарларым!..

Зал гөҗ килеп кул чапты. Моңың сәбәбен аңламый калган, президиумда утырган КПСС өлкә комитеты секретаре Мөҗәһит Вәлиев, рәислек итүче Гариф Ахуновтан:

– Что? Что он сказал? – дип сорады. Ахунов шунда ук җавап бирде:

– Кадерле батырларым! – диде.

Татарча бик үк шәп белмәгән М.Вәлиев тынычланды булса кирәк.

2. Мәжит Гафуриның йөз еллыгы. Шул көннәрдә генә Мәскәүдән миңа «Ветеран 2-ТА» («ТА» – танк армиясе) дигән медаль жиһәргәннәр иде һәм мин шуны тагып алган идем.

Агыйдел буенда оештырылган табын башланыр алдыннан кул чайкап торган бер урыс язучысы: «Что за медаль? Что это значит «ТА»?» – дип сорады миннән. Янәшә торган Гариф Ахунов шунда ук җавап бирде:

– «ТА» – Татарская армия, – диде.

Гамил АФЗАЛ

Фатих Хөснигә

Корычтан көбәсен кия,
Янына укларын өя,
Тисә тиенгә дә тия,
Тимәсә ботакка тия,
Тимәсә дә, үзен сөя.

Шәүкәт Галиевкә

Берәүләр эченнән тынды,
Берәүләр сөйләшерләр:
– Шәүкәт тә начальник булды...
– Бар икән күрәселәр...

Зөлфәткә

Юк безнең фамилиябез,
Булмаса, төкер әле.
Гомер дә фамилиясез
Аллага шөкер әле!

Нури АРСЛАНОВ

Нәкый Исәнбәткә

Үзе кече, олы эше –
Ир ул Нәкый Исәнбәт!
Үз хезмәтләрен үзе дә,
Чыгалмастыр исәпләп.

ЗӨЛФӘТ

Афзал Шамовка

Сүзләр сирәк төшә, юкса
Каләм төшмәгән кулдан –
Хәтта ки Афзал Шамов та
Язган заманнар булган!

ТАССРГА – 100 ЕЛ: ЧОРЛАР, ВАКЫЙГАЛАР, ШӘХЕСЛӘР

26 гыйнвар, 1920 ел

РКП(б) Үзәк Комитеты Политбюросы утырышында Татарстан Автономияле Совет Социалистик Республикасы түзү турында карар кабул ителә. Оештыру мәсьәләләре һәм чикләре билгеләү буенча эшче комиссияне Россия милләтләр эшләре буенча халык комиссары И.В.Сталин җитәкли. Халык комиссарлары Советы председателе В.И.Ленин эшнә контрольдә тоталар.

22 март, 1920 ел

Мәскәүдә В.И.Ленин ТАССР түзү мәсьәләсә җәһәтәннән Казаннан килгән делегация белән кинәшмә уздыра. Делегация составында Көнчыгыш халыклары коммунистлар оешмалары Үзәк бюросы председателе Сәхипгәрәй Сәетгалиев, аның урынбасары Мирсәет Солтангалиев, Көнчыгыш халыклары коммунистлар оешмалары Үзәк бюросы президиумы әгъзасы, «Эшче» газетасы редакторы Борһан Мансуров була.

27 май, 1920 ел

ТАССР түзү турында Декрет кабул ителә. Аңа Халык комиссарлары Советы председателе В.И. Ленин, Бөтенроссия Үзәк Башкарма комитеты председателе М.И.Калинин һәм Комитетның секретаре А.С.Енукидзе кул куялар.

1920нче еллар

Бүгенге «Казан утлары»ның башлангычы саналган «Безнең юл» журналының беренче саны дөнья күрә (май, 1922).

Республика гарәп язучылар латинга күчә (1929).

1930нчы еллар

Илдә индустриализация бара. Бу чорда йөздән артык промышленность предприятиеһе төзелә һәм реконструкцияланә. Машина төзәлешә, нефть-химия, энергетика, жинел промышленность тармаклары барлыкка килә. Авылда хужалыкларны күмәкләштерү башлана. Кырык мең кеше республикадан сөрелә, хөкем ителә.

Татарстан Язучылар берлеге оештырыла (1934).

Татарстан дәүләт нәшриятына караган К.Якуб исемендәге китап басу фабрикасы өчен яңа бина – Матбугат йорты төзелә (1935).

Татарстанның күп кенә тарихи шәхесләре сәяси репрессия корбаннары була. Алар арасында – ТАССРга нигез салучылар М.Солтангалиев, С.Сәет-Галиев, татар әдәбияты классигы Г.Ибраһимов, тарихчы М.Худяков,

драматург К.Тинчурин һ.б. Сәяси репрессиягә 43 язучы дучар ителә.

ТАССР төзелү ижатта һәм фәндә талантлы шәхесләргә үстерүгә юл ача. Әдәбиятта – Г.Кутуй, Һ.Такташ, К.Нәжми, Х.Туфан, С.Хәким, музыкада – С.Сәйдәшев, С.Габәши, Н.Җиһанов, М.Мозаффаров, театр сәнгатендә – К.Тинчурин, Х.Әбжәлилов, Ф.Ильская, фәндә Г.Камай, Х.Мөштәри, Н.Чебатарев, Н.Четаев дан ала.

Республикада латиннан кириллицага күчү гамәлгә ашырыла (1939).

1941-1945 еллар

Республикадан сугышка 700 меңнән артык кеше китә. Ике татарстанлының берсе яу кырында ятып кала. 225 кеше Советлар Союзы Герое исеменә лаек була. Төрле милләтләрнең Советлар Союзы Геройлары саннарын чагыштырсак, татарлар – дүртенче урында. П.Гаврилов, М.Девятаев, Г.Гафиятуллин, Г.Заһитов, М.Сыртланова кебек каһарманнарның батырлыгы турында әсәрләр языла.

М.Жәлил һәм аның көрәштәшләренең үлеме – гражданлык хисенен, сугышчан рухның югары чагылышы, патриотизм, батырлыкның бөек үрнәге. Татарстаннан сугышка 104 язучы китә. Аларның 31е һәлак була.

1940нчы еллар ахыры

Бу чор республикада нефть ятмаларын (Ромашкино, Зәй, Баулы) үзләштерү белән данлы.

1950нче еллар

Промышленность үсешә күзәтелә, нефть чыгару арта. Казанда «Органик синтез» заводы төзелә.

Татар әдипләре К.Нәжми («Язгы жыллар» романы өчен) белән Г.Бәширов («Намус») СССРның Дәүләт премиясенә лаек булалар (1951).

Әдәбият, сәнгать өлкәсендәге казанышлар өчен республиканың Г.Тукай исемендәге Дәүләт премияһе гамәлгә куела (1958).

1960нчы еллар

Түбән Кама «Нефтехим» комбинатына нигез салына (1961).

Түбән Камага шәһәр статусы бирелә (1966).

КамАЗ автогиганты төзелә башлый (1969).

Казанда 1 Май мәйданында М.Жәлилгә һәйкәл ачыла (1966).

1970нче еллар

Кама территориаль-промышленность комплексы зур үсеш ала. Татарстан беренче миллиард тонна нефть биргән республика буларак шөһрәт казана (1971).

ТАССР илдә житештерелгән бөтен нефтьнең утыз процентын бирә. Чаллыда конвейердан беренче КамАЗ машинасы чыга (1976).

Зәй, Түбән Кама ГРЭСлары эшли.

«Казан утлары» журналы «Почёт билгесе» ордены белән бүләкләнә (1977).

Казанда миллионынчы кеше туа (1979).

1980нче еллар

Казанда яңа микрорайоннар үсә. Авиация промышленности зур үсеш кичерә. Яңа «Ил-62» самолётын эшләп чыгару башлана.

Г.Тукайның тууына 100 ел тулган көннәрдә Казанда шагыйрьнең музейе ачыла (1986).

Халыкның ижтимагый аңында республиканың дәүләт статусын күтәрү теләге уяна.

30 август, 1990 ел

Татарстан Республикасы Дәүләт суверенитеты турында Декларация кабул ителә.

Татарстанның яңа статусы татар һәм республикада яшәүче башка халыкларның мәдәниятен, мәгариф системасын үстерергә яңа мөмкинлекләр тудыра.

1990нчы еллар

Татарстан Республикасы Югары Советы Татарстан Республикасы Флагын раслый (1991).

Татарстан Республикасы Югары Советы Татарстан Республикасы Гербын раслый (1992).

Төбәкара ижтимагый оешма – Бөтендөнья Татар конгрессы оештырыла (1992).

Татарстан Республикасы халыклары съезды үткәрелә (1992). Съезд Милли-мәдәни жәмгыятьләр Ассоциациясен төзү турында резолюция кабул итә.

Республиканың статусы референдум белән ныгытыла (1992).

Татарстан Республикасы Югары Советы Татарстан Республикасы Гимнын кабул итә (1993).

Россия Федерациясә һәм Татарстан Республикасы арасында Шартнамә төзелә (1994). Аңа РФ Президенты Б.Ельцин һәм ТР Президенты М.Шәймиев кул куя.

Республиканың Беренче Президенты Минтимер Шәймиев житәкчелегендә Татарстан дөнья жәмәгәтчелегә алдында Россия Федерациясендә үзара хезмәттәшлекне, икътисади стратегияне, социаль һәм милләтара

тотрыклылыкны тәмин итүне күздә тоткан «Татарстан модели» белән таныла.

Тузган торакны бетерү, газлаштыру кебек социаль программалар гамәлгә ашырыла.

2000нче еллар

Казан Кремле ЮНЕСКО Бөтендөнья мирасы исемлегенә кертелә (2000).

«Татарстан Республикасы Дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасындагы башка телләр турында» Закон кабул ителә.

Казан Кремлендә татар каһарманы, көрәшче, шагыйрь, дәүләт эшлеклесе, рухани, сәид Кол Шәриф мәчете ачыла (2005).

Казанның Меңселлык паркында татар язма теленә нигез салучы, шагыйрь Кол Галигә һәйкәл ачыла (2005).

Татарстанның башкаласы Казанның 1000 еллыгы зурлап билгеләп үтелә (2005).

Казанда метроның беренче линиясе ачыла (август, 2005).

«Казан утлары» журналының 1000нче саны чыга (февраль, 2006).

2010нчы еллар

Татарстан Республикасы Югары Советы Татарстан Республикасы Гимнының сүзләрен кабул итә (2013).

Болгар тарихи-археология комплексы ЮНЕСКО Бөтендөнья мирасы исемлегенә кертелә (2014).

Зөя утрау-шәһәрәндәге Успение соборы һәм монастыре ЮНЕСКО Бөтендөнья мирасы исемлегенә кертелә (2017).

Казанның Н.Такташ, М.Сәлимжанов урамнары чатында шагыйрь һади Такташка һәйкәл ачыла (2017).

Татарстан Республикасы Президенты вазифасына Министрлар Кабинетын житәкләгән Рөстәм Миннеханов тәгаенләнгән (2010). Бу чор республиканың инновация, алдынгы заманча технологияләргә йөз тотуы, милли социаль программаларны гамәлгә ашыруы белән үзенчәлекле. Бөтендөнья жәйге Универсиада (2013), су спорты (2015), футбол (2018) буенча дөнья чемпионатларын уздырып, Татарстанның башкаласы Казан бөтен дөньяга таныла.

2020 елның 1 апрелендә 78нче яшендә Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, прозаик, публицист, Татарстанның аткалган мәдәният хезмәткәре, Фатих Хөсни исемендәге әдәби премия лауреаты **Равил Вәли улы Вәлиев** вафат булды.

Мәрхүм Самосыроводагы Мөселман зиратына җирләнде.

В ЭТОМ НОМЕРЕ:

«Проза и поэзия»: стихи С.ХАКИМА, Х.ТУФАНА, Х.ТАКТАША, А.ФАЙЗИ; отрывок из романа М.КАБИРОВА «Шамиль»; драматическая поэма М.МИРЗЫ «Мухтар»; рассказы А.ХАЛИМА; стихи Г.АФЗАЛА, Н.АРСЛАНОВА, И.ЮЗЕЕВА, С.СУЛЕЙМАНОВОЙ; рассказы А.САХИБЗАДЕ (перевод В.НУРИЕВА), стихи Роб.АХМЕТЗЯНОВА, М.АГЛЯМОВА, ЗУЛЬФАТА, Р.ФАЙЗУЛЛИНА, Л.ШАГИРЬЗЯН; Р.ВАЛЕЕВА, Г.МУРАТА, Р.ЗАЙДУЛЛЫ; рассказ Р.БАТУЛЛЫ «По зову совести»; поэма Р.ХАРИСА «Татарские кони»; стихи Л.ЯНСУАР, Л.ШАЕХА, Г.БАТТАЛОВОЙ, Й.МИННУЛЛИНОЙ, Л.ГИБАДУЛЛИНОЙ, Ф.ГИЛЯЗОВА, Р.САЛЯХА, Р.МУХАМЕТШИНА, Б.ИБРАГИМОВА.

«Литературная критика»: статья Д.ЗАГИДУЛЛИНОЙ.

«75-летие Победы в Великой Отечественной войне»: стихи М.ДЖАЛИЛЯ, Ф.КАРИМА, Н.БАЯНА, Г.КУТУЯ; статья Ф.ГИЛЯЗОВА.

Литературный конкурс «Помни о Родине»: рассказ Р.РАХМАН «Возвращается отец Вариса».

«История»: статья Л.ХАМИДУЛЛИНА и Б.ХАМИДУЛЛИНА «Из Татарстана на войну».

«Память»: статья Л.ЯНСУАР и А.АХМАДИЕВА, статья Р.ГАТАША.

Из фотоархива журнала.

«Страницы юмора»: подготовил М.ГАЛИЕВ.

«100-летие образования ТАССР»: эпохи, события, личности.

На наших обложках: Казань. Площадь 1 Мая. Памятник М.Джалилю и Спасская башня Кремля. Фото А.Арахамия;

Спасская башня в дни празднования 10-летия ТАССР. Из коллекции А.Дубина.

IN THIS ISSUE:

«Prose and poetry»: poems by S.KHAKIM, H.TUFAN, H.TAKTASH, A.FAJZI; excerpt from the novel by M.KABIROV «Shamil», dramatic poem by M.MIRZA «Mukhtar», short stories by A.KHALIM, poems by G.AFZAL, N.ARSLANOV, I.YUZEEV, S.SULEYMANOVA, stories by A.SAKHIBZADE (translated by V.NURIEV), poems by R.AKHMETZJANOV, M.AGLYAMOV, ZULFAT, R.FAYZULLIN, L.SHAGIRZIAN, R.VALEEV, G.MURAT, R.ZAYDULLA, story by R.BATULLA «At the call of conscience»,

poem by R.KHARIS «Tatar horses», poems by L.YANSUAR, L.SHAEKH, G.BATTALOVA, Y.MINNULLINA, L.GIBADULLINA, F.GILYAZOV, R.SALYAKH, R.MUKHAMETSHIN, B.IBRAGIMOV.

«Literary criticism»: article by D.ZAGIDULLINA.

«75th anniversary of Victory in the Great Patriotic War»: poems by M.JALIL, F.KARIM, N.BAYAN, G.KUTUY; article by F.GILYAZOV.

Literary contest «Remember Homeland»: story by R.RAKHMAN «Varis's father is returning».

«History»: article by L.KHAMIDULLIN and B.KHAMIDULLIN «From Tatarstan to the war».

«Memory»: article by L.YANSUAR and A.AHMADIEV, article by R.GATASH.

From the photo archive of the magazine.

«Pages of humor»: section is conducted by M.GALIEV.

«100th anniversary of the founding of the TASSR»: epochs, events, personalities.

On our covers: Monument to M.Jalil and Spasskaya Tower of the Kazan Kremlin;

Spasskaya Tower in the days of celebration of the 10th anniversary of the TASSR.

From the collection of A.Dubin.

Тышылыктагы сурәтләр

Тышылыкның беренче битендә: Казандагы 1 Май мәйданы. Муса Жәлил һәйкәле һәм Казан Кремленең Спас манарасы. А.Арахамия фотосы.

Тышылыкның дүртенче битендә: Казан Кремленең Спас манарасы ТАССРның 10 еллыгын билгеләгән көннәрдә. А.Дубин коллекциясеннән.